

ЭРИХ МАРИЯ РЕМАРК

«ЖАҲОН АДАБИЁТИ» КУТУБХОНАСИ

Лиссабондаги тун

№ 645		2021/8 -	
32815		A17	
Зрел марихуа			
Ремонт			
T-2020.		3/2-5	

2021/8 - A17

«ЖАҲОН АДАБИЁТИ» КУТУБХОНАСИ

ЭРИХ МАРИЯ РЕМАРК

Лиссабондаги тун

Роман

Иккинчи нашри

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2020

УЎК 821.112.2-3

КБК 84 (4 Гем)

Р 40

Рус тилидан Саиджалол Саидмуродов таржимаси

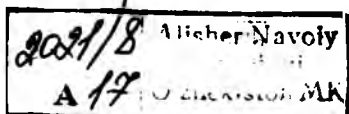
Ўзбек адабиёти ихлосмандларига «Уч оғайни» ва «Ғарбий фронтда ўзгариш йўқ» (Низом Комил таржималари) романлари билан яхши таниш бўлган Эрих Мария Ремарк йигирманчи асрнинг энг машҳур ва асарлари кўп ўқиладиган ёзувчиларидан биридир. «Зафар дарвозаси» (1946), «Хаёт учқуни» (1952), «Хаёт-мамот палласи» (1954), «Қора ҳайкал» (1956), «Осмон севишни билмайди» (1961), «Жаннатдаги соялар» (1971) каби романлар муаллифи.

Адибнинг сиз азиз китобхонларга тақдим этилаётган «Лиссабондаги тун» романида мусофирчиликдаги хору зорликлар, фашизм, зулм ва икки қалб ўртасидаги сўнмас муҳаббат, садоқат каби мавзулар кўтарилган.

ISBN 978-9943-28-793-8

© С. Саидмуродов (тарж.), 2016, 2020

© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2016, 2020

№ 32875
291

ТИНЧЛИК НОМИ ИЛА

1929 йили уруш мавзусидаги учта асар дунё юзини кўрадики, бу билан асар муаллифлари том маънода ўзларига хайкал кўядилар. Булар Эрнест Хемингуэйнинг — «Алвидо, курол!», Англиядан Ричард Олдингтон — «Қахрамоннинг ўлими», Эрих Мария Ремарк — «Ғарбий фронтда ўзгариш йўқ» асарлари эди. Бу учала ёзувчи ҳам урушнинг «маза»сини татиб кўрган, унинг талафотлари, дахшатию вахшатидан азият чеккандилар. Айниқса, Эрих Мария Ремарк.

1898 йили 22 июнда дунёга келган Эрих Мария Ремарк болалигиданок адабиёт, фалсафа ва санъат билан қизика бошлайди, адабий-фалсафий тўгаракка қатнашади, журналистика соҳасига қўл уради. Ҳатто мусиқа билан ҳам шуғулланади.

Барча асарларида уруш мавзусини қаламга олган Эрих Мария Ремарк уруш нима эканлигини бировлардан эшитиб билган эмас: мактабни битирар чоғидаёқ Эрих кўнгилли бўлиб урушга отланади. Эрих биринчи жаҳон урушида ғарбий фронтда жанг олиб боради. Қўлоёғи, бўйнидан қаттиқ яраланади, ҳатто бир сафар оғир ярадор дўстини жанггоҳдан харбий шифохонагача елкасида кўтариб боради. Эрих

50 кун фронтда бўлди, шундай бўлса-да, мана шу дахшатли кунлар унинг учун бир умрга татигулик бўлиб қолди.

1928 йили «Фоссише пайтунг» номли немис газетасининг адади бирданига бир неча минг нусхага кўтарилди. Бунга сабаб газета саҳифаларида ўша пайтларда адабиёт аҳлига номаълум Эрих Мария Ремаркнинг «Ғарбий фронтда ўзгариш йўқ» романи чоп этила бошлайди. Одамлар хали уруш асоратлари ариб улгурмаган жамиятда ўзлари каби навқиронларга ўқушига мажбур бўлган «йўқотилган» ёш авлод фожиаси бор бўйича кўрсатилган асарни ютоқиб ўқийдилар. Асарда ёзилишича, миллионлаб кишилар урушда жувонмарг бўлиб кетяпти-ю, газеталарда эса биргина жумла: «Ғарбий фронтда ўзгариш йўқ!». Ғалати-да, неча-неча миллион кишилар қон ютиб, қон тўкишади-ю, наҳотки ҳеч қандай ўзгариш бўлмаса?!

Роман бир нафасда, яъни беш ҳафтада ёзилганди. Бир йилдан сўнг роман алоҳида китоб ҳолида чиқиб, элликдан ортиқ тилларга таржима қилинади.

Агар ёш адибнинг ҳаётида ўша машъум эллик кунлик фронт бўлмаганида Эрих Мария Ремарк ўз асари қаҳрамонларининг руҳияти, тийнатини аниқ-тиниқ тасвирлаб беролмасди. Қанчалик ғалати туюлмасин, уруш Ремаркка илҳом бағишлаганди, уруш туфайли ёзувчи «йўқотилган авлод» кечинмаларию хистуйғуларининг билимдонига айланди.

«Фарбий фронт...»нинг мантикий давоми — «Қайтиш» романи эса Эрих Мария Ремаркнинг қалами ўткир ёзувчи эканлигини яна бир бор исботлади.

1933 йили Гитлернинг ҳукумат тепасига келишидан бир неча кун илгари тамадди-хонада ўтирган Эрих Мария Ремаркка яқин дўстларидан бири бир парча қоғоз узатади: «Дарҳол бу ерларни тарк эт!» Гап нимадалигини тушунган Эрих машинасига ўтириб, Швейцарияга жўнайди. Гитлер ҳукумат тепасига чиққач, нацистлар Берлинда ёзувчининг китобларини оммавий равишда ёқиб юборишади, Ремаркни эса Германия фуқаролигидан маҳрум этишади. Бундан икки йил аввал эса Швеция Академияси аъзолари томонидан Эрих Мария Ремаркка адабиёт соҳасида Нобель мукофоти топширилиши ҳақидаги фикр ўртага ташланганди. Бироқ нацистлар «шарофати» билан бу роя амалга ошмайди.

Адиб Швейцарияда ўзининг дурдона асари — «Уч оғайни»ни яратади. Роман чин муҳаббат, ҳақиқий дўстлик ҳақида. Асар воқеалари биринчи жаҳон урушидан ўн йилдан сўнг кечади, аммо уруш юхо мисол ҳамон қурбонлик талаб қилаверади — уч оғайнининг халоскор фариштасига айланган Патриция Хольман гарчи фронт окопларида бўлмаган эса-да, уруш йилларида тўйиб овқатланмаганлиги сабаб бедаво хасталикка чалинади ва асар сўнгида бош қаҳрамон Роберт Локамп «Патдан бир умрга айрилади».

Кейинчалик Ремарк мухожирлик мавзусидаги романлар ёза бошлайди. XX асрнинг 40-йиллари бошида «Ўз яқинингни сев» асари ёзилган бўлса, сўнг «Зафар дарвозаси» яратилади.

* * *

1943 йил 16 декабрь куни Германияда Элфрида Шольц исмли бир хокисор аёлни гитлерчилар гильотинада бошини танасидан жудо қилишади. Бу ёзувчи Эрих Мария Ремаркнинг жондан азиз синглиси эди.

Нацистлар Ремаркка синглиси қамокхонада ушлаб турилгани, суд ва қатл учун ҳисоб-китоб қилишни қатъий сўраб хат жўнатишади, хатда почта маркасига кетган пулни ҳам тўлашини талаб қилишади.

Бу пайтда Ремарк Америкада яшарди.

Воқеалари концлагерда кечгувчи, очиқчасига антифашистик руҳда ёзилган «Хаёт учқуни» романини Ремарк синглисининг ёрқин хотирасига бағишлайди.

1956 йилда ёзилган «Қора ҳайкал» романида Ремарк яна «йўқотилган авлод»га мурожаат қилади, шундоқ экан, бу роман «Ғарбий фронтда ўзгариш йўқ», «Қайтиш» ва «Уч оғайни» билан биргаликда ўзига хос тетралогияни ташкил этади.

Шундан сўнг Эрих Мария Ремарк биринкетин антифашистик, мухожирлик мавзусидаги «Хаёт-мамот палласи», «Қарзга олинган умр», «Лиссабондаги тун» ҳамда «Жаннатдаги соялар» романларини яратади.

Айтиш мумкинки, Ремарк романларидаги қаҳрамонлар икки турга бўлинади: биринчиси – урушдан қайтган, нима учун қурол кўтариб жанг қилганини тушунишга тиришаётган, урушдан кейинги вайрона бўлган дунёни зиғирча бўлса-да ўзгартирмоқчи бўлган собик аскарлар; иккинчиси эса истибдод туфайли ўз ватанларини ташлаб чиқишга мажбур бўлган мухожирлар. Афтидан, бу Ремарк қаҳрамонларининг ягона тафовути бўлса керак, нега деганда, мухожир қаҳрамонлар ҳам адолатсизлик, жабр-зулм борасида куюнчаклик билан мулохаза юритишади, дунёни ўзгартиришга уринишади.

Ремаркнинг ҳар бир мухожир қаҳрамони тақдири фожиали кечади. Улар фашистлар зулми туфайли Германияни тарк этишган. Лекин нима бўлган тақдирда ҳам, қандай қийинчилигу мушкулотга йўлиқишмасин, улар умид ва ишончни йўқотишмайди. Негаки, агар умид ва ишонч йўқолса, илинж қолади, агар илинж йўқолса, ҳеч нарса қолмайди.

Ремаркнинг шундай типдаги асарларидан бири бу «Лиссабондаги тун»дир. Роман том маънода муаллиф ижодининг якунловчи асари ҳисобланади (Ремаркнинг сўнгги «Жаннатдаги соялар» асари охирига етмаган).

Бош қаҳрамон ватанини, севимли рафиқасини, келажакка бўлган ишончини йўқотади. Асарни ўқир экансиз, бахт бу рўё, деган фикр шуурингиздан ўтади. Оврўпа бўйлаб беш йиллик сарсон-саргардонликдан сўнг бош қаҳрамон ватанига қайтиб, аёлини излаб топишга ва уни Германиядан олиб чиқиб кетишга муваффақ

бўлади. Ўлимга олиб боровчи дардга чалинган аёл ҳам иккиланиб ўтирмай мухтожлик ва хавф-хатарга «кучок очганча», «Худонинг қаҳрига учраган» мамлакатни тарк этади. Бу асарида ҳам Ремарк меҳр-мухаббатгина ўлимни енга олишини, жирканч, разолатли ҳаётда айти шу туйғуларгина халос лангари бўлишини исботлайди. Асар қахрамонлари муаллиф сингари қалбларининг тубида кун келиб ҳаммаси яхши томонга ўзгаришига бўлган умидни асраб-авайлашади. Бинобарин, «умиднинг сўниши ўлимдан оғирроқдир».

1970 йил 25 сентябрда Швейцариянинг Локкарно шаҳридаги «Санкт-Аньес» шифохонасида 72 ёшли ёзувчи Эрих Мария Ремарк юрак хуружидан вафот этади.

XX аср немис адабиётининг ёрқин тимсоли бўлмиш Эрих Мария Ремарк гарчанд уруш мавзусида қалам тебратган бўлса-да, у ўз асарларида тинчлик номини улуғлади ва тинчлик куйчиси бўлиб танилди.

Таржимондан

I

Мен кемага термилганча туриб қолдим. Кема чароғон, Тахо¹ юзасида қалқиб турарди. Лиссабонга келганимга бир ҳафта бўлганига қарамай, шаҳарнинг чарақлаб ёниб турувчи чироқларига ҳамон кўниколмасдим. Камина бўлган юрт ва шаҳарларда тун кўмир шахталари каби зулматга чўмган, чироқ нури эса ўрта асрлардаги вабодан хавфлироқ эди. Мен йигирманчи аср Оврўпасидан келгандим.

Қаршимдаги йўловчи ташувчи кема эди. Юк ортиляпти. Эртага сузиб кетишидан хабарим бор. Электр нурларининг равшан ёруғида бортга гўшт, сабзавот, балик, консервалар узатилмоқда; ҳаммоллар ашқол-дашқолларни олиб чиқиш билан овора; юк ташувчи кран той ва яшикларни енгил кўтармоқда. Кема Нух алайҳиссалом кемаси янглиғ йўлга ҳозирлик кўраётир.

Дарҳақиқат, бу нажот кемаси эди. 1942 йили Оврўпани тарк этадиган ҳар бир кема — на-

¹ Португалиядаги дарё (бу ва бундан кейинги изоҳлар таржимонники).

жот кемасига айланганди. Америка Араратмонанд юксалиб борар, тошкин ҳам кун сайин кўтариларди. Тошкин аллақачон Германия ва Австрияни фарқ қилган, Прага ва Польша тубанликда ётар, Амстердам, Брюссель, Копенгаген, Осло ҳамда Париж чўкиб кетган, қўланса оқимда қолган Италия шаҳарлари бўғилиб энтикар, ҳатто Испанияда ҳам нажот қолмаганди. Ўз ватанлари ҳамда ҳаётларидан кўра адолат ва эрк, сабр-матонат муҳимроқ бўлган кочоқлар учун Португалия соҳиллари сўнгги бошпанага айланганди. Худо паноҳига олган Америка тупроғига қочмагани муқаррар ҳалокат кутарди. Улар кириш-чиқиш визаларининг рад этилиш чакалакзорларида қон ютишга, тураржой ва ишлашга рухсатнома олишга уриниб сарсон-саргардонликка, қоғозбозлик чангалзорларига, уруш тамом бўлгунча озодликдан маҳрум этилишга, ёлғизлик қисматига, урушнинг доимий таъқибига, қўрқув ва муҳтожликка маҳкум эдилар. Инсон дегани кераксиз матоҳга айланган, ишончли паспорт тирик қолишнинг ягона кафолати эди.

Бугун пешиндан кейин «Эсторил» казиносига омад излаб бордим. Эгнимдаги пўрим костюм туфайлигина ичкарига кира олдим. Рут икковимизнинг Португалияга келиб-кетиш рухсатномамиз санокли кундан сўнг тугайди. Қўлимизда бундан бошқа виза йўқ. Франциядалигимиздаёқ Нью-Йоркка етиб олишга умид боғлаганимиз — ўша Тахо устида турган сўнгги кемадаги жой-

лар бир неча ой муқаддам сотиб бўлинган, Америкага кириш учун бизда на рухсатнома, на пул бор; чипта эса уч юз доллардан қимматроқ туради. Ҳатто ютук қўлимга теккан тақдирда ҳам кемага миниш фақат мўъжиза орқали юз бериши мумкин эди. Қочқинликда, хавф-хатарда, умидсизликда фақат мўъжизага ишона бошлайсан, йўкса, омон қолиш амри маҳол...

Лекин қўлимдан ҳеч нарса келмади. Бисотимиздаги олтмиш икки доллардан эллик олти долларини ютқаздим.

Вақт алламаҳал бўлганда, соҳил бўйи ҳувиллаб қолди. Аммо гоҳ у ёқдан бу ёққа мақсадсиз қадам ташлаб, гоҳ менга ўхшаб пароходга термилиб қараётган кишини пайқадим. У ҳам ҳалокатга учраганлардан бири, эътибор беришга арзимайди, деган тўхтамга келдим. Кейин у мени кузатаётганини сезиб қолдим.

Полициядан қўрқиш ҳисси муҳожирни ҳеч қачон тарк этмайди. Ҳатто тушида ҳам, қўрқишга ҳожат қолмаганда ҳам. Шу боис шарт бурилдим-да, ҳеч балодан ҳадиксирамаётган кимсанинг диққатнамо нигоҳи остида соҳилдан нари кета бошладим.

Кўп ўтмай орқамдан қадам товушлари эшитилди. Ўша-ўша, шошилмай кетавердим. Фақат мени ҳибсга олишса, хабарини қандай қилиб Рутга етказиш ўйи қийнайди. Соҳилнинг охирироғида худди рассом мўйқалами билан солинган, тунда уйқуга кетган капалакларга ўхшаш уйлар жойлашган. Ўша тор қўчаларда

кўздан ғойиб бўлиш осон. Бирок ҳали анча юриш керак. Югурсам, отиб ташлаши мумкин.

У энди ёнимда кетарди. Бўйи мендан бироз пастакрок экан.

– Сиз немисмисиз? – сўради у немисчалаб.

Қадамимни секинлатмай, бошимни сарак-сарак қилдим.

– Австрияликмисиз?

Лом-мим демай уйларга қарадим. Аста-секин яқинлашяпман. Немисчада дурустгина валақлайдиган португал полициячилари борлигини билардим.

– Мен полициячи эмасман, – деди.

Ишондим. У оддий кийимда эди. Лекин Оврўпада мени фукаро кийимидаги жандармлар кўп марта тутишганди. Тўғри, ҳозир ёнимда ҳужжатларим бор. Уларни Парижда прагалик математика профессори тайёрлаб берганди. Лекин, барибир, қалбаки-да.

– Пароходга қандай қараганингизни кўрдим, – деди ҳалиги кимса. – Шунга ўйладимки...

Унга лоқайд назар ташладим. Полициячига ўхшамайди. Аммо менга кишан солган Бордодаги сўнгги жандармнинг кўриниши шунчалик ачинарли эдики, уч кун кабрда ётган шўрпешонага ўхшаб кетарди. У энг шафқатсизлардан экан. Гарчи бир кундан сўнг Бордога немис кўшинлари етиб келишини билса-да, мени ҳибсга олди. Агар ўшанда камоқхона директори раҳм қилиб, икки соатдан кейин мени қўйиб юбормаганида, аллақачон ўлиб кетган бўлардим.

– Нью-Йоркка кетишни хоҳлайсизми? – сўради у.

Жавоб бермадим. Агар лозим бўлса, унга зарба бериб, оёқни қўлга олишимга йигирма метр колганди.

– Мана кемага иккита чипта, – нотаниш киши қўлини киссасига солди.

Хира ёруғликда у узатган қоғозларни яхшилаб кўздан кечиролмадим. Қолаверса, кирғокдан етарлича узоқлашдик, таваккал қилиш мумкин. Тўхтадим.

– Бу нима қилганингиз? – сўрадим португалчалаб. Мен бу тилда бор-йўғи бир неча сўзни биламан.

– Ўзингизга олиб қолишингиз мумкин, – деди у. – Текинга. Менга керак эмас.

– Керак эмасми? Нега?

– Менга энди керак эмас.

Мен унга анграйиб қараб қолдим. Чиндан ҳам полициячига ўхшамайди. Мени хибсга олиш учун бундай бемаъни найранг ўйлаб топиши эҳтимолдан йироқ. Лекин чипталар ҳақиқий бўлса, нима учун уларни қўлимга тутқазяпти? Сотмоқчими? Вужудимни титрок босди.

– Мен уларни сотиб ололмайман, – дедим ниҳоят немисчалаб. – Чипталар бир дунё пул туради-я! Лиссабонда бойвачча мухожирлар топилади. Улар сизга истаганингизча тўлашади. Менинг эса чўнтагимда хемир ҳам йўқ. Адашган кўринасиз.

– Уларни сотмоқчимасман.

Яна бир кур чипталарга кўз ташладим:

– Хақиқийми?

Жавоб ўрнига нотаниш кимса уларни менга узатди. Чипталарни олиб, бармоқларим орасида қандай кисирлаётганини хис қилдим. Ҳа, ҳақиқий. Чипталар – азоб-уқубатлардан кутулишнинг ягона йўли. Уларсиз ҳалокат муқаррар. Аммо мен улардан фойдалана олмайман. Менда Америка визаси йўқ. Тўғри, эртага олишга уриниб кўриш ёки жуда бўлмаса, чипталарни сотиб, яна ярим йил яшаса бўлади.

– Сизни тушунмадим, – дедим.

– Бемалол олаверинг. Текинга. Эртага саҳарда Лиссабондан жўнаб кетяпман. Фақат бир шартим бор.

Ҳафсалам пир бўлди. Албатта-да. Шунақалигини билгандим.

– Қанақа?

– Бу кеча бир ўзим қолишни истамайман.

– Сиз билан қолишимни истаяпсизми?

– Ҳа. Тонггача.

– Шу холосми?

– Ҳа, шу.

– Бошқа ҳеч нарса истамайсизми?

– Йўқ.

Мен унга ишонқирамай қарадим. Ҳа, мен, албатта, биз кабилар баъзида дош беролмай, абгор бўлишларини яхши билардим: улар кўпинча ёлғизликка чидашга куч тополмайдилар. Улар кенглик ва бўшлиқдан ваҳимага тушишади, ваҳоланки, улар учун бу ҳаётда деярли ўрин қолмаган. Билардимки, ана ўшанда, худди бугунгидек тунда, ёнингдаги ким бўлишидан қатъи

назар, ҳатто нотаниш кимса ҳам сени худкушлиқдан сақлаб қолиши мумкин. Ўз-ўзидан маълумки, бундай кишилар шунчаки бир-бирига мадад қўлини чўзишади. Биров бунинг эвазига ҳақ сўрамайди. Айниқса, ҳозиргидай вазиятда.

– Қаерда яшайсиз? – деб сўрадим.

У ҳимояланаётгандек қўлини кўтарди.

– У ёққа боришни хоҳламайман. Вақтни ўлдириш учун бирор ковокхона топилмайдими?

– Топилади, алабатта.

– Мухожирлар учун демоқчидим. Париждаги «Кафе де ла Роз»га ўхшаш.

«Кафе де ла Роз»ни биламан. Рут иккаламиз у ерда икки ҳафта тунаб қолгандик. Агар қаҳва буюртириб турсак, хўжайин тунашга рухсат берарди. Бир қанча рўзномаларни ёзиб, полга чўзилардик. Мен сира стол устида ухламасдим. Йиқилиб тушиш мумкин. Полда эса йиқилмайсан.

– Бунақасини билмайман, – дедим.

Бундай жой борлигини билардим-у, аммо кема чиптасини сувтекинга ҳадя этувчи кишини чиптани деб кўзларини ҳам ўйиб беришга тайёр бўлган одамлар орасига олиб бориш мумкинми?!

– Бу ерда фақат битта ресторани биламан, – деди у. – Шошилишимиз керак. Эҳтимол, ҳали очикдир.

У такси чақириб, менга қаради.

– Яхши, – дея рози бўлдим.

Машинага ўтирдик. Янги хамроҳим хайдовчига манзилни айтди. Эрталабгача қайтмаслигимдан Рутни огоҳлантириб қўйишим ке-

рак, бироқ иссиққина таксига ўтиргач, кутилмаганда ёввойи, хайратомуз умид лов этиб, бошим айланди. Тушимми, ўнгимми? Балки, ростдан ҳам умримиз поёнига етмагандир? Ногох муъжиза юз бериб, қутулиб қолдикмикин? Эндиликда нотаниш кимсани бир зумга-да холи қолдирмоқчи эмасдим.

Бозор майдонини айланиб ўтиб, тепага олиб чиқувчи пиллапоярлар ва чалкаш кўчаларга кириб қолдик. Лиссабоннинг бу қисми менга нотаниш: ҳар сафаргидек бу ерда ҳам аввало мозийгоҳ ва ибодатхоналар билан танишдим. Худо ёхуд санъатни севганимдан эмас, шунчаки ибодатхона ва мозийгоҳларда ҳужжат сўрашмайди. Чормихга тортилмиш Исо Масих сурати солинган бут ҳамда тасвирий санъат асарлари қаршисида сохта ҳужжатларга эга шахс эмас, оддий инсонлигингча қолишинг мумкин.

Таксидан тушиб, пиллапоярлардан иланг-биланг кўчаларга ўтдик. Балик, саримсоқ, уйқуга чўмган гуллар иси димоқни китиклайди. Тунги юлдузлар остида авлиё Георг кичик ибодатхонаси қад кўтариб турибди. Кўкда оймомо мўраламоқда, унинг ёғдуси пиллапояр поғоналарига шаршара мисол қуйилмоқда. Ўгирилиб, пастдаги бандаргоҳга назар ташладим. Қуйида дарё чайқалаётир, дарё — бу озодлик, ҳаёт демакдир, у тўғри денгизга қуйилади, денгиз эса Америка демакдир. Тўхтадик.

— Умид қиламанки, ҳазиллашмаяпсиз, — дедим.

— Йўқ, — дея жавоб берди нотаниш киши.

– Чипталарни назарда тутяпман.

Қирғоқдалигимиздаёқ чипталарни чўнтагига солиб қўйганди.

– Йўқ. Ҳазиллашаётганим йўқ.

У менга дарахтлар билан ўралган кичкина майдонни кўрсатди.

– Ҳов ана, мен сизга айтган ресторан. Очик экан. У ерда кўздан панада бўламиз. У ерга асосан мусофирлар келишади; бизни тонгда жўнаб қолувчи, бу ерда Португалиядаги сўнги кечани ўтказмоқчи бўлган кишиларга йўйишади.

Ичкариладик. Бу сайёҳларга мўлжалланган майхона эди. Гитарадан ажиб куй таралар, ичкарироқда фадол¹ айтаётган қизни пайқадим. Айвонда бир қанча алоҳида жойлар банд экан. Кеча либосига бурканган аёл ва эгнига смокинг илган эркакка кўзим тушди. Бу ердан бутун Лиссабон кўриниб турибди — оппоқ ёғду остидаги черков гумбазлари, ойдин кеча, бандаргоҳ, пристан, умид ва нажот кемалари.

– Ўлимдан кейинги ҳаётга ишонасизми? — сўради нотаниш ҳамроҳим.

Мен ҳар қандай саволга тайёр эдим-у, буни-сини кутмагандим.

– Билмадим, — дедим ўйлаб-ўйлаб. — Сўнги йилларда бу ҳаётда қандай қилиб яшаб қолиш фикру зикримни банд этган. Америкага етиб олсам бас, сиз эслатган масалада қунт билан шуғулланаман.

¹ Португал халқ қўшиқлари.

Охирги жумлани чипталарга шама қилиб қистириб ўтдим.

– Мен ишонмайман, – деди у.

Хўрсиниб қўйдим. Аллақандай бахтиқарони эшитиш баҳарнав эдику-я, лекин файласуфона баҳс олиб бориш? Йўқ, ҳозир бунга тайёр эмасман. Безовталандим. Пастда, дарёда кема турибди.

Бир қанча вақт тунги ҳамроҳим кўзи очик ҳолда ухлаб қолгандай ўтирди. Гитарачи айвонга чиққач, ўзига келиб шундай деди:

– Исмим Шварц, паспорт бўйича. Бу ҳақиқий исмим эмас, лекин мен кўникиб кетганман. Францияда узоқ бўлдингизми?

– Имкон қадар.

– Сизни ушлаб олишдими?

– Элга келган тўй. Уруш бошланиши биланок зиндонбанд этишди.

Шварц бош силкиди.

– Бизни ҳам ушлаб қолишди. Мен бахтли эдим, – деди у овозини пасайтириб. – Мен жуда бахтли эдим, – такрорлади атрофга бир қараб олиб. – Шунчалик бахтли бўлиш мумкин, деб сира ўйламагандим.

Унинг сўзларидаги алланима мени ҳайратга солди. Гаплари ранги рўйи билан қовушмасди – бир қарашда бу одам кишида жўн, камтарин таассуротлар қолдиради.

– Бу қачон рўй берди? – деб сўрадим. – Лагердами?

– Бундан уч йил олдин, ёзда.

– 1939 йилдами? Франциядами?

– Ҳа. Уруш бошланмасдан аввалги ёзда. Бу қандай юз берганига ҳали-ҳамон бошим гаранг. Кимгадир ёрилишим керак. Бу ерларда бировни танитайман. То бундай олийҳиммат одамни тоғунимча барчаси яна такрорланиши мумкин. Эҳтимол, шунда тушуниб етарман. Балки, бахт деганлари ўзидан нишона қолдирар. Жиллақурса яна бир қарра мен...

Жимиб қолди.

– Мени тушуныпсизми? – сўради бир дақиқадан сўнг.

– Ҳа. Бунақа нарсаларни тушуниш кўпам қийинмас, жаноб Шварц.

– Йўқ! Буни тушуниш душвор! – деди қизишиб. – У пастда, деразалари зичлаб ёпилган хонадаги жирканч ёғоч тобутда жонсиз ётибди! Энди у йўқ! Ким тушунарди буни? Ҳеч ким! На сиз, на мен. Модомики, кимдир тушунишга қодирман, деб айтса, у ғирт ёлғончи.

Мен чурқ этмай, унинг оғзини пойладим. Бировнинг дийдиёсини биринчи марта эшитаётганим йўқ. Ломаконга айлангач, яқин одамингдан айрилиш, айниқса, дилингни хуфтон қиларди. Суянчиғинг йўқ. Ғурбатда ғарибсан. Мен буларни Швейцариядалигимда ота-онамни Германиядаги концентрацион лагерда ёқиб юборишганини эшитганимда бошимдан ўтказганман. Крематорий алангасида куйиб кул бўлаётган онаизоримнинг кўзлари ҳали-хануз кўз ўнгимдан кетмайди.

– Муҳожирлик талвасаси сизга таниш бўлса керак, хойнахой? – сўради Шварц хотиржамлик билан.

Кельнер¹ қисқичбақадан тайёрланган таом келтирди. Корним ғулдираб, кучли очликни ҳис этдим. Пешиндан буён туз тотмаганим ёдимга тушди. Ийманибгина Шварцга боқдим.

— Олинг, ош бўлсин. Кутиб туравераман.

У вино ва сигарета буюртирди. Мен апил-тапил овқатга тутиндим. Қисқичбақа ҳил-ҳил пишибди.

— Беадаблигим учун кечиргайсиз, лекин жуда очикқандим.

Хар бир луқмани чайнамай ютарканман, икки кўзим Шварцда бўлади. У хотиржам, ғижинмай ўтирар, ястаниб ётган шаҳарни томоша қиларди. Кўнглимда унга нисбатан майлга ўхшаш алланечук ҳисни туйдим. Унинг сохта хулқ-атвордан йироқ эканлиги кўриниб турибди. Гар одам оч бўлса, ҳатто ёнидаги киши азоб чекаётган бўлишига қарамай, тановул қилишини ва буни бағритошликка йўймасликни яхши тушунади. Бошқа бировга кўмак беришнинг иложи йўқ экан, кўлидаги нонни тортиб олиб қўймасларидан олдин оч одам насибасини еяверсин.

Ликопни четга суриб, сигарета тутатдим. Анчадан буён чекмай қўйгандим — киморга пулни тежардим.

— Ўттиз тўққизинчи йилнинг баҳорида ўзимни идрок қилолмай қолдим, — деди Шварц. — Беш йиллик муҳожирликдан сўнг. Ўттиз сакқизинчи йилнинг кузида қаерда эдингиз?

— Парижда.

¹ Баъзи ғарб мамлакатларида ресторан хизматчиси.

– Мен ҳам Парижда эдим. Ўша паллада қаддим букилиб, енгилгандим. Мюнхен даври бошланганди. Қўрқув талвасаси. Беихтиёр яшириниб, ўзимни химоя қилардим, аммо ортик мадорим қолмаганди. Уруш бошланиб, немислар бостириб келишади ва мени қўлга туширишади. Тақдирдан қочиб қутулолмайсан. Мен шундай хулосага келиб, тақдирга тан бергандим.

Мен бош ирғаб қўйдим.

– Худкушликлар даври эди ўшанда. Шуниси қизиқки, бир ярим йил ўтиб худкушликлар қамайганди. Кейин Мюнхен битими тузилди. Ўттиз саккизинчи йилнинг кузида кўпчилик янги ҳаёт инъом этилди, деб ўйлади. Оқибатини ўйламай иш тутишлар авжига минди. Ўша йили Парижда каштанлар иккинчи марта гуллади. Ўзимни тағин одам ҳисоблай бошладим, бу «қилмишим»га яраша жазоландим ҳам. Мамлакатга бир неча бор рухсатсиз кирганим учун қўлимга кишан солишиб, тўрт ҳафтага панжара ортига улоктиришди. Сўнг эски ўйин бошланди: Базел остида мени чегарадан чиқариб юборишди, швейцарияликлар эса ортга қайтаришди. Французлар бошқа ерга олиб бориб, кетимга тепишди. Сипохлар ўрнига одамлар қўлланиладиган шохмот ўйинидан хабарингиз бордир?

– Бор, бор. Айниқса, қишда ҳазилакам гапми?! Энг яхши турмалар, мен сизга айтсам, Швейцарияда. Меҳмонхонадагидек иссиққина.

Мен яна кавшанишга тушдим. Қўнгилсиз хотираларнинг бир яхши томони бор: улар айна

дамда кишини бахтиёр эканлигига, гарчи лахза олдин ўзи бунга ишонмаса-да, имон келтиради. Бахт ана шундай нисбий тушунча. Кимки буни англаб етган бўлса, билингки, у камдан-кам ўзини бахтсиз хис этади. Мен ўзимни швейцарияликларнинг авахтасида бахтли сезардим, нега десангиз, улар немисларники эмасди-да.

Хозир қаршимда ўзини бахтли эканлигига ишонтирмоқчи бўлган одам ўтирибди, айти дамда эса Лиссабоннинг аллақайси бурчида унга тегишли тахта тобут ётибди...

– Охирги марта қўйиб юборишаётиб, агар яна бир марта хужжатсиз қўлга тушсам, Германияга жўнатиб юборишларини айтиб, дўк уришди, – давом этди Шварц. – Бу бор-йўғи бир пўписа бўлсаям, тахликага тушдим. Беихтиёр юрагимни агар ростакамига қўлга тушсам, бошимни қай деворга ураман, деган ваҳм босди. Тушларимга номинг ўчгур ўша ерданман-у, ССчилар¹ пайимга тушгани кириб чиқарди. Даҳшатли тушлар шунчалик зада қилиб юбордики, кўз юмишга ҳам кўрқиб қолдим. Сизга танишми бу манзара?

– Мен бу ҳақда докторлик диссертацияси ёзишим мумкин, – деб жавоб бердим. – Афсуснадоматлар бўлсинким, бу бор ҳақиқат.

– Бир куни кечаси ғалати туш кўрдим: эмишки, қачонлардир ўзим яшаган ва хонумонимни қолдириб кетган ўша она шахрим Оснабрюкданман. Рафиқамнинг хонасига кирганмиш-

¹ ССчилар (нем. – *Schutzzstaffel*) – фашист Германиясида сокчи отрядлар.

ман, у эса ориклаб кетган, бўздай оппоқмиш. У касал, кўзидан тинмай ёш оқармиш. Чукур қайғу билан уйғониб кетдим. Беш йилдан зиёдроқ на ўзини кўролгандим, на хат-хабар олдим. Рафикамни кузатишяпти, деган хавотирда унга бирор сатр ҳам ёзмасдим.

Қочишимдан олдин у менга ажрашишга ариза беришни ваъда қилди. Бу аёлимни анча-мунча нохушликлардан халос этган бўларди. Маълум вақт шундай йўл тутганига ўзимни ишонтирдим ҳам.

Шварц сукутга толди. Нима учун Германиядан қочганлигини сўраб ўтирмадим. Сабаблар тикилиб ётганди ва бирортаси ҳам адолатли эмасди. Қурбон бўлиш ҳеч қачон қизиқ бўлмаган. Шварц яҳудий бўлиши ёки айна дамдаги душман сиёсий партияси аъзоси бўлиши мумкин. Катта обрўга эга ғанимлари бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Германияда ўлиб кетишнинг ёхуд концлагерга тушишнинг ўнлаб сабаблари мавжуд.

– Яна бир бор Париж кўчаларида санғишга муваффақ бўлдим, – Шварц қайта тилга кирди. – Алок-чалок тушлар ҳамон ортимдан эргашиб юрарди. Улар мени қайта-қайта безовта қилишарди. У пайтга бориб Мюнхен шартномасининг барча хомхаёллари тарқала бошлаганди. Урушнинг муқаррар эканлиги баҳорда равшан бўлди. Шуъласидан аввал ҳиди сезиладиган ёнғин сингари урушнинг ҳам иси хавода ўйноқларди. Ана шунда халқаро дипломатия чор-ночор кўзини юмди. Одамлар ёқимли туш

кўра бошладилар, нима ҳақда бўлса ҳам, фақат уруш ҳақида эмас. Улар бизнинг замонамиздагидек мўъжизага қаттиқ ишонмаганлар...

– Гоҳида нимагадир ишонишинг керак, – эътироз билдирдим. – Йўкса, аллақачон бу ёруғ оламдан йўқ бўлиб кетган бўлардик.

Шварц тасдиқ маъносида бош ирғади.

– Сиз ҳақсиз. Айрим ҳолларда мўъжиза содир бўлади. Бошимдан ўтган. Бу Парижда юз берди. Бирданига чинакам паспортни мерос қилиб олдим. Паспортга Шварц исми ёзилган бўлиб, у бир австрияликка тегишли эди. У билан «Кафе де ла Роз»га бориб турардик. У нариги дунёга равона бўлди ва менга паспорти, пулларини қолдирди. У Парижда атиги уч ой бўлди. У билан Луврда, импрессионистлар сувратлари олдида танишгандим. Мен сувратлар қаршисида бутун окшомни ўтказиб, кўнглимга таскин берардим. Сокин, қуёш нурларига чўмган пейзаж олдида туриб, завққа тўларканман, шуларни яратган икки оёкли мавжудот айни дамда қонли уруш оловини ёқиш пайидалигига ишонгим келмасди. Бир-икки соатлик бу хомхаёллар шиддатли қон босимини туширарди.

Шварц исмига олинган паспорт эгаси Моне сувратлари қаршисида асосий вақтини ўтказарди. Сувратларда бинафшалар милтиллар, маҳобатли ибодатхоналар қад кўтарганди. Биз кўнгил ёзиб гаплашардик. Айтишича, фашистлар Австрияни истило этишгач, бир амаллаб озодликка чиқишга эришибди ва ва-

танини ташлаб чиқибди. Бутун бошли бойлиги — импрессионистлар асарларининг йирик тўпламидан мосуво бўлибди. Сувратлари мусодара қилинган экан. Бироқ у йиғи-сиғи қилиб ўтирмабди. Яна айтдики, сувратлардан музейда ҳам бахра олиш мумкин экан, уларни ўзиники ҳисобларди, сураатларни ёниб кетиши ё ўғирлаб кетишларидан зиғирча ташвишланмасди. Устига-устак, француз музейларида шунақанги дурдона асарлар кўргазмага қўйилгандики, асти қўяверасиз. Бунақаси унда йўқ эди. Илгарилари ўзининг коллекциясига ғамхўр отадек боғланиб қолган экан, энди эса оммавий тўпламдаги барча асарлар унга қарашли эди. Сувратларни деб қайғурмаса ҳам бўлаверади.

Бошдан кечирган шунча савдоларига қарамай, у ажойиб, мулойим, мўмин-қобил, қувнок эди. Бояқиш ўзи билан бир тийин ҳам ололмабди. Бир неча эски почта маркаларини тишининг ковагида асраб қолибди. Олмосга нисбатан маркани яшириш осон. Олмосларни қўлингизда олиб юрсангиз, бошингизга бало орттириб оласиз, ботинкангиз ичидан чиқиб қолсами, ўлдим деяверинг. Сотиш ҳам амри маҳол, сўроқ-савол бошланади. Охир-оқибат, сизга арзимас нарх таклиф қилишади. Маркалар бўлса, филателистларнинг¹ жону дили, лом-мим демай сотиб олишади.

¹ *Филателист* — почта маркаларини йиғувчи.

– Маркаларни чегарадан қандай қилиб олиб ўтибди? – Муҳожирларга хос профессионал кизиқиш билан сўрадим.

– У эски, титиғи чиқиб кетган хатларни олиб, маркаларни хатжилд астарига тикиб қўйибди. Божхона ходимлари хатларни кўздан кечиришибди-ю, хатжилдларга эътибор беришмабди.

– Қойил, – маъқуллаб қўйдим.

– Ундан ташқари, у ўзи билан Энгрнинг¹ қаламда ишланган иккита жимитдай портретини олиб, паспартуга² ёпиштирибди. Сохта тилла суви югуртирилган дидсиз хошия ўрнатибди. Булар ота-онамнинг портретлари, дебди. Паспартунинг тескари тарафига Деганинг иккита суратини билдирмай ёпиштириб қўйибди.

– Офарин!

– Апрель ойида юраги хуруж қилиб қолди. У менга ўзининг паспортини, маркаларини, суратларини ҳамда маркага харидор бўлувчиларнинг манзилини қолдирди. Эртасига эрталаб келганимда шўрлик каравотда таниб бўлмас даражада ётарди. У бандаликни бажо келтирганди. Мен қолган пуллари, костюмини, ич кийимларини олдим. Ўша кунлари мабодо ўлиб-нетиб қолса, шундай қилишимни амр этганди, буюмлари мусибатдошининг қўлига тушишини хоҳлаган кўринади.

¹ Жан Огюст Доминик Энгр – француз рангасвир устаси.

² Паспарту – фотосурат ёки гравюра ўрнатиб қўйиладиган картон рамка.

– Паспортнинг у ёқ-бу ёғини ўзгартирган-дирсиз?

– Фақат расм ва саналарни. Шварц мендан йигирма беш марта кўп кўйлак йиртган экан.

– Уни ким ўзгартириб берди? Брюннерми?

– Мюнхенлик аллақандай киши.

– Бу Брюннер. Паспортлар бўйича мутахассис.

Брюннерни мухожирлар жуда яхши танишади. У паспортга тузатишлар киритишнинг пири, кўпларнинг жонига оро кирган, лекин ўзи қўлга тушганда, қўлида бирорта хужжати йўқ эди. Уни хурофий ўй-фикрлар чоҳга итарганди. У ҳалол валинеъмат бўлишни истар, ўзи учун ҳеч нима қилмаса, бошига ҳеч қанақанги кулфат ёғилмаслигига ишонарди. Мусофирликка қадар Мюнхенда чоғроқ босмахонаси бўлган экан.

– Хозир қаерда? Лиссабонда эмасми? – деб сўрадим.

– Бу ёғи менга қоронғу.

– Хар ҳолда тирик бўлса, шу ерда ҳам бўлиши мумкин.

– Паспортни қўлга олганимда, ўзимни бирмунча ғалати ҳис қилдим, – ҳикоясида давом этди иккинчи рақамли Шварц. – Янги исм-шарифга кўниккунимча ундан фойдаланмасликка қарор қилдим. Янги исм-шарифимни қайта-қайта такрорлардим. Елисей майдонини кезиб, «Шварц» сўзини ва туғилган кунимнинг янги санасини узлуксиз қайтарардим. Музейда, агар ёлғиз бўлсам, Ренуар суратларнинг қаршисида

ўтирволиб, хаёлий суҳбат олиб борардим; ўткир овозда: «Шварц!» деган чакириғимга зудлик билан сакраб туриб: «Шу ерда!» деб жавоб қайтарардим. Ёки «Фамилия?» деб тўнғилласам, «Иосиф Шварц. Туғилган жойим — Винер Нейштадт. 22 июнь 1898 йил», дея хитоб қилардим. Кечалари уйкуга кетишдан олдин ўз устимда ишлардим. Мабодо, бирор полициячи тунда уйғотиб қолса, тилимдан тутилиб қолишдан қўрқардим. Эски исм-шарифимни миямдан чиқариб ташламоқчи эдим. Аммо ҳам хўрда, ҳам бурдани ичиш, яъни умуман паспортсиз юриш билан ёт-бегона исм орқасига беркиниш орасида еру осмончалик фарқ бор экан. Бегона паспорт хатарнинг ўчоғи эди.

Тез орада Энгрнинг иккала суратини пулладим. Менга кутганимдан кўра чўғи камроқ ақча беришди. Лекин, барибир, кўлимга муллажиринг текканди.

Шундан сўнг қаро тунларнинг бирида миямга ажиб бир фикр келдики, бу соҳир хаёл мени аллалай бошлади. Шу паспорт билан Германияга борсам бўлмайдими? Ахир паспорт ҳақиқий-ку. Нахот чегарадан ўтаётган ҳар кимса шубҳа уйғотаверса? Энди хотиним билан дийдор кўришишим мумкин эди. Унинг қисматига қайғуриб ҳадиксирашлардан халос бўлишим мумкин эди. Мумкин эдики...

Шварц юзини менга ўгирди.

— Булар сизга нотаниш бўлмаса керак. Муҳожирлик васвасаси. Ошқозонинг торайган,

томоғингга нимадир тиқилган, кўзинг хиралашган, беш йил давомида унутмоқчи бўлганларинг, ўлатдан хайикқандек кўркканларинг тағин бош кўтаради: дахшатли хотиралар, бедаво калб яраси.

Мен васвасадан қутулишга уриниб тинчлик ва сукунат суратларига, Сислей, Писарро ва Ренуар оламига ғарқ бўлдим. Соатлаб музейда ўтирардим, лекин энди улар менга ўзгача таъсир кўрсатарди. Суратлар ортиқ мени тинчлантормасди. Аксинча, улар менга инсоний бахтни туйган ватанимни, деворларида настарин шингиллари осилиб турувчи сокин кўчалардаги оқшомни, эски шаҳар узра кўтарилаётган уфқни, атрофида қалдирғочлар жар солаётган черковнинг яшил қўнғироқларини ва асосийси, кўз очиб кўрган завжаи ҳалолимни ёдга солиб чорлар, ғиғон соларди.

Мен алоҳида фазилатлардан холи оддий одамман. Хотиним билан тўрт йил давомида қўйди-чиқдиларсиз дилкаш ҳаёт кечирдик. Тўйдан кейинги биринчи ойларданок бошқалар ҳавас қилгулик ширин турмушимиз бошланди. Армон деганларидан йироқларда эдик. Бир-биримизни юрагимизнинг туб-тубидан севардик.

Кейин ҳаммаси остин-устун бўлиб кетди. Ўртамиёна турмуш қуриб, барчасини қўлдан бой берганим учун ўзимни кечиролмасдим. Нима учун яшадим? Энди нима қиляпман? Қачонгача чўзилади булар? Нима билан тугайди? Номинг ўчгур уруш бошланди, тиш-тирноғигача

қурулланган Германия ғалаба қилади. Ана ўшанда мен нима қиламан? Ҳаётимни сақлаш учун қаёққа эмаклай? Қайси лагерда очликдан ўлиб кетарканман? Қайси деворлар ичида — агар насиб этса — пешонамдан дарча очишаркин?

Таскин бериши лозим бўлган паспорт шу алфозда мени тушкунликка дучор қилди. Холдан тойгунча кўчаларда изғидим, уйку йўк, мабодо ухлаб қолсам, чўчиб уйғониб кетаман. Тушларимда хотинимни гестапо¹ камераларида кўрардим; меҳмонхонанинг орқа ховлисидан ёрдам сўраб қичқирганлари қулоғимга чалинардиди; бир куни «Кафе де ла Роз»га кирганимни биламан, тўғримдаги эшикда қия қилиб осиб қўйилган кўзгуда унинг юзини кўрдим. У менга ялт этиб қаради-да — рангида ранг йўк, нигоҳлари маъюс — шу заҳоти кўздан ғойиб бўлди. Бу шунчалик яққол юз бердики, унинг шу ердалигига ўзим ҳам ишониб кетдим ва кейинги залга отилдим. Зал лик тўла, лекин у йўқ эди.

У фикру зикримга чиппа ёпишди; уни ҳам мамлакатдан чиқариб юборишган, энди мени излаб юрибди, деган ўй тинч қўймасди. Муюлишдан қандай бурилганини ёки Люксембург боғидаги ўриндикда ўтирганини юз марта-лаб кўрардим, аммо ёнига борганимда бегона одам менга ажабланиб қарарди. Бир марта уни Иттифоқлик майдонини кесиб ўтаётганда

¹ *Гестапо* — фашистлар Германиясининг яширин сиёсий давлат полицияси.

кўриб қолдим. Бу сафар аниқ ўша эди! Қадам олишлари, елкасини тутишлари ўша-ўша! Ҳатто кўйлагини ҳам танидим. Ниҳоят, полициячи автомобиллар оқимини тўхтатгач, изидан чопдим, минг афсуслар бўлсинким, еру кўкда йўқ эди, ер ости йўлининг туйнуғи уни ютиб юборганди.¹

Перронга етиб борганимда, узоқлашаётган поезднинг ортидан қизил чироқлар калака қилиб, милт-милт этганини кўрдим, холос.

Бир танишимга дардимни дастурхон қилдим. Уни Лезер деб аташар, пайпоқ сотиб юрарди. Олдинлари эса Бреслауда табиблик қилганди. У менга ёлғизликдан қочишимни маслаҳат берди.

— Ўзингга бирор машука топ, — деди у.

Лекин қаёқда дейсиз?! Ёлғизлик, кўркув, зарурат юзасидан ўрнатилган муносабатлар сизга таниш. Бирон факирона кулбада жиндай ҳароратга, бегона овозга, бегона баданга талпинасан, кулаб тушаётгандей чўчиб уйғонасан, ёнингда таскин бермас нафаснинг миннатдорчилигини эшитасан, аммо шулар қонингни сўриб, азонлари захар-заққумга тўла ҳаётингдан юрагингни аламга тўлдириб уйғонишга мажбур этгувчи орзуларнинг жумбушга келиши билан тенглаша олармиди?

Буларни хикоя қияпман-у, сизга бемаъни, телба-тескари бўлиб туюляпти. Ўшанда бунақа бўлмаганди. Шунча изтироблардан кейин бир-

¹ Аксар Париж метро бекатлари ер усти қурилмаларига эга эмас.

гина йўл қолганди: ортга қайтиш. Мен хотинимни ақалли яна бир бор кўришим керак. Аллақачон бошқаси билан яшаётгандир. Менга барибир. Мен уни кўришим шарт. Урушнинг овозаси кучайиб борди. Гитлер бугун Чехославакияни эмас, фақат Судет тоғларини эгаллаш тўғрисидаги ваъдаси устида турмаганига ҳамма гувоҳ бўлди. Польшада ҳам худди шундай ҳолат такрорланди. Уруш бостириб келаверди. Польшанинг Англия ва Франция билан иттифоқи уруш оловига ён сепгандек бўлди. Эндиликда бу ойлар эмас, ҳафталаарда ҳал бўладиган масалага айланганди. Мен учун ҳам ҳаёт-мамот масаласи бўлиб қолди. Бир қарорга келишим шарт эди. Мен Германияга кетишга жазм қилдим. Кейин нима бўлади, бу ёни менга қоронғу эди. Барчасига тайёр турдим. Агар уруш бошланса, барибир, итдай ўлиб кетаман. Мен ақлдан оздим.

Алалхусус, ғалати бир қувонч ичимда ғимирлади. Май ойи. Думалок майдондаги тўғарак гулзор очилаётган лолаларнинг олачиפור гилами билан қопланган. Эрта окшомлар кўча чирокларининг илк совуқ нурлари устидан, уруш даҳшатларини бор бўйича кўрсатиб берувчи рангли рўзномаларни чоп этувчи таҳририят бинолари оша қора чойшабини ёзиб улгурганди аллақачон.

Аввалига Швейцарияга жўнадим. Паспортимга тўла ишонч ҳосил қилиш учун беҳавотир ерда синовдан ўтказмоқчи бўлдим. Француз божхона ходими паспортимни лоқайдлик би-

лан қайтариб берди. Мен айнан шуни кутган эдим: диктаторлик тузумидаги давлатлардангина чиқиб кетиш мушкул. Шундай эса-да, швейцариялик ходим менга яқинлашганда, юрагим орқага тортиб кетди. Хотиржамгина ўтирган бўлсам-да, юрагим така-пука бўла бошлади — баъзида шамол йўқ вақтида ҳам бирдан дарахтнинг бирорта барги шитирлаб кетади.

Ходим паспортимга кўз ташлади. Бўйчан, яғриндор. Тамаки ҳиди гупиллаб келиб турибди. Ойнадан тушаётган ёруғликни жуссаси билан тўсиб қўйганди, юрагим шув этди. У мени мусаффо осмондан, озодликдан ажратиб қўйгандек туюлди, купе ҳам турма камерасига айланиб улгурди.

— Мухр босишни унутдингиз? — дедим шошиб бироз енгил тортгач.

— Марҳамат. Сиз учун бу муҳимми?

— Йўқ. Шунчаки эсдалик ўрнида.

У паспортга мухр босиб, кетди. Мен лабимни тишладим. Қанчалик асабий бўлиб қолдим! Кейин мухр урилган паспорт ишончлироқ, деган фикр миямга урилди.

Швейцарияда кун бўйи Германияга поездда борсаммикин, деб бош қотирдим. Менда журъат етишмасди. Собик австрияликларга қандай муносабатда бўлишларини, қайтиб келаётганларни алоҳида текширувдан ўтказиш-ўтказмасликларини билмасдим. Менимча, хавотирланишга ҳожат йўқ эди. Шундай бўлса-да, чегарани махфий равишда кесиб ўтишга аҳд қилдим.

Цюрихда, одатдагидек, аввало почтаamtга бордим. Алоқа бўлими дарчаси ёнида таниш мухожирларни учратиш мумкин эди. Улардан у-буларни сўраб, билиб олсангиз бўларди. Ўша ердан тўғри «Кафе де ла Роз»га ўхшаш «Кондор» қахвахонасига йўл олдим. Чегарадан ўтиб келганларнинг кўпини кўрдим, лекин бирортаси Германияга қаердан ўтишни билишмасди. Бу табиий; ўзи ҳамма ўша ёқдан қочиб келяпти-ку. Мендан ўзга ким ҳам у ёққа боришни истайди? Менга қандай нигоҳ ташлашаётганини кўриб турардим. Қарорим қатъий эканлигини пайқашгач, ётсирай бошлашди. Душман томонга ўтмоқчи бўлган кимса фақат хоин, нацистлар тарафдоридир. Шундай нусхадан нимани ҳам кутиш мумкин? Кимни сотади? Нимани етказади?

Бирдан ёлғизланиб қолдим. Мендан котилни кўргандай ўзларини четга олишди. Ҳеч вақони тушунтириб беролмасдим. Гоҳида хаёлимга келган ўйлардан ўзимнинг ҳам пешонамдан тер чиқиб кетарди. Ўзим тушунмаган нарсани бошқаларга қандай етказай?

Учинчи куни тонгда, соат олтиларда, хужрамда полициячилар ҳозир бўлишди. Астойдил сўроқ қилишди. Ўша ондаёқ танишларимдан бири мени чакқанига фаҳмим етди. Паспортимни кўрсатдим. Бу ҳаракатим шубҳа уйғотди. Мени маҳкамага олиб боришди. Бахтимга паспортимда Швецария божхонасининг мухри турарди. Мамлакатга қонуний равишда кирганимни ва бунга эндигина уч кун бўлганини исботлай олдим.

Полиция билан кўчага кетаётганимдаги тонг палласи кечагидай ёдимда. Фарахбахш кун бошланаётир. Осмон гумбазида булут билан ўпишган иморатлар, шаҳар томлари аниқ намоён бўлди. Нонвойхонадан буғи чиқиб турган нон иси таралар, дунёнинг бор хузур-халовати шу биргина ифорда эди, гўё. Нонни хидлаб, тароватини туйганмисиз ҳеч?

Маъқуллаб бош силкиб қўйдим.

– Ҳеч вақт дунё биз у билан хайрлашаётган, эркимиз тортиб олинаётган пайтдагидек гўзал бўлиб туюлмаса керак. Қанийди, биз уни ҳамisha шундай идрок этсак! Афтидан, бунга фурсат етмайди. Иннайкейин, хотиржамлик. Доимий ҳаракатда бўлган ҳар бир лаҳзани тўхтатмоқчи бўлганимиз учун ҳам ўша лаҳзаларни қўлдан чиқармаймизми? Ўша оний фурсат ўтмишга айланиб, ўзгартириб бўлмайдиган дамда тўхтамайдимиз, ахир? Ўшандагина у бизники бўлмайдимиз?

Шварцнинг нигоҳи менга қадалди. Шундагина унинг кўзларига яхшилаб тикилдим. Кўз қорачиклари кенгайган. Кутилмаганда «Шубҳасиз, мутаассиб ёки телба», – деган фикрга келдим.

– Ҳеч қачон бунақанги ҳисларни туймаганман, – дедим. – Лекин ҳар бир банда қўл етмас нарсаларни ушлаб кўришни хоҳлайди?

Қўшни столдаги кеча либосига бурканган аёл ўрнидан турди. У шаҳар ва бандаргоҳга назар солди.

– Нима учун кетишимиз керак? – деди аёл оқ смокингли хамроҳига. – Шу ерда қолаверсак бўлмайдами? Америкага қайтишга зифирча хоҳиш-истагим йўқ.

II

– Цюрихда полиция мени бир кунгина ушлаб турди, – давом этди Шварц. – Лекин жудаям оғир ўтди. Паспортимни текшириб қолишмаса гўрга эди, деб юрак ховучлардим. Венага сим қоқишса бас. Қалбаки паспортни ҳар қандай мутахассис кўз юмиб фош қилиши мумкин.

Кечга бориб бир оз тинчландим. Нима бўлса, бўлди. Барибир ҳеч балони ўзгартириб бўлмайди. Агар тиқиб қўйишса, демак, пешонамга шу ёзилган экан, Германияга бориш ҳақидаги бемаъни орзуга ҳам нукта қўйилади. Аммо кечкурун қўйиб юборишди ва Швейцарияни тарк этишимни «дўстона» маслаҳат беришди.

Манзилга Австрия орқали боришга аҳд қилдим. У ернинг чегараси сал-пал таниш, ундан ташқари, қўрикланмайди. Нега энди хушёрлик билан муҳофаза қилишлари керак экан? Бирортаси ўша ёкга ошиқяптими? Ҳамма ўша ёқдан қочиб келяпти-ку.

Оберитга йўл олдим. Энг яхшиси, чегарадан ёмғир ёғаётганда ўтган маъқул. Бироқ кун очик эди.

Орадан икки кун ўтди. Учинчи кун тоқатим тоқ бўлди. Чўзиб ўтиролмасдим, пайқаб қолишлари ҳеч гап эмас.

Тун юлдузли ва сокин. Бўй чўзаётган май-саларнинг шитир-шитирини эшитгандай бўлдим ҳатто. Хавф-хатар бўй кўрсатган дакикаларда бутун вужудинг кўз-қулокқа айланади. Фақат кўзинг эмас, баданинг ҳам кўра бошлайди. Шитирлаган товушни-да эшитасан. Оғзинг очилиб, тек қотганингда оғзинг ҳам чор атрофга қулок солиб, кўздан кечираётгандай туюлади.

Ўша тун сира ёдимдан кўтарилмайди. Асабларим таранг, лекин кўркувдан асар йўқ. Гўё Сирот кўпригидан ўтаётгандек эдим. Билардимки, бу қил кўприк ортимдан паға-паға дудга айланиб, ғойиб бўляпти. Ортга йўл йўқ. Мен ақлдан туйғуга, бехатарликдан охири вой таваккалга, асл ҳаётдан сароб томон бир-бир одимлаб борардим. Мен танҳо эдим. Бу сафар танҳолик ситамкор эмасди. У муаззам синоат ила чирмалганди.

Ўша ойларда саёз бўлган Рейнга яқинлашдим. Ечиниб, кийимларимни бўғча қилиб тугдим. Сувга тушганимда ажиб бир ҳис вужудимни қамради. Сув тим қора, совуқ ва қандайдир бегона эди. Мен гўёки хотиротларим унут бўлмоғи учун афсонавий Лета¹ тўлқинларига ўзимни урардим. Ялонғочлигим ҳам бир тимсол эди. Гўё барча қайғу-ҳасратларни олис ўтмишга улоктираётгандим.

Нариги кирғокқа чикқач, артиниб, кийиниб, олға кетавердим. Қандайдир қишлоқ ёнидан ўтаётиб итларнинг акиллаганини эшитдим.

¹ Юнон мифологиясида ер остидаги унутиш дарёси.

Чегара қаердан ўтишини билмасдим, шу боис эҳтиёткорликни ошириб, йўл четидан юрдим. Сўқмоқ кичкина ўрмон ичидан ўтган экан. Қаршимдан ҳеч зоғ чикмади. Туни билан юрдим. Қалин шудринг тушди. Ўрмон ёқасида буғуга кўзим тушди. Жонивор мени кўриб тош котди.

Мен юриб-юриб, ахийри дехқон араванинг ғижирлаганини эшитдим. Дарҳол ўзимни панага олдим. Чегара якинидаги йўлда, сахармардонлаб тентираганим шубҳа уйғотиши турган гап эди. Кейин ёнимдан велосипедда икки божхона ходими ғир этиб ўтиб кетди. Австрияликларни формасидан танидим. Демак, мен Австриядаман. Ўша вақтда Австрия бир йилдан буён Германия таркибида эди...

Посон кийинган аёл ва ҳамроҳи айвонни тарк этишди. Аёлнинг елкалари офтобда қорайган, хушторидан хийла бўйчан экан. Яна бир сайёҳлар жуфтлиги пиллапоялардан пастга тушишди. Уларнинг ҳаракатлари бамайлихотир, ортидан ит куваётган қочоққа ўхшашмасди. Улар бирор марта ўгирилишмади.

– Ўзим билан бутерброд олгандим, – ҳикоя қиларди Шварц. – Жилға лабига ўтириб, насибамни паққос туширдим. Тўйиб сув ичдим. Кун қиёмга келганда Фельдкрихга қараб кетавердим. Ёзда дам олувчилар у ерда ғужғон бўлишини билардим. Оломон ичига кириб ғойиб бўлишни кўзладим. Қолаверса, у ерда поездлар тўхтаб ўтади. Мен Фельдкрихга ўйлаганимдан-

да тезроқ етиб бордим. Омадим бор экан — илк поезддаёқ чегарадан узоклашдим.

Купега кира солиб икки нафар штурмовикка¹ дуч келдим. Шундагина англадимки, Оврупанинг бошқа давлатларида полициячилар билан қилган муомала машқларим ҳавога учмабди. Акс ҳолда ҳозир ўзимни поезддан ташлаган бўлардим. Сув ўтмас куртқадаги кишининг ёнига чўкдим. Қўлида милтиқ.

Беш йилдан бери илк бора нафратимни кўзғайдиган ҳолатга тушдим. Ўтган ҳафталарда бу қай тарзда юз беришини фараз қилиб юрардим. Амалда бўлакча бўлди. Мени ақлим эмас, танам бошқарарди.

Овчи ва иккала штурмовик аллақандай Пфунднер деган бева аёл ҳақида сўзлашарди. Чамаси, у хушчақчақ аёл эди, негаки учови аёлнинг жазманларини санаб хохолашарди. Сўнг ветчина олиб, овқатга тутиндилар.

— Хўш, ҳамсоя, қаёқларга йўл олдингиз? — сўз қотди менга овчи.

- Брегенцга қайтяпман, — дедим.
- Кўринишингиздан бу ерликка ўхшамайсиз?
- Ҳа, таътилга келгандим.
- Қаердансиз ўзи?

Бир зумга тутилиб қолдим. Паспортимга кўрсатилганидек Венаданман, десам, шевам венача эмаслигини дарров сезишади.

— Ганноверданман. 30 йилдан буён ўша ерда истиқомат қиламан.

¹ *Штурмовик* — национал-социалистик ҳарбий ташкилот аъзоси, немис фашисти.

– Ганновердан? Жа узоққа кетиб колибсиз-ку!

– Ха, якин эмас. Таътил вақтида уйда димикиб ўтиргинг келмайди.

Овчи тиржайди.

– Тўппа-тўғри. Бу ерга ҳаво айни яхшилигида келибсиз.

Терга ботаётганимни сездим. Кўйлагим бада-нимга чиппа ёпишди.

– Ха, – дедим. – Айни жазирама ёз.

Учовлон тагин Пфунднер хонимнинг гийба-тига тушишди. Бир неча бекатдан кейин тушиб қолишди.

Поезд Оврўпанинг гўзал масканларидан елиб борарди. Лекин кўзларим ҳеч вақони кўрмасди. Ногоҳ мени пушаймонлик ва кўркув сиқувга олди. Мушкул ахволда қолдим. Чегарани босиб ўтишга қайдан журъат тополганимга хайрон эдим. Бурчакка биқиниб, кўзларимни дераза-дан узмадим. Ўзимни ўзим қопқонга туширдим. Неча марталаб ярим йўлда тушиб колмоқчи бўлдим.

Чап қўлимни чўнтагимга тикиб, марҳум Шварцнинг паспортини қисиб ушладим, баайни у менга куч ато этаётгандай. Мен ўзимга-ўзим энди барчаси аҳамиятсиз, яхшиси, яна-да ичкарирокқа киришим лозим, дея уктирардим. Тунни вагонда ўтказишга жазм этдим. Меҳмонхоналарга нисбатан поездда ҳадеб хужжат сўрашавермайди.

Саросимада инсонга шундай туюладики, худди барча чироқлар унга қаратилган-у, бутун

дунё фақат уни излаш кўйида ҳалак. Танадаги жами хужайралар сочилиб кетишни истаётгандай оёқлар бўйсунмай лапанглаб юради, қўллар фақат олишув пайида, ҳатто лаблар ҳам титраб, пойма-пой хайкирикларни аранг ушлаб туради.

Кўзимни юмиб олдим. Саросима васвасаси купеда бир ўзимлигим важдан кучаярди. Агар ҳозир кўркувга бир сантиметр жой берсам, ростакam хавф-хатарда бу жой метрларга чўзилиши ойдаи равшaн. Ўзимни ҳеч ким мени ахтармаётганига, ҳукумат учун бор-йўғи пуф деса, учиб кетадиган қум зарраси экaнимга, ҳеч кимда шубҳа-гумон уйғотмаганимга ишонтирдим. Албатта, булар омадим чопганидан эди. Атрофимдаги одамлардан деярли фарк қилмасдим. Оқ танли арий¹ — бу бор-йўғи нацистлар афсонаси. Гитлер, Геббельс, Гесс ва бошқа ҳокимият аъзоларига бир қаранг — уларнинг ўзи пуч хаёлларнинг раддияси-ку.

Мюнхенда темирйўллар ва вокзаллар химоясидан «бош чиқардим». Бирон соат дайдишга ўзимни мажбурладим. Шаҳар менга нотаниш, бу ерда мени ҳеч ким танимайди. Францисканчилар² пивохонасига кирдим. Бўш столга ўтирдим. Бир неча дақиқа ўтиб, ёнимга бикқи, терга пишган киши келиб ўтирди. Бир круж-

¹ Арийлар ёки орий ирқи — қадимги Хиндистон ва Эрон халқларининг ўзларига берган номи; фашист Германиясида: национал-социалистлар.

² Францисканчилар — 1208 йили авлиё Франциск Ассизский томонидан ташкил этилган католик монахлар ордени.

ка пиво, бифштекс буюртириб, газетхонликка тушди.

Ана шундагина немис рўзномалари билан танишдим. Мана, неча йилдирки, она тилимда бирор ҳарф ўқиганим йўқ. Атрофимдагилар немисча гапираётганига дарров кўниколмадим.

Илғор рўзномалар ёлғон-яшиққа, даҳшатга, баландпарвоз гапларга тўла эди. Германиядан ташқари бутун дунё айниган, телба-тесқари, доғули этиб кўрсатилганди. Эмишки, бутун дунё босқинчи Германияни нима қилмоқ керак, деган савол устида бош қотираётибди. Харид қилган иккала рўзномам ҳам қачонлардир катта обрўга эга нашрлар эди. Энди эса наинки мазмуни, балки услуби ҳам ўзгарибди. Ўқишга тоқатинг етмайди.

Ёнимдаги кишини кузата бошладим. У ебичар, рўзномада ёзилганларни мароқ билан ҳазм қиларди. Тамаддихонадагиларнинг аксари ўқиш билан овора эди, биронтасининг юзида нафрат, жирканиш аломати сезилмасди. Бу уларнинг кунлик маънавий озуқаси эди.

Мутолаада давом этдим. Кичик хабарлар орасида Оснабрюкка дахлдориға кўзим тушди. Лоттерштрасседа уй ёниб кетибди. Шу ондаёқ ўша кўчани кўз олдимга келтирдим. Агар шаҳар деворини айланиб ўтиб, Хегертор дарвозасидан кириб борилса, Лоттерштрассе бошланади. Рўзномани ёпдим. Шу тобда ўзимни ғоят танҳо сездим.

Аста-секин кайфиятим ўзгаришига кўникдим. Беҳавотир жойда эканимга амин эдим.

Оснабрюкка яқинлашган захотим ўзимга гўр сотиб олишимни яхши тушунардим. Оснабрюкда мени танийдиганлар анчагина.

Меҳмонхонадагилар хитламаслиги учун чамадон, ич кийим, йўлга зарур бўлган майдачуйда сотиб олдим. Хотиним билан қай тарзда кўришиш насиб этаркин, буни билмасдим. Ҳар қадамда режаларимни ўзгартирардим. Тасодифга умид боғлашдан ўзга чора йўқ. Рафиқам мавжуд тизимнинг ашаддий тарафдори бўлган жигарлари билан муросага келган-келмаганини билмасдим ҳатто. Эҳтимол, ўзига бошқа бўйни йўғонни топиб олгандир. Рўзномаларни ўкиб, руҳим тушиб кетган эди. Ҳар куни бир хил нарсани ўқийверсанг, миянгга қуйилиб қолмайдими?! Таққослашнинг ҳам имкони йўқ: чет эл нашрлари Германияда қаттиқ цензура остида.

Мюнстерда ўртамиёна меҳмонхонага жойлашдим. Тун бўйи изиллаб, кундузи ўриндиқларда пинакка кетолмайман-ку. Эртами, кечми таваккал қилишим, бирор немис меҳмонхонасига қайд учун паспортимни беришим лозим эди. Мюнстерни биласизми?

– Оз-моз, – дея жавоб қилдим. – Бу Вестфаль битими тузилган кўплаб черковларга эга шаҳар эмасми?

Шварц тасдиқлаб бош силкиди.

– Ўттиз йиллик урушдан сўнг Мюнстер ва Оснабрюкда битим тузилган, ким билсин, ҳозиргиси қачонгача чўзиларкин?

– Шу тарзда бўлса, узоққа бормаиди. Францияни забт этиш учун немисларга атиги тўрт ҳафта етарли бўлди.

Ресторан хизматчиси келиб, ресторан ёпилаётганини эълон қилди. Биздан бўлак ҳамма миждозлар кетишди.

– Якин ўртада бирон-бир очик ресторан-песторан йўқми? – деб сўради Шварц.

Ресторан хизматчиси Лиссабонда тунги хаёт жўшқин эмаслигини айтди. Шварц унга чойчақа қистирган замон хизматчи имтиёзлилар учун русларнинг тунги клуби борлигини эслади.

– Жуда ораста, – қўшиб қўйди ресторан хизматчиси.

– Бизни қўйишадими? – деб сўрадим.

– Бўлмасам-чи. Айтмоқчийдимки, у ерда офатижонлар ҳам бор. Ҳамма миллатдан. Немис жононлари ҳам топилади.

– Қачонгача очик бўлади?

– Миждозлар тарқагунча. Ҳар доим лик тўла. Немислар ҳам бор. Етарлича.

– Қанақа немислар?

– Оддий немислар.

– Пулдорларми?

– Албатта-да, – кулиб қўйди кельнер. – Клуб арзонгаров эмас, ахир. Аммо жуда дилкушо. Мануэль юборди, десангиз, кифоя, ортиқ ҳеч нима сўрашмайди.

– У-бу нарсa дейиш керакми?

– Йўғ-э. Шунчаки дарбон бирорта тўқима исмни ёзиб қўяди ва сизлар клуб аъзоси бўлиб коласиз. Қуруқ расмиятчилик.

– Яхши.

Шварц хисобни тўлади.

Биз пастга олиб тушувчи зиналар бўйлаб кўчадан юрдик. Сарғиш уйлар бир-бирига суяниб, уйкуга кетганди. Деразалардан паспорт-маспорт қайғусини билмайдиган одамларнинг пишиллаб нафас олиши, хуррак отгани эшитиларди.

– Электр нури сизниям эсанкиратдими? – сўради Шварц.

– Ха. Зим-зиё Оврўпани эсдан чиқариш қийин. Кимдир чироқни ўчиришни унутган-у, хаш-паш дегунча ҳаво хужуми бошланади, деган ўй миянгни кемиради.

Шварц таққа тўхтади.

– Олов бизга шунинг учун ҳам инъом этилганки, яратган Эгамдан бизга унинг нимасидир ўтган, – деди Шварц бирдан зўриқиб. – Энди эса нурни бекитяпмиз, негаки ўзимиздаги Яратганнинг ўша бўлагини нобуд қиляпмиз.

– Билишимча, олов бизга туҳфа этилмаган, – эътироз билдирдим. – Уни Прометей ўғирлаган. Бунинг эвазига худолар бечорани жигар циррози билан тақдирлашган. Менимча, бу феъл-атворимизга тўғри келади.

Шварц менга разм солди.

– Анчадан бери ҳазил-мазах нималигини билмайман, – деди у. – Баландпарвоз сўзлардан қўрқмай қўйганман. Киши қачонки пичинг қилиб, қўрқа бошласа, воқеа-ҳодисаларга бармоқ орасидан қарайди.

– Эхтимол, – паст келдим. – Лекин амри маҳол бўлган нарсанинг олдида туриб, ичингда: бунинг иложи йўқ, деб такрорлаш шартмикин? Яхшиси, ўша нарсани шиширмасдан, умид учқунини қолдириш маъқулмасми?

– Сўзингиз чин. Маъзур тутасиз, олдинда сизни йўл кутиб турганини унутибман. Мутаносиблик ҳақида мушоҳада қилишга ҳозир фурсат етармиди?

– Сиз ҳеч қаерга кетмайсизми?

Шварц бошини сарак-сарак қилди,

– Энди йўқ. Мен ортга қайтаман.

– Қаёққа? – оғзим очилиб сўрадим.

У яна Германияга қайтишига ишонмасдим.

– Ортга, – деди у. – Кейин тушунтираман.

III

Тунги клуб 1917 йил инкилобидан сўнг Берлиндан Лиссабонгача — бутун Оврупа бўйлаб пайдо бўлган одатдаги муҳожирларнинг русча услубдаги кўнгилочар муассасаси бўлиб чиқди. Ўша-ўша кельнер ўрнидаги зодагонлар, собик гвардия офицерларидан иборат хор, осмондаги нарх-наво, дилгирлик.

Кутганимдек у ерда ҳам чироқлар нур сочиб турибди. Ресторан хизматчиси айтган немислар муҳожирлар сафидан эмасдилар. Улар, аниқроғи, жосуслар, Германия элчихонаси ходимлари ёки немис фирмалари вакиллари эди.

– Руслар биздан яхшироқ ўрнашишга улгуришибди-да, – деди Шварц. – Хар қалай,

биздан ўн беш йил аввал кўчиб келишган. Ўн беш йиллик мусибат нимагадир арзир, ахир. Лоақал тажриба орттириш мумкин бўлади.

— Бу муҳожирликнинг илк тўлкини эди, — дедим. — Уларни ҳатто Нансен паспорти¹, иш билан таъминлашган. Биз келганимизда эса раҳм-шафқат деган нарсалар унут бўлганди. Биз қумурсқалардек ўрмалардик, ёнимизни оладиган мард топилмасди. Бизнинг ишлашга, нафас олишга ҳаққимиз йўқ эди, устига-устак, ҳужжат-пужжатни кўлимизда ушлаб кўрмадик.

Бу ерга келиб, юрагим ғаш бўлди. Сабаби бино берк, ойналарга дераза пардалари илиб ташланганди. Ўлганнинг устига тепгандек немислар ғиж-биж, лозим бўлганда жуфтакни ростлаш учун эшикдан ҳийла узоқда ўтирибман. Доимий чиқиш эшиги ёнида жойлашиш анча олдин одат тусига айланганди менда.

Кемани кўриб турмаганимга ҳам жиғибийрон бўлардим. Ким билсин, элдан бурун лангарни кўтариб жўнаб қолса, чапак чалиб ўтиравераман.

Шварц жонсарақ бўлаётганимни пайқади, шекилли, иккала чиптани олиб, менга узатди.

— Олинг. Мен қулфуруш эмасман. Олингда, кетишингиз мумкин.

Мен хижолат бўлиб унга қарадим.

— Сиз нотўғри тушундингиз. Вақтим ошиб-тошиб ётибди.

¹ *Нансен паспорти* — фуқаролиги бўлмаган кочоқларга Миллатлар Иттифоқи томонидан берилган халқаро ҳужжат. Ушбу ҳужжатни 1922 йили Фритъоф Нансен ишлаб чиққан.

Шварц индамади. У кутарди. Чипталарни олиб, қўйнимга солдим.

— Оснабрюкда оқшом пайти келган поездга ўтирдим, — давом этди Шварц ҳеч нарсаси бўлмагандек. — Чегарани мана энди босиб ўтаётгандай бўлдим. Энди ҳар бир дарахт билан тиллашардим. Ортда қолаётган ҳар бир кишлоқ менга таниш эди. Бир пайтлар, хали мактабга катнардим, оғайниларим билан шу ерларда шаталоқ отиб юардик. Елена билан танишганимнинг илк ҳафтасида шу ерларни зиёрат қилдик. Мен теварак-жавонибдаги ҳар бир уй, ҳар бир боғ, умуман, ҳар бир қарич ерга меҳр қўйгандим.

Илгарилари менда соғинч ва нафрат ҳисси оғир палахсага эврилиб пайдо бўларди. Бағритошга айлангандим. Юз бераётган нарсалар туйғуларим ва онгимни фалажлаб қўйди. Мен ҳатто ўтмишни эслаб таҳлил қилолмасдим. Юрагим бетламасди бунга.

Энди бўлса ўша бутун бошли манфурликнинг бир қисмига айланган нарсалар тилга кирганди.

Шаҳар атрофи ўзгармаганди. Ўтмишнинг чанг ва зангига қопланган черков қўнғироқлари ўшандай кишини ваҳимага солиб турарди. Ҳар доимдагидек дарё мовий осмонни акс эттирарди. Бу ерларда балиқ тутиб, олис ўлкаларга саргузашт излаб боришни орзу қилган беғубор дамларимни қўмсадим. Бу орзулар кейинчалик рўёбга чиқди ҳам, аммо ўзгача, ўзим тасаввур ҳам қилмаган тарзда амалга ошди. Капалаклар

кувлашмачок ўйнашиб, чигирткалар чириллаб турган майсазорлар, ўркач-ўркач тепаликлар қандоқ бўлса, ўшандоқлигича эди. Тепаликларга кўмилган эди ёшлигим.

Поезд деразасидан маъюс боқардим. Яккам-дуккам одамлар кўзга ташланарди, ҳарбийларни-ку айтмаса ҳам бўлади. Гира-шира оқшом кир-адирларни ўз қучоғига олди. Йўл назоратчиларининг чоққина боғларида атиргул, бинафша, картошкагуллар барқ уриб турарди. Замона зайли кўзни қувнатар гулларга зуғум ўтказмабди. Ўтлоқларда ола-була сигирлар ўтлаб юрарди. Деҳқонбобо кулбасининг томига ин қурган лайлак мактанчоқлик ила тумшуғини такиллатарди. Қалдирғочлар чарх уриб парвоз қилишарди. Ҳамма-ҳаммаси ўзлигича қолганди. Фақат одамлар ўзгарганди.

Одамлар ёппасига ўзгаришмаганди. Купега кишилар кириб-чикишарди. Давлат хизматчилари камдан-кам учрайди. Улар кундалик ташвишлар билан елиб-югурган, об-ҳаво, ҳосил, уруш ваҳимаси ҳақида валақлашни хуш кўрувчи оддий одамлар эди.

Одамлар уруш деса, ваҳимага тушишарди. У пайтда ўзга юртларда урушни Германия қўзғайтганини билишса, бу ёқда бошқалар Германияни урушга зўрлайтгани ҳақида гапиришарди. Ҳамма вақт бўлгандек, фожиа бўлдидан тинчлик-омонлик тилашарди.

Поезд тўхтади. Оломонга қўшилиб перронни тарк этдим. Вокзал ўзгармабди, лекин аввалгидан анча хароб.

Вокзалнинг олд майдонига чиққанимда шу чоккача ўйлаб келганларим хаёлимдан кўтарилди-кўйди. Қош қорайган, ҳаво рутубатли. Ақл-хушимни йўқотгандай вужудимни қалтироқ босди. Энг хатарлиси ҳали олдинда эди, шу билан бирга, мен жин урмаслигига ишончим комил эди. Шиша қалпоқ остида кетиб борардим, гўё. У мени ҳимоя қилар, бироқ шу ондаёқ чил-чил бўлиши ҳам ҳеч гап эмасди.

Залга қайтиб келиб, Мюнстерга қайтувчи поездга чипта олдим. Оснабрюкда қолиш ўта хавфли эди.

— Мюнстерга охирги поезд қачон жўнайди? — деб сўрадим дарчадан манманлик билан бокиб турган кассачига. Унинг кал боши электр нурларининг сарғимтир ёрувида йилтилларди.

— Биттаси — йигирма икки-ю йигирмада, иккинчиси — йигирма уч-у йигирмада.

Кейин автоматдан ҳар эҳтимолга қарши перрон чиптасини сотиб олдим. Албатта, платформада ғойиб бўлиш мушкулроқ, лекин Оснабрюкка учта улар, куённинг расмини чизишинг мумкин. Кондукторга эса адашганингни айтиб, жаримани қистирасан-да, кейинги бекатда тушиб қолаверасан.

Нихоят, эски кадрдонимга қўнғироқ қилмоққа аҳд қилдим. Телефон орқали менга ёрдам бериш-беролмаслигини билиб олишим мумкин. Тўғридан-тўғри хотинимга сим қоқишга ботинолмадим.

Ойнали телефон кабинасида телефон маълумотномасини яғири чиқиб кетган саҳифаларини

варақладим. Юрагим шундай тўполон қилардики, ҳар бир дукурини эшитардим. Биров таниб қолмаслиги учун энқайиб олдим.

Беихтиёр аввалги фамилиям ёзилган саҳифани очиб, хотинимнинг телефон рақамига кўзим тушди. Рақам ўзгармабди-ю, манзил бошқа эди. Рисмюллерплац майдони энди Гитлерплац деб аталарди.

Манзилга кўзим тушганда кабинадаги хира лампочка минг карра ёруғроқ нур сочгандек бўлди. Мен ҳатто у ёқ-бу ёққа қараб олдим. Гуёки зимистон тунда чароғон кути ичида турибман-у, жами прожектор нурлари менга қаратилган. Яна аҳмокона шубҳакорлигим мени қуршовга олиб, даҳшатга солди.

Кабинадан чиқиб, нимқоронғу зал бўйлаб юра бошладим. Деворларда «Куч ва шодлик»¹ пешлавҳаллари ва немис курортларининг рекламалари осиглик: очик мовий осмондан таҳдид билан ҳамишабахор кишилар қараб туришибди.

Иккита поезд пишиллаб, хўрсиниб етиб келди. Йўловчилар ёпирилишди. ССчилар форма-сидаги одам оломондан ажралиб, мен томонга йўналди.

Қочишга уринмадим. Балки, бошқа бировни кўриб қолгандир. Бахтга қарши пешонамга келиб тўхтади.

– Кечирасиз, олов топилмайдими сизда? – сўради у.

¹ Фашистлар спорт ташкилоти.

– Оловми? – пайдар-пай гапира кетдим. –
Ха, ха, албатта! Мана, гугурт!

Чўнтагимни тита бошладим.

– Гугурт нимага? Сигаретангиз ёниб турибди-
ку! – ССчи ажибсиниб қаради.

Шундагина чекаётганим ёдимга тушди. Лабимдан захри қотилни олиб, унга узатдим. У эса ўзиникини улаб, тортиб-тортиб тутатди.

– Нима чекапсиз? – сўради у кизиқсиниб. –
Аъло навли сигаретанинг иси келяпти.

Бу француз сигаретаси эди. Чегарадан ўтаётиб бир неча қути сотволгандим.

– Бир ошнам совға қилганди, – дедим. –
Француз тамакиси. Чет элдан олиб келган.
Менга аччиқлик қияпти.

ССчи кулиб қўйди.

– Энг маъкули, чекишни ташлаш керак,
фюрер¹ каби. Аммо шундай замонда бу ким-
нинг ҳам қўлидан келарди?

У таъзим қилиб, нари кетди.

Шварц заифгина кулимсиради.

– Кўнгли тусаган ерга бора олиш ҳуқуқига
эга инсон эканлигимда китобларда битилган
дахшат, ваҳима тасвирини ўқиб, иккиланиб
қолардим. Ёзилишича, курбоннинг юраги уриш-
дан тўхтаб, ерга чўкиб кетаркан, баданидан
муздек тер чиқаркан. Бундай тасвир услубини
маъкул кўрмасдим. Энди эса бу ҳақиқат эка-
нига ишонаман.

¹ *Фюрер* – дохий, пешво; 1934–1945 йилларда Гер-
манияда давлат раҳбарининг расмий унвони. Одатда,
Адольф Гитлер назарда тутилади.

Кельнер кошимизга келди.

– Таксирларга улфат таклиф килоламанми?

– Кераги йўқ.

– Рад этишдан аввал балки пештахта олдидаги анов икки хонимга разм соларсиз.

Уларга юзимни бурдим. Биттаси башанг кўринди. Иккови ҳам кеча либосида. Юзларини кўролмадим.

– Йўқ.

– Хонимлар жуда боадаб. Ўнгдагиси немис.

– Сизни ўшалар юбордими?

– Йўғ-э, нималар деяпсиз, – эътироз билдирди кельнер хушомадли табассум-ла. – Бу ўзимнинг фикрим.

– Яхши. У холда буни бутунлай эсимиздан чиқарамиз. Яхшиси, бизга тамадди учун ул-бул олиб келинг.

– Нималар деди? – сўради мендан Шварц.

– Мата Харининг¹ неварасини бизга унаштирмоқчи бўлибди. Унга чойчакани кўпроқ бериб юборгансиз, шекилли.

– Хали пул қистирганим йўқ. Бу жононларни айғоқчи, деб ўйлайсизми?

– Бўлса бордир. Энг қудратли халқаро ташкилот бўлмиш муллажирингнинг хизматидалар.

– Немисларми?

– Кельнернинг айтиши бўйича, биттаси.

– Бу ерга чўнтаги қаппайган немисларга кармоқ ташлагани келган, деб ҳисоблайсизми?

¹ Мата Хари — I жаҳон уруши даврида немис разведкачи аёли. 1917 йили француз суди ҳукмига биноан отиб ташланган.

– Буниси даргумон. Хозирда одам ўғирлашда рус мухожирларини ишга солишмоқда.

Кельнер ликопда бутерброд келтирди. Газак ҳам буюртирдим, чунки сархуш бўла бошлагандим, хушёр ҳолатда қолишим ҳозир ҳар қачонгидан зарур эди.

– Тановул қилмайсизми? – сўрадим Шварцдан.

У лоқайд бош чайқади.

– Сигареталар мени сотиб қўяди, деб сира ўйламагандим, – деди Шварц. – Қаллани бир жойга қўйиб, ҳаммасини бир бошдан чиғириқдан ўтказдим. Сигарет-пигаретга қўшиб гугуртни ҳам ташлаб юбориб, немисларниқидан сотиб олдим. Сўнг паспортимдаги француз визаси ва муҳри лоп этиб миямга урилди. Агарда тинтув қилишганда, не боис француз тамақисини чекаётганлигим маълум бўларди. Терга пишиб, телефон будкасига қайтиб бордим.

Сабр қилишга тўғри келди, каттакон фашист нишонли хоним афанди бирма-бир рақамларни териб, бақириб-чақириб буйруқ берди. Кейин кабинадан чиқиб кетди.

Оғайнимнинг рақамини тердим. У ёқдан аёл овози жавоб қилди.

– Марҳамат қилиб Мартенсни чақириб беринг, – дедим дамим ичимга тушиб.

– Ким сўраяпти? – деб сўради аёл овози.

– Дўхтир Мартенснинг дўсти.

Ким эди бу — аёлими ёки оқсочми? Умуман ишониб бўлмайти уларга.

– Фамилиянгиз?

– Мен дўхтир Мартенснинг яқин ошнаси-
ман, – дедим. – Илтимос, чақириб юборинг.
Дўхтир Мартенс кўнғироғимни кутаётганди.

– У ҳолда исм-шарифингизни маълум қил-
сангиз бўларди...

Ноилож жимиб қолдим. У ёқда гўшакни
қўйишди.

Чанг тўзғиган вокзалга серрайиб қолдим.
Елвизак шўхлик қиларди. Биринчи уриниш иш
бермади. Бу ёғига нима қилишни билмай бо-
шим гаранг эди. Оиласидагилар овозимдан та-
ниб қолишлари аниқ. Бошқа биронтасига сим
қоқиш мумкин, лекин кимга? Доктор Мартенс-
дан бошқаси хаёлимга келмасди.

Баногоҳ ўн яшар чулдурвақанинг хаёлига
хам келиши мумкин бўлган фикр ялт этиб ми-
ямга келиб қолди. Нега ўзимни рафиқамнинг
акаси қилиб таништирмадим? Мартенс уни
жуда яхши билар, кўрарга кўзи йўқ эди.

Тағин кўнғироқ қилдим, худди ўша аёл ово-
зи жавоб берди.

– Георг Юргенс гапиряпти, – дедим чўрт
кесиб, – дўхтир Мартенсни чақириб беринг.

– Ҳозиргина кўнғироқ қилган сизмидингиз?

– Штурмбаннфюрер¹ Юргенс гапиряпти.
Дўхтир Мартенс билан гаплашмоқчиман.
Ҳозироқ!

– Ҳа, ҳа, – деди аёл. – Бир дақиқа, ҳозир!
Шварц менга боқди.

¹ ССчилар унвони.

– Ҳаёт-мамот масаласи ҳал бўлаётгандай гўшакдан кўркинчли даражада зўрға эшитиладиган шир-шир товушни эшитганмисиз ҳеч?

– Эшитганман. Шундай кезде фалакка ёлбоғиб, илтифот қилишини сўрайсан киши.

– Дўхтир Мартенс эшитади, – ниҳоят мунтазир қилган овозни эшитдим. Юрагим такапука бўлиб, томоғим куруқшаб қолди.

– Рудольф, – базўр овозим чикди.

– Кечирасиз, нима дедингиз?

– Рудольф, Елена Юргенснинг яқини гапиряпти.

– Ҳеч нарсани тушунмадим. Бу штурмбанн-фюрер Юргенс эмасми?

– Унинг ўрнида мен гапиряпман, Рудольф. Елена Юргенс ҳақида гапиряпман. Энди етиб бордими?

– Энди мутлақо ҳеч вақони тушунмадим, – деди у аччиқланиб. – Беморларим кутиб қолди...

– Олдингга қабул пайти борсам бўладими, Рудольф? Ё бандмисан?

– Маъзур тутасиз. Сизни танимадим, сиз...

– Момақалдиروقқўл, сенмисан, отахон?

Охири болалигимизда хинду-хинду ўйнаб, бир-биримизни чақирадиган лақаблардан бирини қўллашга фаҳмим етиб қолди. Бу Карл Май¹ романларидаги тўқима лақаб эди. Биз унинг китобларини ютокиб ўқирдик.

Бир зумга жимлик чўқди. Кейин Мартенс аста деди:

¹ Карл Май (1842–1912) – немис адиби, Шимолий Америка хиндулари ҳақидаги кўплаб романлар муаллифи.

– Нима?

– Виннету гапиряпти, – деб жавоб бердим. – Нахот қадрдон исмларимизни унутган бўлсанг? Ахир булар фюрернинг севимли китобларидан.

– Ҳа, ҳа, – қўшилди Мартенс.

Иккинчи жаҳон урушига ўт қалаган одам ётоқхонасида хиндулар, ковбойлар, овчилар ҳақидаги саргузашт романларнинг ўттиздан зиёд томи қалашиб ётиши барчага маълум эди.

– Виннету? – ишонқирамай сўради Мартенс.

– Ҳа. Сен билан кўришишим керак.

– Тушунмаяпман. Қаердасиз?

– Шу ерда. Оснабрюкда. Қаерда кўришсак бўлади?

– Ҳозир беморларни қабул қиладиган вақтим, – ғайриихтиёрий равишда такрорлади Мартенс.

– Мен бетобман. Қабул вақтида борсам бўладими?

– Барибир, ҳеч балони тушунмаяпман, – такрорлади Мартенс. Бу гал овози дадил эди. – Агар касал бўлсангиз, қабулимга келинг. Шошинч кўнғироқни нима кераги бор эди?

– Қачон борай?

– Энг қулайи етти яримда. Етти яримда, ундан эрта эмас.

– Маъкул. Етти яримда.

Ўшакни илдим. Аъзон баданим жикқа ҳўл бўлиб кетди.

Шошилмай ташқарига чикдим. Самода ранг-пар оймомо гоҳ мўралаб, гоҳ узук-юлук булутлар ортига яшириниб, майин рафторини бер-

китарди. Бир хафтадан сўнг янги ой туғилади. Чегарадан ўтиш учун қулай фурсат.

Соатга қарадим. Яна қирқ беш дақиқа бор. Вокзалдан кетиш керак. Бу ерда узок ўралашган киши шубҳа уйғотиши кундай равшан.

Мен кўхна қалъа деворларига олиб борувчи қоронғу, хилват кўчадан юрдим. Қалъанинг бир қисмини бузиб, текислаб дарахт ўтказишибди. Дарё соҳили томон чўзилган қисми тарихнинг олис замонасидан сўйлайди.

Девор бўйлаб юриб, кичикрок майдонни кесиб ўтдим, Исо Қалби черковини орқада қолдириб, жиндай юқорига кўтарилдим. Дарё ортида уй томлари, шаҳар бинолари кўринди. Барокко¹ услубидаги кафедрал бутхона² куббаси заифлашиб бораётган шафақда базўр йилтираб кўзга ташланди. Минглаб почта карточкаларида тасвирланмиш бу нураб бораётган девор менга таниш эди. Сувнинг таровати, жўка экилган хиёбон ифори менга бегона эмасди.

Ўриндикларга ошиқ-маъшуклар қўнишганди. Бу ердан дарё ва шаҳарнинг дилбар манзараси намоён бўлди. Бўш ўриндиққа чўкдим: ярим соатга холос, кейин Мартенснинг ҳузурига чопаман.

Бутхонада қўнғироқ чалинди. Мен шундай тўлқинландимки, танамда садонинг тебраниши-

¹ Барокко — санъатда, хусусан меъморчиликда: XVI–XVIII асрларда расм бўлган серхашам бадиий услуб.

² Кафедрал бутхона — маъмурий черков округидаги бош черков.

ни хис этдим. Бу худди ўйинчилар бир-бирига тўп иргитаётган теннисга ўхшайди.

Ўйинчилардан бири кўрқув ва ваҳимага таслим бўлган, ўзининг ҳолати ўйлашга ҳам юраги бетламайдиган ўша аввалги «мен» эдим. Иккинчи ўйинчи ҳам мен эдим, фақат буниси ҳеч нарса тўғрисида ўйлаб ўтирмайдиган, калтис ишга қўл урган «мен». Томошабин сифатида учинчиси ҳам бор эдики, у офир-вазмин, холис эди-ю, ич-ичидан иккинчи ўйинчининг қўли баланд келишини астойдил истарди.

Хаётимнинг бу ярим соати ҳеч ёдимдан чикмайди. Ўшандаги аҳволимни совуққонлик билан ақл тарозисидан ўтказганим ҳозиргача ўзимни лол қолдиради.

Баъзида бўм-бўш хонада тургандай бўлардим ўшанда. Қарама-қарши деворларда кўзгулар осифлиқ турибди-ю, сиймоимни чексизликка улоқтирмоқда ва ҳар бир аксимнинг ортида елкам оша бошқаси намоён бўларди. Кўзгулар эски, қорамтир, юз ифодам қанақалигини кўриб бўлмасди: савол қарашми, мунглими ёки умидсизликка тўла чехрами? Ҳаммаси чапланиб кетган, ғира-шира ёруғликда сўниб бораётир.

Ёнимга бир хотин келиб ўтирди. Не мақсадда бундай қилганини билмайман-у, ўйлашимча, жоҳилларнинг ҳукми билан шу каби нарсалар ҳарбий машғулотлар даражасига кўтарилганмикин? Ўрнимдан туриб, нари кетдим. Оснабрюкнинг эски шаҳар деворлари остидаги андак жирканчли, аянчли кулгу ҳозир-ҳозиргача юрагимни ўртади.

IV

Мартенснинг қабулхонаси бўм-бўш экан. Узун ялтироқ баргли ўсимлик жавон устида турарди. Столда журналлар ётарди. Журналлар муковасидан димоғдор нацист амалдорларининг, аскарларининг, гитлерчи ёшларнинг башаралари бакрайиб турарди.

Илдам кадам товушлари эшитилиб, Мартенс кириб келди. У менга боқиб, кўзойнагини ечди, кўзлари қисилди. Хонада ёруғлик заифлиги учун мени дарров таний қолмади. Бунинг устига мўйлов қўйволгандим.

– Бу менман, Рудольф, Иосифман.

У огоҳлантирган бўлиб қўл кўтарди.

Мен елка қисдим. Бу ҳозир муҳиммиди?

– Мен шу ерданман. Энг асосийси ҳам шу. Сен менга ёрдам қилишинг керак.

У савол назари билан менга қаради. Узоқни кўролмайдиган кўзлари хонанинг хира ёруғида менга қалин ойнали аквариумдаги балиқ кўзлари каби кўринди.

– Бу ерда бўлишингга рухсат берилганми?

– Мен ўзимга-ўзим рухсат бердим.

– Шундай қилиб, чегарани бузиб ўтдингми?

– Нима фарқи бор? Мен ҳозир бу ерда Елена билан учрашиш учун турибман.

Мартенс бир фурсат сукут қилди.

– Фақат шунинг учун келдингми?

– Ҳа.

Ногоҳ хотиржам тортдим. Ёлғизлигимда диллигимдан асар ҳам йўқ эди. Энди изтироб-

ларим тарқаб кетди, чунки қути ўчган докторни тинчлантириш ҳақида бош қотирардим.

– Фақат шунинг учунми?

– Ҳа. Сен менга ёрдам беришинг керак.

– Ё Раббий!

– Нима гап? Қазо қилганми?

– Йўқ. Ҳаёт.

– Шу ердами?

– Ҳа, шу ерда эди. Жуда бўлмаганда бир ҳафта олдин.

– Мен сен билан гаплашиб олишим керак. Майлими?

Мартенс бош силкиди.

– Албатта. Ҳамширага жавоб бериб юборганман. Мабодо беморларим келиб қолса, уларни ҳам жўнатиб юбораман. Лекин меникида яшолмайсан. Уйланганман. Икки йил бўлди. Ўзинг тушунасан-ку...

Ҳаммаси тушунарли. Минг йиллик учинчи рейхда¹ ҳатто кондошингга ҳам ишоналмайсан. Германия халоскорлари зимдан маълумот беришни эзгу иш деб эълон қилишганди. Бунинг нима эканлигини бошимдан ўтказганман.. Хотинимнинг акаси мени чакиб берганди.

– Хотиним нацистлар партиясининг аъзоси эмас, – деди шоша-пиша Мартенс, – аммо биз улар ҳокимият тепасига қандай келиб қолганини музокара қилмаганмиз. Алалоқибат хотиним нима фикрда эканлигини ҳам билмай-

¹ *Учинчи рейх* (нем. *Drittes Reich* – «Учинчи империя») – 1933 йил 24 мартдан 1945 йил 23 майгача Германия давлатининг норасмий номи.

ман. Қани, ичкарига кир. – Мартенс кабинет эшигини очди. Киришимиз билан эшикни ичкаридан кулфлади.

– Бунга зарурат йўқ, – дедим. – Кулфлоглик эшик доим шубҳа уйғотади.

У калитни орқага бураб, менга тикилди.

– Иосиф, Худо хаки, бу ерларга нима қиялпсан? Ноқонуний равишда келдингми?

– Ҳа. Аммо хотиринг жам бўлсин. Мени яшириб юрмайсан. Шаҳар ташқарисидаги меҳмонхонада турибман. Еленага келганимни етказишинг учун қошингга келдим. Ахир ҳеч нарсадан хабарим йўқ, нақ беш йилдан бери ундан сас-сабар эшитганим йўқ. Эҳтимолки, иккинчи марта турмуш кургандир? Агар шундоқ бўлса...

– Шунинг учун ҳозир бўлдингми?

– Ҳа, нимайди?

– Сени бекитиш керак. Кабинетимда тунаб қолишинг мумкин. Диван хизматингда. Олтиларда келиб уйғотаман, еттида фаррош келади. Саккиздан кейин қайтиб келишинг мумкин бўлади. Ўн бирдан кейин мижозларим бўлмайди.

– У эрга текканми?

– Еленами? – Мартенс бош чайқади. – Мен ҳатто сен билан ажрашган-ажрашмаганини ҳам билмайман.

– Қаерда яшайди? Эски квартирасидами?

– Менимча, шундай.

– У билан биронта қариндоши турадими? Онасими, ака-сингилларими?

– Бунисини аниқ билмайман.

– Сен аниқлашинг лозим. Шу ердалигимни ҳам хабар бер унга.

– Нега ўзинг айта қолмайсан? Мана телефон.

– Уйида битта-яримта бўлса-чи? Айтайлик, мени сотган акажонисими?

– Сен ҳақсан. Менга ўхшаб ўзини йўқотиб қўйиши мумкин. Бу уни фош қилади.

– Билмадим, Рудольф, менга қанақа муносабатда экан? Ахир орадан беш йил ўтиб кетди. Биз атиги тўрт йил турмуш қилдик. Айрилик биргаликдаги ҳаётдан ўн қарра узокроқ туюл-япти.

– Ҳа. Албатта. Барибир сени тушунолмаймам.

– Нимаям қилардинг. Баъзан ўзимни ўзим тушунмаймам. Устига-устак, ҳаётимиз бошқа-бошқа.

– Қачон бориб келай?

– Ҳозироқ.

– Унгача қаерда бўласан? Бу ер хавфли. Хотиним кутяпти, оксочни жўнатиб қолиши мумкин. Қабулдан кейин хонамда вақт ўтказишимни билади. Эшикни қулфласам ҳам бўлади-ю, аммо бу барибир кўзга ташланади.

– Йўқ, устимдан қулфлашингни хоҳламаймам. Рафиқангга беморимни кўргани кетяпман, деб баҳона қилсанг бўлади-ку.

– Кейинроқ шундай дейман. Шуниси маъқул.

Мартенснинг кўзларида учқун йилт этиб, секингина кўз қисиб қўйди. Бу бизга болалик шўхликларимизни эслатди.

– Бутхонада кутаман, – дедим. – Черковлар хозир ҳам ўрта асрлардагидек беҳатар. Қайси пайт кўнғирок қилай?

– Бир соатдан кейин. Отто Штурм кўнғирок қияпти, дейсан. Башарти керак бўлиб қолсанг, сени қандай топаман? Бирон телефон ён-берида бўлиб турсанг бўлмайдими?

– Телефон бор жойда хавф-хатар писиб ётади.

– Эхтимол. – Мартен бир муддат тараддудланиб турди. – Сен ҳақ кўринасан. Мабодо уйда бўлмасам, яна бир бор кўнғирок қилиб қаерда эканингни билдирасан.

– Келишдик.

Шляпамни кўлга олдим.

– Иосиф.

Ўгирилдим.

– Мусофирчиликда қийналмаяпсанми? Буткул ёлғизмисан?

– Ҳа, шунакароқ. Ўзинг-чи? Ёлғиз эмасдек кўринасан-у, билъакс ёлғизсан.

– Ҳа. – Мартенснинг кўзлари қисилди. – Умуман олганда, аҳвол чаток, Иосиф. Ишлар пачава. Бироқ зохиран барчаси қойилмақом кўринаверади.

Хилват кўчадан ибодатхонага одимладим. Унчалик узок эмас. Аскарлар ротасига дуч келдим. Нотаниш кўшиқни қуйлашаётир. Ибодатхонанинг олд майдонига якка аскарни кўрдим.

Нариқдаги кичик черков олдида икки юз-уч юз одамдан иборат ҳалойиқ тўпланиб

турибди. Деярли барчаси фашист партияси формасида. Баланд овоз эшитиляпти-ю, воиз кўринмайди. Ниҳоят чоғроқ тагсупада кора радиокарнайни кўрдим.

Прожекторнинг ўткир нурлари остида жонсиз автомат барча немис ерларини қўлга киритиш, буюк Германия, касос, бошқа давлатлар Германия талабларини бажо келтирган тақдирдагина ер юзида тинчлик ҳукм суриши ва бу адолатдан эканлиги ҳақида шанғиллаб, халойикка уктирарди.

Шамол турди. Дарахтларнинг шохлари одамларнинг юзига, бақираётган аппаратга, черков деворларидаги гунг тасвирларга пирпираб турувчи жонсарак соя ташлади. Деворда чормихга тортилган Исо ҳамда икки осий тасвирланганди.

Тингловчиларнинг афт-ангориди овсарнамо мамнуният ифодаси қотиб қолганди. Улар автоматнинг куйиб-пишиб айтаётганларига чиппа-чин ишонишарди. Гўё оммавий гипноз бўлаётганди. Халойиқ автоматни, худдики, у тирик инсондек олқишлаб, қарсак чалишди.

Зулумотли пуч мубталолик замонамизга хос бўлиб қолди. Жазава ва ваҳимага тушган одамлар ҳар қанақанги чорловга лаққа ишонишади, чорлаётган кимса ким, қайси тарафдан эканлигининг аҳамияти йўқ, фақат бу сафсатабоз офир жабру жафо ўйлари ва масъулиятни ўз зиммасига олишни ваъда қилса бас. Омма ваҳимага мойил ва ғам-ташвишлардан халос бўлишни истайди. Бироқ кафил бўлиб айтишим мумкин-

ки, на унисидан, на бунисидан қочиб кутилиш амри маҳол.

Ибодатхонада бунчалик кўп одам бўлади, деб ўйламагандим. Бирдан май ойининг сўнгги кунлари ниҳоясига етаётгани, яъни ибодат ва тавба-тазарру вақти экани лоп этиб ёдимга тушди. Бир зумга протестантлар черковига борсам-микин, дея ўйга толдим, шуниси борки, окшом маҳали у ер очик-очикмаслиги менга номаълум.

Эшикка яқин ўриндикка ўтирдим. Меҳробда шамлар милт-милт ёняпти. Ибодатхонанинг қолган қисми омонат ёритилган. Таниб қолишлари даргумон.

Рухоний меҳроб ўртасидаги муаттар дуд ичида куймаланарди. Кимхоб ридоси жилваланди. Атрофида дастёрлари ладандон тутишган.

Орган садоси янгради, хор гулдуради, баногоҳ ташқаридаги каби ичкарида ҳам эсини еган юзларни, кўзи очик ҳолда уйқуга кетган, масъулиятдан соқит бўлиш ва хотиржамлик кўйида эътимод қилаётган кишиларни кўрдим.

Албатта, ичкари анча сокин, мўътадил эди. Аммо-лекин яратган Эгамга, ўз яқинимизга бўлган ишқ ҳар доим ҳам бирдай бўлмаган. Юз йиллар давомида черков дарё-дарё кон оқизган. Ўтмишда, черковни таъқиб қилишмаган кезлари унинг ўзи офир қийноқ-азоблар, гулхан ёқиш, олов ва қилич орқали одамларни таъқиб қилган.

Бир куни концлагерда Еленанинг акаси ишшайиб шундай деганди:

— Биз черковингиз усулларини қўллашга ўтдик. Худонинг инояти ила қийноқ камерала-

рига эга сизнинг инквизициянгиз¹ бизга имон-эътиқодли ганимлар билан қай тарзда муомала қилиш лозимлигини ўргатди. Лекин биз анчайин юмшоқ муомаладамиз ва нисбатан камрок тириклайин ёқамиз.

Ўшанда мени харига осиб қўйишганди. Бу озми-кўпми махбуслардан маълумот суғуриб олишнинг «беозор» кийноқ усули эди.

Руҳоний муқаддас тортиқларга тўла жомни кўтариб, художўйларни дуо қилди. Мен тош қотиб ўтирганим ҳамоно нур, муҳаббат, таскин-тасаллининг туманли булутига чўмиб борардим. Сўнгги оят жаранглади: *«Бул кеча мени ўз паноҳингга ол, Раббим»*. Болалигимда ушбу оятни хиргойи қилиб юрардим. Ўшанда қоронғулик хавф-хатарга тўла бўлиб туюларди; энди эса, аксинча, хатар нур ортига яширинган.

Оломон ибодатхонани тарк эта бошлади. Ўн беш дақиқача кутиб турдим. Сўнг ибодатхона гумбазини кўтариб турган устун ортига сингидим.

Шу дам Еленани кўриб қолдим. Аввалига у қуйилиб келаётган оқимдаги гирдобдай бирдан пайдо бўлди. Кимдир туртиниб-суртиниб ўзига йўл очаётганини аник-равшан кўрдим. Бир неча сонияга кўз ўнгимда нурли, ғазабнок чехра намоен бўлди ва шу заҳоти бир нимасини унутиб қўйган аёл бўлса керак, деган хаёлга бордим.

¹ *Инквизиция* — католик черковининг асоратига қарши кишиларни таъқиб ва суд қилиш учун XIII-XIX асрларда таъсис этилган суд-полиция ташкилоти; кийноқ, азоблаш.

Одамлар тарқаб, ёнгинамдан ўтиб кетган-дагина елка қимирлатишларидан ўша эканини билдим. У ҳеч кимга урилмай олдинга интилиб, деразалардан тушиб турган кўкиш-қизғиш ғира-шира ёруғликдаги яккам-дуккам шамлар шуъласида чехраси ял-ял ёниб кенг йўлакда ёлғиз қолган гўдакдай туриб қолди.

Нигоҳини ушлаб олиш учун ўрнимдан турдим. Бош ирғаб қўйгани чўчидим. Ён-веримизда ҳали одамлар бор. Черковда ҳамма бир-бирини зимдан кузатади.

«У тирик!» — хаёлимга келган биринчи фикр шу бўлди. У қазо қилмаган ёки оғриб қолмаган! Бундай вазиятларда аввало шу ҳақда ўйлайсан. Кимингдир ҳалигача соғ-омонлигини кўриб хайрон бўласан.

У тезгина олдинга қараб юрди. Изидан бориб, қайтаётганини кўрдим. У чўккалаб тоат-ибодатга шўнғиган кишиларнинг юзига разм солиб келарди. Тўхтадим. Елена эгнимдаги кийимимга билинар-билинемас тегиб ўтиб кетди. Пайқамасди. Боз юришдан тўхтагач, унга яқинлашдим-да, секингина:

— Элен, ўгирилма. Ташқарига чиқ. Бу ерда гаплашиб бўлмайди, — дедим.

Бехос сесканди-да, олдинга юрди. Нимагайм бу ерга келди ўзи? Бутхонада шунча художўй бўлади, деб ким ўйлабди.

Эгнида қора камзул, бошида кичкина қалпоқчаси. У андак бошини ҳам қилиб, гўё қадам товушларига кулоқ солаётгандай юриб кетарди. Уни хиёл олдинга ўтказиб юбордим.

Кўпинча кишини кимнидир кетидан изма-из юргани учун таниб олишлари ҳеч гап эмас.

Елена бутхона қошидаги мукаддас сувга лиммо-лим ҳовуз ёнидан ўтиб, чапга бурилди. Бутхона бўйлаб плита ётқизилган кенг йўлак югургилаб кетганди. Йўлак мўл-кўл бутхона майдонидан осилиб турган темир занжирлар боғланган қумтош қозиклардан иборат тўсик билан ажратилганди.

Елена занжирдан сакраб ўтиб, зулмат бағрига бир неча қадам ташлаган замон менга ўтирилди. Бу онда неларни ҳис этганимни аниқ айтиш қийин. Кўз ўнгимдан ўтиб бораётган бутун ҳаётим ногахон тўхтаб, юзини менга ўгирди, десам, бу шунчаки қуруқ гап бўлиб қолади, холос. Бу бирваракайига ҳам ҳақиқат, ҳам ёлғон. Шуларни ҳис этиш баробарида ичимда сўз билан таърифлаб бўлмас нимадир жиз этди.

Мен унинг нозик жуссасига яқинлашдим ва оқаринқираган юзига кўзим тушди; шу онгача кўрган-кечирганларим ортга қолди. Айрилиқ онлари ғойиб бўлмади, энди у олис ўтмишда қолганди.

– Қаердан келяпсан? – сўради Елена унга яқинлашиб улгурмасимдан. Савол деярли душманлик руҳида янгради.

– Франциядан.

– Келишингга рухсат беришдими?

– Йўқ. Чегарани ноқонуний равишда босиб ўтдим.

Худди шу саволларни Мартенсдан эшитгандим.

- Нима учун?
- Сени кўргани.
- Бу ерга келмаслигинг керак эди.
- Биламан.
- Барибир нима учун келдинг?

– Қанийди нима учун бу ерда бўлмаслигимни билганингда эди. – Уни ўпишга журъат қилолмадим. У ёнимда, лекин шунчалик зўриқиб турардики, қўл теккизишинг билан сочилиб кетарди гўё. Хаёлларида нелар кечаётгани менга қоронғу. Бироқ нима фарқи бор энди? Унинг дийдорини кўрдим. Шукур, соғ-саломат экан. Энди кетсам ҳам бўлади ёки манглайимга не битилганини билишим мумкин.

– Хўш, демак, буни ўзинг ҳам билмайсан? – сўради Елена.

– Эҳтимол эрта-индин билиб оларман. Ёки бирон ҳафтадан кейин. Ёки унданам кечроқ.

Мен унга назар ташладим. Ниманиям билардим? Умуман, биз нимани биламиз? Билим бу ерда тўлқинларда рақсга тушаётган кўпик. Шамол бир пуфласа бўлгани, кўпикдан ном-нишон қолмайди. Тўлқин эса мангу қолаверади.

– Сен шу ердасан. Сен келдинг, – деди Елена. Унинг юзида рухсиз ифода йўқолиб, мулоиймлашди. Мен томон бир қадам ташлади.

Эленнинг қўлидан тутдим, у эса қафтларини кўксимга қўйди.

Ичимда шундай хис-туйғулар ғимирлардики, гўё биз қоронғу, шамол ўйноклаётган майдонда юзма-юз ҳолатда бир асрдан буён турибмиз,

кўчанинг ола-ғовури шиша деворлардан ўтиб бизга аранг етиб келяпти. Сўл томонда, юз қадамча нарида оқ пиллапояли ёрқин шаҳар театри қад кўтариб турибди. Оний фурсатга вужудимни турма ёки казарма қуриш ўрнига театрда роль ўйнаётганлари алафда ҳайрат қомига ташлади.

Бир талай кишилар ёнимиздан ўтиб кетишди. Улар хандон отиб кетишарди. Битгаси ўгирилиб, бизга қаради.

– Кетдик, – аста шивирлади Елена. – Бу ерда туриб бўлмайди.

– Қаёққаям борардик?

– Сеникига, уйга.

Янглиш эшитгандай бўлдим.

– Қаёққа?

– Сенинг уйингга. Бошқа қаёққа бўларди?

– Зинапоядан кўтарилаётганимдаёқ мени таниб қолишади-ку! У ерда ҳамон ўша одамлар яшаётгандир.

– Ҳеч ким кўрмайди сени.

– Оқсоч-чи?

– Жавоб бериб юбораман.

– Эрталаб-чи?

– Наҳотки шу саволларни бергани келган бўлсанг?

– Элен, бу ерга мени қамоққа олиб, лагерга ташлашлари учун келганим йўқ.

Елена бирдан жилмайди.

– Сира ўзгармабсан, Иосиф. Қандай қилиб юрак ютиб бу ерга келдинг?

– Ўзим ҳам ҳайронман, – деб мен ҳам та-
бассум қилдим.

Илгарилари сусткашлигим ва лоқайдлигим учун мендан жаҳли чиқишини эсладим. Туйкус бесаранжомлик ҳисси мени тинч қўйди.

– Кўриб турганингдек, мен шу ердаман.

У бош силкиди. Кўзлари жикка ёш.

– Юр тезроқ, акс ҳолда бизни чинданам ҳибсга олишади. Бу ерда туришимиз гўё мен можаро чиқармоқчидай бўлиб кўриняпти.

Майдон бўйлаб кетдик.

– Сен билан дарҳол кетолмайман. Аввало сен оксочни кетказиб юборишинг керак. Мюн-стердаги меҳмонхонадан хона олганман. У ерда мени танишмайди. Ўша ерда колсаммикин дедим.

Елена такка тўхтади.

– Кўпгами?

– Билмадим. Олдиндан нима бўлиши ҳақида ўйлаб кўрмаганман. Сени кўришим керак эди, кейин орқага қайтиб кетмоқчийдим.

– Хорижгами?

– Қаёққа бўлмаса?

У бошини хам қилди. Ҳозир ўзимни бахтиёр тутишим керак эди, лекин бу қўлимдан келмади. Бу туйғу кечроқ пайдо бўлади. Эндликда ўша чоғларда бахтиёр эканлигимни хис қиляпман.

– Мартенсга кўнғироқ қилиб қўйишим керак, – дедим.

– Уйдан сим қоқаверасан, – деди Елена.

Ҳар сафар Эленнинг оғзидан «уй» сўзини эшитиш мени тонг қолдирарди. Албатта, у ата-йин шундай дерди. Нимагалиги менга қоронғу.

– Мартенсга бир соатдан кейин кўнғирок қилишга сўз бергандим. Ҳозир айти фурсати. Агар шундай қилмасам, у менга бир кор-ҳол бўлган деб ўйлаб, эҳтиётсизлик қилиб қўйиши мумкин.

– У черковга сени излаб келганимни биларди, – деди Елена.

Соатга қарадим. Чорак соат вақт йўқотибман.

– Яқин орадаги пивоҳонадан кўнғирок қилсам бўлади, – дедим. – Бунга бир дақиқа кетади.

– Ё Худойим, Иосиф, – деди аччиғланиб Елена, – ростдан ҳам ўзгармабсан. Ўтакетган майдакаш бўлиб қолибсан.

– Бу майдакашлик эмас, Элен. Бу тажриба. Майда-чуйда нарсаларга бепарволик туфайли бахтсизлик юз берганини кўп кўрганман. Хавфхатарда кутиш нима эканини жуда яхши билман. – Мен унинг қўлидан ушладим. – Агар шундай синчков бўлмаганимда мен аллақачон тириклар орасида қолмасдим, Элен.

У шитоб-ла қўлимни ўзига тортди.

– Биламан, – деди пичирлаб. – Наҳот сени бир дақиқага-да холи қолдиришга кўрқаётганимни кўрмайпсан? Шундай қилсам, бирон кўнгилсизлик юз берадигандек.

Этим жимирлаб кетди.

– Ҳеч нима бўлмайди, Элен, ишон. Биз ҳазир бўламиз.

У жилмайиб, оппоқ оқарган юзини кўтарди.

– Хўп. Борақол. Ҳов ана, телефон будкаси. Аслини олганда, пивоҳонадан кўра бу ер хавфсизроқ.

Кабинага кириб Матренсинг ракамини тердим. Банд тушди. Бирпас туриб яна тердим. Танга жингиллаб пастга тушди: ракам тагин банд экан. Ташвишлана бошладим. Кабина ой-насидан Еленанинг огох бўлиб, у ёкдан бу ёкка юриб турганини кўрдим. У бўйнини чўзиб, кўча-кўйни кузатар, гарчи назоратини билин-тирмасликка тиришса-да, бу яққол кўзга ташланарди.

Ана шундагина халоскор фариштамнинг эғнидаги хушбичим либосига разм солдим. Ол дудокларига лаб бўёғини билинар-билинмас суртиб олибди. Чирокларнинг сарғимтир нурида у қарийб қора бўлиб кўринарди. Ўйладимки, нацистлар Германиясида пардоз-андоз негадир маъқулланмайди.

Ниҳоят учинчи уринишда Мартенсга тушдим.

– Телефонни хотиним тутатаётганди, – деди Мартенс. – Нақ ярим соат-а. Уни безовта қилолмадим. Ўзинг биласан-ку, хотинлар бир гапга тушса, тўхтатиб бўпсан.

– Ҳозир қаерда хотининг?

– Ошхонада. Ҳеч нарса қилолмадим. Мени тушуняпсанми?

– Ҳа. Менда ҳаммаси жойида. Миннатдорман сендан, Рудольф. Энди бемалол нафас олсанг бўлаверади.

– Қаердасан?

– Кўчада. Яна бир бор ташаккур сенга, Рудольф. Ортиқ менга ҳеч нарса керак эмас. Излаганимни топдим. Биз биргамиз.

Мен Еленага бир қараб қўйиб, гўшакни қўймоқчи бўлдим.

– Сен ақалли қаерда яшаб туришингни биласанми? – деб сўради Мартенс.

– Биламан, шекилли. Хавотирланма. Бугунги воқеаларни худди тушда кўргандек унутиб юбор.

– Агар бирор нима зарур бўлиб қолса, – деди Мартенс аста, – менга хабар бер. Аввал-бошда эсанкираб қолдим. Тушуняпсанми?

– Ҳа, Рудольф, тушунаман. Башарти, бирон нарса керак бўлса, сўзсиз сенга хабар бераман.

– Хохласанг, шу ерда тунашинг мумкин. Обдон дардлашардик...

Юзимга табассум югурди.

– Ҳали яна кўришамиз. Кетишим керак.

– Ҳа, ҳа, албатта, – деди у тезда. – Узр. Омад ёр бўлсин, Иосиф! Эшитяпсанми?

– Раҳмат, Рудольф!

Тор кабинадан чиқдим. Сал қолса шамол шляпамни учуриб кетай деди. Елена дарҳол менга ошиқди.

– Кетдик уйга! Эҳтиёткорлигингни менга ҳам юқтирдинг. Қоронғу бурчаклардан юзлаб нигоҳлар бизни кузатаётгандай туюляпти.

– Оқсочинг ҳалиям ўшами?

– Ленами? Йўқ. Акамнинг топшириғига кўра менга айғоқчилик қиларди. Акам сен билан ёзишаётибманми-йўқми, ҳамма-ҳаммасини билишни истаганди.

– Ҳозиргиси-чи?

– Буниси калтафахм. Мутлақо тепса-тебранмас. Агар кетишга рухсат берсам, фақат хурсанд бўлади. Шубҳа-гумонга бориб ўтирмайди.

– Жўнатиб юбормадингми?

Унинг чехраси очилиб, алланечук гўзаллашиб кетди.

– Йўқ. Олдинига шу ердалигингга ишонч ҳосил қилишим керак эди.

– Мен боргунимча уни жўнатворишинг керак. У бизни бирга кўрмаслиги лозим. Бирор ёққа борсак бўлмайдами?

– Қаёққа ахир?

Елена бехос пик этиб кулиб юборди.

– Биз ота-оналари тақиклагани боис хуфия учрашишга мажбур бўлган ўсмирларга ўхшаймиз. Мана, бояқишлар қаёққа боришини билмай, иккиланиб туришибди. Хиёбонгами? Хиёбон саккиздаёқ ёпилади. Шаҳар оромгоҳигами? Қаҳвахонагами? Буларнинг барчаси ўта хавфли.

У ҳақ эди. Биз танлаш имкони бўлмаган майда-чуйда вазиятлар исканжасида турардик.

– Ха, тўғри, – дедим. – Биз ўсмирга ўхшаймиз. Гўёки ёшлигимиз яна қайтиб келгандай.

Еленага зимдан назар солдим. У йигирма тўққизни қоралаганди, лекин мен учун ҳамон ўша-ўша Елена эди. Денгиз тўлқини ёш делфиннинг сип-силлиқ терисига урилиб сирғалиб тушгани сингари ўтган беш йил ҳам Еленани сийпаб ўтиб кетганди.

– Ҳузурингга-да ўсмир қиёфасида келдим, – дедим. – Азоб чекдим, ўйлаб ўйимга етолмадим. Аксига олгандек бутун олам дийдорингга етмоғимга қарши эди. Ошиқ ўспирин каби юрагингни бошқага топширганмисан ё хануз менга содиқмисан, ҳатто шуни ҳам билмайман.

Елена жавоб бермади. Қизғиш-қўнғир сочлари чироқ нурида ялтирарди.

– Мен олдинроқ бориб, оқсочни қўйиб юбораман, – деди у. – Аммо сени кўчада ёлғиз қолдиришга кўзим қиймаяпти. Бирдан қандай пайдо бўлган бўлсанг, шундай ғойиб бўлсанг, мен нима қиламан. Қаерда кутиб турасан?

– Бутхонага қайтишим мумкин. Ҳозир черковларда нисбатан бежавотирроқ, Элен. Айнан шу сабаб ҳам французлар, швецарияликлар, итальянлар черков ва музейларининг билимдонни бўлишга улгурдим.

– Ярим соатдан кейин кел, – шивирлади у. – Дарчамиз ёдингдами?

– Ҳа.

– Агар бурчакдагиси очик бўлса, ҳаммаси жойида, кираверишинг мумкин. Агар ёпиқ бўлса, очгунимча кутиб тур.

Болаликдаги ҳиндуча ўйинларимиз яна бир карра ёдимга тушди. У замонларда ойнадан тушиб турган ёруғлик пастда интиқ кутаётган Тери Пайпоқ ёки Виннету учун белги эди. Демак, барчаси такрорланаяпти экан-да? Бироқ бу ёруғ оламда тўла-тўкис такрорланадиган нарсанинг ўзи бормикин?

– Бўпти, – дедим кетишга тараддудланиб.

– Каёкка борасан?

– Мария черкови очик бўлса, бир томоша қилай дегандим. Ахир бу готиканинг ажойиб намунаси. Шу вақт ичида бундай нарсаларни кадрлашга ўргандим.

– Бас қил, мени қийнама. Кетаётганинг ва танҳо қолаётганингни ўзи етарли.

– Элен, ишон менга, эҳтиёткор бўлишга ўргандим.

– Хамиша ҳам эмас, – деди у аламли, парижон ифода ила бошини чайқаб. – Хамиша ҳам эмас. Агар келмасанг, мен нима қиламан?

– Ҳеч нима қилмайсан. Телефон рақаминг ўша-ўшами?

– Ҳа.

Мен унинг елкаларидан кучдим.

– Элен, ҳаммаси яхши бўлади.

У бош силкиди.

– Мен сени ҳеч курса Мария черковигача кузатиб қўяман. Черковга етиб олганингга амин бўлишим керак.

Биз жимгина кетдик. Черков узок эмасди. Кейин у бир оғиз сўз айтмай якка ўзимни қолдирди. Эски бозор майдонидан ўтаётганида орқасидан кузатиб қолдим. У жадал кетиб борарди. Бир марта ҳам қайрилиб карамади.

Мен равоқ кўланкасида қолдим. Ўнг томонда улкан қора ратуша¹ қад ростлаган. Бошимни кўтардим; қадим ҳайкалларнинг тош юзларида ой ёғдуси сирпанади. Манави эшик олдида 1648

¹ *Ратуша* — баъзи Оврўпа давлатларида шаҳар бошкармаси биноти.

йили ўттиз йиллик урушга нуқта қўйилганлиги тантанали эълон қилинган. 1933 йил — минг йиллик учинчи рейхнинг бошланиши. Ўзимча ўйга толаман: бу сафарги урушнинг тамом бўлганлиги эълон қилинадиган кунгача кўзим очик бўлармикин? Бунга умид қилишнинг ўзи кулгули.

Черковга кириб ўтирмадим. Иштиёқ-мандлигимга путур етиб, ҳадеб яширинавериш жонга тегди. Хушёрлигимни йўқотганим йўғ-у, Еленани кўрганимдан буён валлоху аълам, ҳе йўқ, бе йўқ ўзимни таъкиб остида маррасига етган ҳайвон этиб кўратишни истамай қолдим.

Ўзимга эътиборни тортмаслик учун черковдан узоклашдим. Ғалати ҳис пайдо бўлди менда. Йиллар адоғида бегоналашиб кетган, дўк-пўписаларини пинҳон тутаётган шаҳарга жон киргандай бўлди. Ўзим ҳам чинакам ҳаётга қайтганим боис бу ҳиссиёт менга тегиниб ўтганди, чоғимда.

Сўнгги йиллардаги ит ётиш — мирза туриш, самарасиз кечаётган туриш-турмуш кўпам беҳудага кетмаганди. У озми-кўпми мени шакллантирганди. Туйқус дилимда милтираб тургувчи, хуфя тарзда пайдо бўлган тириклик туйғуси кўз очди. Ушбу туйғунинг сурурга ҳеч қандай алоқаси йўқ эди, аммо ҳали туюлмаган, шундай тўлқинлантирувчи эдики, баайни жуда бўлмаганда оддий, ҳеч диққатга молик бўлмаган новда ўсиб чиқишини кутиш мумкин бўлган ўртамиёна дарахтда аломат тахлит вужудга келган азим, кўзни олувчи, бўстоний

мўъжиза янглиғ порларди. Мен дарё томон юриб, сувга боққанча кўприкда тўхтадим. Сўл томонда ҳозирда кирхонага айланган ўрта асрларга оид соқчилар минораси бўй чўзган. Ойналардан ёруғлик тушиб турибди, демак кирчи хотинлар ҳамон кир чайишяпти. Чирок ёруғи тилим-тилим бўлиб дарёда акс этмокда. Қопқора девор ва жўка дарахтлари сувда ҳайбатли бўлиб кўринаётир. Ўнг томонда эса боғлар чўзилиб кетган, боғлар оша бутхона қораси кўринади.

Мен жим турардим. Жўшқинлигим ўз-ўзидан сўнди. Чор атрофда сувнинг мавжланиши-ю, дераза ортидаги кирчи хотин-халаж овозлари эшитилмокда. Улар ниманинг ёки кимнинг гийбатини қилишаётганларини англай олмадим. Қулоғимга ҳали йиғи-сиғига айланиб улгурмаган инсон овозлари етиб келарди, холос. Булар ёлғон, фириб, бемаънигарчилик ва дўзахий танҳоликни кўрмаган одамлар борлигига ишора.

Мен гўё сувнинг шовуллашига жўр бўлиб нафас олардим. Бир зумга ҳатто шундай туюлдики, мен кўприкнинг бир бурчагиман-у, сув нафас-ла вужудимдан оқиб ўтяпти. Шундай бўлиши лозимдай ҳайратланмадим. Миям ўйлашдан тўхтади. Ўй-фикрларим сувга қўшилиб оқиб кетди.

Ҳиёбон тарафда чирок милтиллади. Нима бу? Мен уйқудан уйғондим, гўё. Тағин хотин-халаж овозларини эшитдим. Яна жўка гуллари таровати анқиди. Дарё юзасида елвизак ўйноқлаб югургиларди.

Хиёбондаги нур сўнди. Дераза ортида ҳам чироклар ўчди. Тим қора дарё суви сокинлашди. Сув юзасига қалқима ой акси мўралади ва олачалпоқ шуълалар оҳангжама, нафис ўйинини бошлади.

Ўз қисматим хақида хаёлга чўмдим. Мана неча йилдирки, ҳаётимда ҳам нур сўнган. Мени эса ҳамон авваллари ўзим пайқамаган, худди сувдаги рангпар ой акси каби зулматда заиф шуъла милт-милт этмасмикин, дея юрак-бағрим эзиларди. Афсус, чучварани хом санардим. Мен ҳамиша жудоликка маҳкум эдим.

Кўприкдан ўтиб ғира-шира хиёбонга кирдим. Вактни ўлдирмоқ учун у ёқдан-бу ёққа юра бошладим. Ичкарилаганим сари ифोर ўткирлашиб борарди. Оймомо томлар ва биноларга кумуш зар ёвдирарди. Ҳаммаси шундай эдики, шаҳар ўзимни ўзим алдаганимга ишонтирмоқчи бўларди, ҳеч қанақанги хавф-хатар йўқ эди, узоқ йиллик гумроҳликлардан сўнг таскин топиб уйга боришим ва ўзлигимга қайтишим мумкин эди.

Мен бу тилёғлама овозга кулоқ осдим-у, қаршилиқ қилишга уринмадим, чунки савқитабийим уйғоқ ва сергак эди. Жуда кўп марта Париж, Рим ва бошқа шаҳарларда мана шундай гўзалликнинг фусункор таъсирига тушиб, дилимга хотиржамлик, муҳаббат инган вазиятларда мени кўлга туширишганди. Чақимчилар эса ой нури ва жўка гулларининг ифори шарофати ила авлиё бўлиб қолишмайди.

Учишга шайланиб канот ёзаётган кўршапалак сингари сергакланиб Гитлерплацга йўл олдим. Уй майдонга олиб чикувчи кўчалардан бирининг бурчида эди.

Дарча очик экан. Бирдан Гера ва Леандр тарихи¹ ҳамда роҳиба чироқни ўчиргани туфайли йўл тополмай тўлқинларда халок бўлган қироличанинг ўғли ҳақидаги эртақ ёдимга тушди. Алҳол, камина қироличанинг ўғли эмасдим, немисларда эса эртақларга бўлган ишқибозлик, эҳтимолки, мана шу чўпчак шарофати билан дунёдаги энг даҳшатли концентрацион лагерлар мавжуд эди. Мен на Геллеспонт, на Нордденгизи бўлмаган майдонни бамайлихотир кесиб ўтдим.

Подъездда аллаким менга пешвоз чиқди. Ортга чекиниш учун кеч бўлганди. Йўлни биладиган кишидай зинапоядан кўтарилдим. Ёши қайтиб қолган аёл экан. Унинг юзи менга нотаниш эди. Юрагим орқага тортиб кетди. – Шварц кулиб қўйди. – Яна сўзлар, баландпарвоз сўзлар, қайсики, хайхот, киши бутун адолатни шунга ўхшаш алланималарни бошидан ўтказгач, тушуниб етгувчи тамтароқли сўзлар.

Бир-биримизга йўл бериб ўтиб кетдик. Мен қайрилиб қарамадим. Чиқиш эшиги тарсиллаб ёпилганини эшитдим-у, юқорига отилдим.

¹ Юнон афсоналарига кўра, ёш Леандр Афродитанинг хомийси Герани севиб қолади ва ҳар тун маъшуқасининг васлига ошиқиб Геллеспонтдан сузиб ўтади.

Квартира эшиги қия очик эди. Эшикни итардим. Қаршимда Елена турарди.

– Сени битта-яримтаси кўрдими? – сўради Елена.

– Ҳа, қарироқ хотин.

– Шляпасизми?

– Ҳа, шляпасиз.

– Оксоч бўлса керак. У юқори қаватда туради. Душанбагача бўшсан, деб қўйиб юбордим, халигача тимирскиланибди-да. У ўйлайдики, кўчада ўткинчилар фақат унинг қўйлагини танқид қилишади.

– Жин усрин оксочни. Ўшами-йўқми, ҳар қалай мени танимади. Мен буни сездим.

Елена плашим ва шляпамни олиб, илиб қўйди.

– Бу ерга илма, – дедим. – Шкафга. Биронтаси келиб қолса, дарров кўзга ташланади.

– Ҳеч ким келмайди.

Эшикни кулфлаб, Еленага эргашдим.

Қувғинликнинг биринчи йиллари ўз квартирамни тез-тез эслардим. Кейин унутишга тиришдим. Ва мана, тагин ўз уйимдаман. Лекин негадир хаяжонга тушмасдим. Бу менга хотираларимга ўрнашиб қолган тасаввурдан кўпроғини сўйларди.

Мен ичкарини синчиклаб кўздан кечирдим. Диван ва юшоқ курсилардаги янги қопламаларни айтмаганда қарийб ҳеч нима ўзгармабди.

– Олдин жилдлар яшил эди, чамамда?

– Қўк эди.

Шварц менга юз бурди.

– Буюмларнинг ҳам ўз тақдири бор, уларни ўз ҳаётига тиркаш нотўғри.

– Нима учун уларни қийслаш лозим экан? – деб сўрадим Шварцдан.

– Ҳеч шундай қилмаганмисиз?

– Шунақаси ҳам бўп туради. Аммо мен нарсаларни бир йўсинда таққослайман ва шахсан ўзим билан чекланишга ҳаракат қиламан. Масалан, портда оч-наҳор дайдиб юрган бўлсам, ўз ҳолатимни тасаввуримдаги саратон билан оғриган «мен»га чоғиштираман. Бу муқояса мени бир зумга бўлса-да, бахтиёр этади, негаки мен саратон эмасман, бор-йўғи очман.

– Саратон, – деб Шварц менга тикилиб қолди. – Не сабаб саратонни эслаб қолдингиз?

– Заҳм ёки сил касаллигини ҳам эслашим мумкин эди. Шунчаки ҳаёлимга биринчи келгани, яқинроғи шу бўлди.

– Яқинроғи? – Шварц мендан нигоҳини узмасди. – Мен сизга бу энг узоғи деяпман. Энг узори.

– Хўп, хўп. Энг олисроғи бўла қолсин. Мен буни мисол қилиб олдим, холос.

– Бу шундай узокки, тушунишга ақл ожизлик қилади.

– Ҳар қандай ҳалокатли касаллик каби, жаноб Шварц.

У маъқуллаб бош силкиди.

– Яна овқатланасизми? – деб сўради тўсатдан Шварц.

– Йўғ-э, раҳмат. Нимага сўраяпсиз?

– Боя шундай шаъма қилгандай бўлдингиз.

– Буям бир мисол эди. Бугун сиз билан икки марта кечлик қилишга улгурдим, ахир.

– Жаранглашини қаранг! Кечлик қилиш! Қандай қувончли! Шу билан бирга, барчаси барҳам топгач, етишиб бўлмайдиган ҳам.

Мен оғиз очмадим. Бир ондан кейин унинг ўзи секин сўзлашга тушди:

– Шундай қилиб, курсилар сарик эди. Қайтадан сиришибди. Беш йил ичида шуларгина ўзгарибди: тақдир мени ерга урадиган даражада ўмбалоқ ошишга мажбур этган беш йил. Бунақа нарсалар ҳадеганда қовушавермайди — шуни айтмоқчийдим.

– Ҳа. Инсон ўлади, каравот эса қолади. Уй қолаверади. Буюмлар қолаверади. Ёки эҳтимол уларни ҳам йўқ қилиш керакмикан?

– Йўқ, агарки инсон уларга бепарво бўлса.

– Уларни умуман йўқ қилиш шарт, демайман, чунки буларнинг барчаси муҳим эмас.

– Муҳим эмас? — Шварц тагин менга маъюс юзини қаратди. — О, албатта! Марҳамат қилиб айтинг-чи, агар бутун ҳаёт ҳар қандай аҳамиятини йўқотса, нима муҳим бўлиб қолар экан?

– Ҳеч нарса, — дедим бу ҳам ҳақиқат, ҳам нотўғрилигини билиб. — Фақат биз ўзимиз ҳамма нарсага аҳамият бераверамиз.

Шварц тезгина қора винодан ҳўплади.

– Бўлмасам-чи! — деди овози дўриллаб. — Нима учун аҳамият бермаслигимиз керак экан?

– Бир нарса деёлмайман. Бу баҳона бўлиб қоларди. Мен ўзим ҳаётни етарлича муҳим деб ҳисоблайман.

Соатга қарадим. Уч бўлибди. Оркестр танго мусикасини чаларди. Трубаларнинг қисқа, бўғиқ навоси олислардаги пароход сиренаси бўлиб эшитилди. «Тонготарга яна икки соатга бор, – деб ўйладим ичимда. – Кейин кетишим мумкин бўлади». Киссамдаги чипталарни пайпаслаб кўрдим. Жойида. Бир дақиқага буларнинг бари менга сароб бўлиб кўринди; нотаниш мусиқа, вино, деворга қоқилган оғир гулдор парда, Шварцнинг овози — барчаси аллаловчи, хаёлий алланиманинг муҳри босилганди.

– Мен ҳамон эшик олдида турардим, – давом этди Шварц. – Елена менга кўз ташлаб сўради:

– Ўзингни бегонадай ҳис қиляпсанми?

Мен бош чайқаб ажиб ҳис билан ичкарига бир неча қадам ташладим. Буюмлар менга ташлангудек эди. Юрагим боз орқага торта бошлади: балки Еленага ҳам бегона бўлиб қолгандирман?

– Ҳаммаси ўз ҳолича қолибди, – дедим тезда эҳтирос-ла. – Қандай бўлса, шундай, Элен.

– Йўқ, – деди Елена. – Ўтмиш аллақачон йўқ бўлган. У ташлаб юборилган эски кўйлақда ҳам йўқ. Ёки уни топаман, деб ўйлайсанми?

– Лекин сен шу ерда қолибсан-ку. Сенга нималар бўлди ўзи?

Елена менга ғалати қараш қилди.

– Нега авваллари бу ҳақда ҳеч сўрамагансан?
– Авваллари? – таажжубланиб сўрадим. –
Аввал деганинг нимаси? Мен у пайтлар келол-
масдим.

– Кетишингдан олдин демокчиман.

– Нимани сўрашим керак эди, Элен?

У бир зум сукут қилди.

– Нега сен билан кетишимни сўрамадинг?
Биргаликда.

– Биргаликда? Оилангни ташлаб-а? Севган-
суйганларингни ташлаб-а?

– Мен ўз оиламдан нафратланаман.

Шошиб қолдим.

– Мусофирчиликдаги ҳаёт нима эканини
билмайсан, – деб минғирладим ниҳоят.

– Ўшанда сен ҳам билмасдинг.

У ҳақ эди.

– Ўзим билан олиб кетгим келмаганди, –
дедим бўшашиб.

– Мен бу ерда барчадан нафратланаман.
Барчадан. Нега келдинг?

– У пайтларда нафратинг кўзимасди.

– Нега қайтиб келдинг? – такрорлади са-
волини.

У хонанинг нариги бурчагида турарди. Биз-
ни фақат сарик курсилару беш йиллик айрилик
ажратиб турмасди.

Мен туйқус адоват деворига урилгандим.
Барча умидларим пучга чиқиб, дилим алағда
бўлиб сездимки, ўшанда шаҳардан бир ўзим
қочганимда рафиқамни қаттиқ ранжитган экан-
ман.

— Нега қайтиб келдинг, Иосиф? — бот-бот сўрарди Елена.

Мен бажонидил уни деб келганимни айтардим-у, аммо ўша тобда тилим айланмасди. Бу осон эмасди. Энди тушундим — айнан ўшанда мени ортга юракка тошдек қадалган, битмас-туганмас умидсизлик ҳайдаганди. Мен пишмай куриб қилган дасмолқовокка ўхшардим, бор куч-қудратим тугаб-битганди. Танҳоликнинг қаҳратонида олға кетмоқлик учун биргина яшашга бўлган кўр-кўрона интилиш камлик қиларди. Янги ҳаёт бошламоққа эса кодир эмасдим. Аслини олганда, буни айтарли хоҳламасдим. Мен аввалги ҳаётимга барҳам бермагандим: на ундан воз кеча олардим, на ундан устун кела олардим. Қалбим каттиқ яраланганди, шул боис танлашим шарт эди — яранинг қўланса домида ҳалок бўлиш ёки ортга қайтиб даволаниш.

Юракни эзадиган оғир ҳасрат ўтиб кетди. Не учун бу ердалигим ўзимга маълум эди. Беш йиллик қувғинликдан сўнг ақл-идроку ҳаётга ташналикдан ўзга, қочоқ жинойатчининг эҳтиёткорлигию тажрибакорлигидан бошқа ўзим билан ҳеч нарса олиб келмагандим. Қолганлари эса оғир имтиҳонлардан ўтолмаганди.

Эгасиз ерларда ўтказилган тунлар; бир тишлам нону икки соатлик уйку учун ўзингни ўтгачўкка уриш; кўрсичқондай ер остида яшаш — буларнинг барчаси ногаҳон аввалги кулбаи вайронамнинг остонасида изсиз йўқолди. Ҳаммаси қўлдан кетди. Ҳар қалай, ўтмиш олдида қарздор эмасдим. Мен озод эдим. Аввал-

ги «мен»им ўтган беш йил давомида ўзини ўлдирганди.

Йўқ, бу қайтиш эмасди. Эски «мен»им ўлди. Ўрнига янги «мен» турилди. Масъулият? Бу сўз менга минбаъд ёт эди. Мен гўё вазнсизлик ҳолатида эдим.

Шварц менга диққат билан қаради.

– Нима ҳақида гапираётганимни тушун-япсизми? Мен гапиряпман-у, ўзимга қарши чиқяпман, лекин...

– Тушуняпман, шекилли. Алалоқибат, худкушлик йўли аслида раҳм-шафқатдир. Унинг моҳияти тасодиф ҳоллардагина тушуниб етилади. У бизга эркинлик хом хаёлларини тухфа этади. Шунинг учун биз тез-тез ўз жонимизга қасд қиламиз. Фақат буни ўзимиз англамаймиз.

– Мутлақо тўғри! – хаяжонини яширолмади Шварц. – Биз жонимизга қасд қилаётганимизни англамаймиз! Агар шуни тушуниб етганимиздайди, бу жабру жафодан бошқа ситамларга судралиш ўрнига ўликлар орасидан тирилиб, бир неча ҳаётда яшаб ўтардик.

– Буларни Еленага тушунтириб беролмадим, – давом этди Шварц ўз сўзида. – Кераги ҳам йўқ эди. Зарурат ҳам сезмадим. Аксинча, важ-корсонлар барчасини чувалаштириб юборарди. Эҳтимол, Елена уни деб келганимни айтишимни хоҳлагандир. Бироқ шунда фахмлай бошладимки, бунинг охири вой бўларди. Ана унда ўтмиш таҳқирланган севгининг, айбдорликнинг бор далил-исботлари ила залворини ташларди. Бу ботқоқликдан чиқиб кетолмасдик.

Елена қаршимда яраланган ғаним каби ғазаб отига миниб турарди. У бермоқчи бўлган зарба ҳозирги ночор ахволимга қақшаткич мушт бўлиб тушарди. Ноилож қолгандим. Бундан олдин нажотбахш ўлимга кўз тиккан бўлсам, ҳозир олдимда ўлим ёки қайта тирилиш эмас, узил-кесил бутунлай йўқ бўлиб кетиш тажовуз қиларди. Аёлларга буни тушунтириб ўтиришнинг хожати йўқ, уларга амалда исботлаш керак.

Еленага яқинлашдим. Елкаларига қўлим тегиб, вужуди титраб-қақшаётганини ҳис этдим.

– Нима учун келдинг?

– Негалиги эсимдан чиқди, – дедим. – Жуда очман, Элен. Кун бўйи оғзимга урвоқ ҳам олмадим.

Еленанинг ёнидаги нақшинкор итальян столида кумуш югуртирилган рамкага солинган нотаниш эркак фотосуратига кўзим тушди.

– Бу сенга ҳали керакми? – деб сўрадим.

– Йўқ, – довдираб жавоб берди-да, суратни олиб, қутига солиб қўйди.

Шварц менга нигоҳини буриб, жилмайди.

– Ташлаб ҳам юбормади, йиртиб ҳам юбормади, хоҳлаган вақти олиб, жойига қўйиши мумкин. Нимагалигини билмадим-у, акли расолик билан қилинган бу хатти-ҳаракат мени ўзига асир этди. Беш йил бурун жанжал кўтарган бўлардим. Лекин ҳозир кичкинагина ходиса зумда вазиятни ўзгартирди. Биз сиёсатда баландпарвоз гапларга кўниб кетаверамиз, минг афсуски, фақат ҳиссиёт бобида эмас. Агар кўнганимизда, олам гулистон эди. Еле-

нанинг тоза французча ҳаракати зинҳор меҳр-муҳаббати камайганидан шоҳидлик бермасди, бу аёлларга хос омилкорликдан далолат эди.

Бир марта мендан ихлоси қайтганди; нега энди менга ишониши керак экан? Уни сўроққа тутмадим. Ниманиям сўрадим?

Мен кулиб юбордим. У гарангсиб қолганди. Кейин юзи ёришиб, у ҳам жилмайди.

– Сен жилла қурса мен билан ажрашгандирсан? – деб сўрадим.

Елена инкор маъносида бош чайқади.

– Йўқ. Аммо асло сени деб эмас. Оиламдагиларни бошлаб тузлаш мақсадида сен билан ажрашмадим.

V

– Ўша тунда деярли ухламадим, – сўз юри-тарди Шварц. – Жуда толиққан бўлсам-да, бот-бот уйғониб кетардим. Биз ётган хужра ташқарисида қаро тун ўз сепини ёйганди. Мен шитир-шитир товушларини эшитардим, кўзим илинган замон қочишга шай бўлиб ирғиб туриб кетардим.

Елена уйғониб чироқни ёкди. Шарпалар йўқолди.

– Ҳеч нарса қилолмаяпман, – дедим. – Уйкуга амр-фармон беролмайман. Винодан қолганми?

– Ҳа, жигарларим омон бўлса, уйдан маю шароб узилмайди. Қачондан бери майга ружу қўйдинг?

– Франциядалигимдан бери.

– Дуруст. Хар холда винонинг фаркига борарсан?

– Унча эмас. Қизилини хуш кўраман. Арзон.

Елена туриб, ошхонага ўтди ва иккита шиша, очқич кўтариб чикди.

– Бизнинг фюрер эски мусаллас солиш қоидаларини ўзгартиришни буюрган, – таъкидлади Елена. – Илгарилари табиий винога шакар қўшиш ман этилганди. Энди эса бижғиш муддатига ҳам риоя қилинмайди.

Еленага анқайиб қараб қолдим.

– Ўнгмаган йиллари бу нарса тахир винога таъм беради, – деб тушунтириб бериб, табассум қилди Елена. – Экспортни кучайтириб, маблағ кўпайтириш учун олий иркнинг оддий хийласи.

Шиша ва очқични кўлимга тутқазди. Мозел виносини¹ очдим. Елена иккита нафис қадах келтирди.

– Қаерда офтобда тоблана қолдинг? – деб сўрадим.

– Мартда тоққа чиққандим. Чанғида роса учдим.

– Яланғоч бўлволиб-а?

– Йўғ-е, у ерда қуёшда тобланиш мумкин.

– Қачондан бери чанғига қизиқиб қолдинг?

– Бир танишим маслаҳат берганди.

У ғашимни келтириб хумор қараш қилди.

¹ Мозел виноси — Франциянинг Мозел водийсида етиштириладиган узумдан тайёрланадиган вино нави.

– Жуда яхши бўпти. Чанғида учиш соғлик учун фойдали.

Кадахни тўлдириб Еленага узатдим. Вино нордон бўлиб, бургунд виноларидан¹ хушбўйроқ экан. Бунақасини Германиядан чиқиб кетганимдан бери ичмагандим.

– Балки ким менга чанғида учишни маслаҳат берганини билишни истарсан?

– Йўқ.

Авваллари тун узоғи шу ҳақда сўрайвериб, Еленанинг миясини қоқиб қўлига берган бўлардим. Ҳозир бунинг менга заррача қизиги йўқ. Окшом пайдо бўлган нотабий хис яна вужудимда турди.

– Сен ўзгарибсан.

– Боя окшом икки марта ўзгармаганлигимни қистириб ўтдинг.

– Ўзгармаслигингни истамаган кўринаман.

Мен қадахни бир кўтаришда қуритдим.

– Тоза таъзиримни бериш учунми?

– Нима, олдин сен билан ади-бади айтишганманми?

– Билмадим. Менимча, йўқ. Ҳаммаси ўтмишда қолди. Авваллари қанақа эканлигимни эсласам, таажжубланиб қоламан: қўйди-чикди қилишга юз фоиз ҳақли эдинг.

– Биз аёллар жанжал чиқаришга устамиз. Буни билмасмидинг?

¹ *Бургунд виноси* — Франциянинг Бургунд водийсида етиштириладиган узумдан тайёрланадиган вино нави.

– Қайдам. Мени огоҳлантирганинг яхши бўлди. Айтганча, вино хуштаъм экан. Рисоладагидек сақлашган, шекилли.

– Сен ҳақингда нималар деб бўлмайди-а?

– Элен, қўйгин, илтимос. Сен нафақат асабийлашяпсан, балки устимдан куляпсан ҳам. Бунақанги хийла-найранг ноёб хусусият.

– Андак ўзингни катта олворяпсан, – деди ранжиб. Вино тўла қадахни ҳамон осилтириб ушлаб каравот четига ўтирди.

– Асло. Ниҳоят даражадаги қатъиятсизлик, агар у ўлим билан тугамаса, сира ўзгартириб бўлмайдиган осойишталикка олиб боришини нахот билмасанг? Тўғри, булар тамтарокли сўзлар, лекин учиб кетаётган ҳаво шарига қиёслаш мумкин бўлган турмушнинг хулосаси шудир.

– Бу қанақа турмуш бўлди?

– Мен кун кўраётган турмуш-да. Қайсики, ҳеч қаерда тўхташ мумкин бўлмаган, бошпанасизлик манглайга битилган, доимо олға елиб-югуриш лозим бўлган ҳаёт. Мусофирчилик. Дарвешона тирикчилик. Замонавий инсон турмуши. Биласанми, муҳожирлар одамлар ўйлаганларидан-да зиёдрок. Уларнинг сафига гоҳида ўз кулбаи вайроналарини ташлаб чиқмаганлар ҳам киради.

– Ёмон эшитилмаяпти. Ҳар қалай, бу оқсуяклар турғунлигидан яхшироқ.

Мен бош ирғадим.

– Албатта, буларни жўнроқ сўзлар билан ифодаласа ҳам бўларди. Агар хаёлий тасавву-

ротимиз жиндай кучлироқ бўлганда эди, уруш даврида кўнгиллилар камроқ бўлармиди.

– Нимаики бўлмасин, у барибир оқсуякларча бемаъни ҳаёт кечиришдан тузукроқ, – деб Елена қадахни бўшатди.

Мен унинг ичишини кузатардим. У ҳали навнихол, ўйлардим ўзимча, тажрибасиз, дилбар, бемулоҳаза ва ўлгудай кайсар. Ҳеч нарса-ни билмайди. Ҳатто оқсуякларча ҳаёт кечириш батамом жўғрофия билан боғлиқ тушунча эмас, балки қиссадан ҳисса қабилида эканини ҳам билмайди.

– Яна ўша ботқоқликка қайтмоқчимисан, нима бало?

– Ким билади, дейсан. Ватаним ўз ихтиёримга қарши мени космополит¹ қилиб қўйди. Шундоқлигимча қоламан. Ортга қайтиш йўқ.

– Ўзлигингга, инсонийлигингга ҳамми?

– Ўзлигимга ҳам. Еримиз ҳам учадиган шар эканлигидан беҳабармидинг? Муҳожир — бу қуёш. Ортга йўл йўқ. Йўқса ўлим кутиб турибди.

– Хайрият. — Елена менга қадах узатди. — Сира қайтишни истамаганмисан?

– Ҳамиша хоҳлардим. Ўз назариямга ҳеч қачон амал қилмайман. Дарвоқе, бу фикрим назарияларимга ўзгача кўрк беради.

¹ *Космополит* — «Киши дунё фукаросидир» деган шиор остида ватанпарварликни, халқларнинг ўз миллий суверенитети ва мустақиллигини, миллий маданиятни инкор этувчи реакцион тузум назарияси ва идеологияси тарафдори.

Елена мийигида кулди.

– Албатта. Бу биз ўргимчак тўрига яширмоқчи бўлган нимадирга ўхшайди.

– Нимага?

– Номи йўқ нарсага.

– Фақат тунда бўладиганми?

Мен жавоб бермадим. Каравотда жимгина ўтиравердим. Вақт шамоли бирдан тўхтаб, кулоқларим остида хуштак чалишни бас қилди. Ўзимни ҳаво гирдобига тушиб қолган самолёт ўрнида ҳис қилардим. Мен аввалгидек учиб кетардим, бироқ мотор шовқини ортиқ эшитилмасди.

– Янги исм-шарифинг нима? – тўсатдан сўраб қолди Елена.

– Иосиф Шварц.

Елена бир зум фикр юритди.

– Демак, энди менинг фамилиям ҳам Шварц экан-да?

Мен жилмайдим.

– Йўқ, Элен. Бу ғирт тасодиф. Мен бу исмни мерос қилиб олган одам ўз навбатида уни бошқасидан олган. Мархум Иосиф Шварц энди менинг вужудимда яшайпти.

– Сен уни танимасмидинг?

– Йўқ.

– Бегона исмни ўзлаштирганингдан буён ўзингни бошқача ҳис этипсанми?

– Ҳа. Чунки бу хужжат билан боғлиқ. Яъниким, паспорт билан.

– Ҳатто қалбаки бўлсаямми?

Мен кулимсирадим. Рост, бу савол бошқа оламдан берилгандай эди. Ҳақиқийми, қалбакими, нима бўлса ҳам, паспорт фақат полициячиларни қизиқтиради.

– Ушбу мавзуда масал тўқиш мумкин. Масал манов саволлардан бошланмоғи даркор: умуман исм нима дегани? Тасодифми ёхуд қонунийликми?

– Исмдақа исм-да, – деди Элен кутилмаганда ўжарлик билан. – Мен ўз фамилиям учун курашдим. Ахир у сеники эди. Ногаҳон пайдо бўласан-у, бошқа исм-шарифни пешонангга тамға қилиб олганинг маълум бўлади.

– Фалак уни менга инъом этди ва бу энг қимматбаҳо совға бўлди. Мен жон-жон деб бу исмни кўтариб юраман. Бу эзгуликнинг, одамгарчиликнинг намунаси. Агар мен ночор аҳволга тушиб қолсам, бу исм менга ёруғ дунёда ҳаливери эзгулик уруғи қуримаганлигини ёдимга солади. Сеники-чи? Тулки, бўри ва товус каби турланувчи савияга эга прусс аскарларининг, овчиларининг уруғиними?

– Мен оиламдагиларнинг фамилияси хуссида гапирмаяпман. Мен хали-ҳануз сенинг фамилиянгданаман. Хув, ўша бурунгисида, Шварц жаноблари.

Иккинчи шишани очдим.

– Менга ҳикоя қилишларича, Индонезияда вақти-вақти билан исм ўзгартириш анъанаси мавжудмиш. Киши аввалги «мен»идан тўйиб кетса, ўзига бошқа исмни оларкан-да, янги ҳаёт бошларкан. Зўр ғоя!

— Демак, сен янги ҳаётга қадам қўйибсан-да?

— Бугундан бошлаб.

Элен туфлисини полга тушириб юборди.

— Ахир янги ҳаётга ўзлари билан бирор нима олиб кирмайдиларми?

— Фақат акс-садони.

— Ҳеч қандай хотирасиз-а?

— Қалбингни тирнамайдиган хотиралар айна акс-садодир.

— Худди эски кинофильм кўраётгандек-а?

Унинг авзойи шундай эдики, қадаҳ билан башарамга тушириб қоладигандай бўларди. Мен дарҳол кўлидан қадахни олиб, винога тўлдирдим.

— Қанақа нав бу?

— «Рейнгарт хаузен». Яхши рейнвен¹. Тузук сақланган. Бошқа винога қайрилиб қарашнинг ҳожати йўқ.

— Хулласи калом, чел элники эмас, шундайми?

— Буқаламун эмас. Жавобгарликдан қочадиганлар тоифасидан эмас.

— Вой Худойим, Элен! Наҳотки, чинданам зодагонлик хулқ-атворининг қанот қоқишини эшитмоқдаман? Бу ботқокликдан чиқиб кетишни хоҳламайсанми?

— Сен мени аслида назарда тутмаган нарсамни айтишимга мажбур этяпсан, — деди ғазабнок оҳангда. — Қарагин-а, нималар тўғрисида

¹ Рейнвейн — узум виносининг бир нави.

сўзлашяпмиз! Қандай мақсадни кўзлаб? Биринчи тунда-я! Нахотки бир-биримизни кўришга кўзимиз, отишга ўқимиз бўлмаса?

— Биз ҳам диллашяпмиз, ҳам нафратланияпмиз.

— Мунча кўп гапни қаердан оласан? Шундоғ ўтириб, гап сотишимиз яхшими? Ёки у ёқда шундақа фалсафа сўкийдиган улфатлар орттирдингми?

— Аксинча. Шу важдан мендан сўзлар тутдек ёриляпти. Мен ҳам сен каби сиқилиб кетганман.

— Чинданми?

— Ҳа, Элен. Чиндан.

— Эхтимол, очикроқ гапирарсан?

Мен бош чайқадим.

— Мен таърифу тавсифлардан ҳадиксирайман. Ойдинлик киритувчи сўзлардан ҳам юрак олдириб қўйганман. Хоҳ инон, хоҳ инонма. Боз устига, бунга мен тилимга олишни истамаётган ташқарида, кўчада писиб тургувчи алланмарсанинг олдидаги кўрқувни ҳам қайд этиб қўй, нега десанг, менга шундай бидъат ёпишиб олганки, токи ўзим воқиф бўлмагунимча хавф-хатар йўқ, деб ўйлайман. Мана қаердан мужмал сўзлар келиб чиқяпти. Баногоҳ вақт мавжуд эмасдек туюлади — худди кинотасма узилиб қолган дамга ўхшаб. Ҳаммаси ҳаракатдан тўхтайтиди-ю, зинҳор-базинҳор кўнгилсизлик рўй бермаслигига ишона бошлайсан.

— Бу мен учун ғоят мураккаблик қилади.

— Менга ҳам. Тўғриси, мен шу ердалигимдан, сен билан биргалигимдан, сени соғ-саломат кўрганимдан, ҳалигача кўлимга кишан солишмаганидан мамнун эмасманми?

— Шуларни деб келдингми?

Унинг саволини жавобсиз қолдирдим. У худди амазонкага ўхшаб яланғоч, кўлида шароб тўла қадах тутган ҳолда ўтирарди. Талабчан, қув, ростгўй, жасоратли. Шунда тушундимки, мен у ҳақда ҳеч нима билмас эканман. Иттифоқо, ажойиб кунларнинг бирида хожанинг кўлида мутлақо кўзичоқ эмас, мовий бантикча ҳам, юмшоқ чўткача ҳам умуман керак бўлмаган, ўзини силаб-сийпаётган кўлларни тишлаб олишга қодир ёш, навқирон қоплон пайдо бўлади.

Нафсиламбрини айтганда, аҳволим ҳавас қилгулик эмас. Узоқ ҳижрондан сўнг илк тунда бўладиган нарса юз берганди: мен шармандали тарзда касод бўлдим. Тан оламан, бунга тайёр эдим. Шуниси ғалатики, айнан шу тўғрисида ўйлаганим учун юз бергандир. Нима бўлган тақдирда ҳам аҳволнинг беъманилиги аниқ бўлиб қолганди: мен эрлик бурчимни бажаришга лаёқатли эмасканман. Лекин шунга ўхшаш бир нима бўлишини кутгандим, шунданми, хайриятки, вазиятни янада танглаштирадиган ҳаракат қилмадим. Ушбу мавзуда исталганча мулоҳаза юритиш мумкин, шак-шубҳасиз айтиш мумкинки, извошчидан бошқаси бундай кўнгилсизликлардан суғурта қилинмаган, аёл киши эса ўзини жуда яхши

тушунаётгандек килиб кўрсатишга мойил ва ҳатто бахтиқароларни оналарча овута бошлайди. Барибир бу ўлгудай хунук вазият ва бундай дақиқаларда ҳар қанақанги ҳис-туйғуни ошкор этиш кулгули.

Мен ҳеч нарсани тушунтириб ўтирмадим. Бундан Елена саросимага тушди. Кейин ҳужумга ўтди. Унга нега қўл теккизмаётганимга тушунолмас, ўзини ҳақоратланган ҳисобларди. Албатта, мен ҳақиқатни айтишим лозим эди, лекин бунинг учун етарлича хотиржам эмасдим. Ҳар доим иккита ҳақиқат бўлади: бири билан орқа-кетини ўйламай олға талпинасан; бири эса аввал ўзинг ҳақингда ўйлаётганингда етти ўлчаб, бир кесишга ўхшаш. Бироқ ўтган беш йил ичида тушуниб етдимки, ортга қарамасдан олдинга интиларкансан, ўқ еб қолишинг ҳеч гап эмас, бунга ажабланиб бўлмайди.

– Менинг ахволимдагилар ирим-сиримли бўлиб қолишади, – дедим Еленага. – Улар агар тўғридан-тўғри гапиришса ё хоҳлаганини қилишса, албатта, тескарисини бўлади, деб ўйлашга ўрганиб қолишган. Шунинг учун улар ўйлаб қадам босишади. Ҳатто нутқ ирод қилишганда ҳам.

– Қандай бемаънигарчилик.

Мен тишимнинг оқини кўрсатдим.

– Мен аллазамонлар ҳар қандай маънога ишончимни йўқотганман. Бўлмаса норинжга ўхшаб нордон бўлиб қолардим.

– Сенинг хурофотчилигинг жуда узоққа тарқалмайди, деб умид қиламан.

– Шунчаликка бордики, Элен, – дедим оғишмай, – сенга бўлган чек-чегарасиз муҳаббатимни тилга олишим биланок кейинги дақиқаларда эшикни гестапо тақиллатади.

Бир сонияга Елена ташвишли шитир-шитирни эшитиб қолган ҳайвондек қотиб қолди, сўнг аста юзини менга бурди.

– Аҳён-аҳёнда агар қайтиб келсанг, нима бўлишини ўйлардим. Умуман буни бошқача тасаввур қилгандим.

У айнан нималарни тасаввур қилганини сўрашдан ўзимни аранг тийдим. Муҳаббат бобида сўроқ-савол кўпаяди, устига-устак, жавобларни кавлаштириш бошланганда муҳаббатнинг умри қисқаради.

У каравотни раққосалар каби нағма билан айланиб ўтди. Қадахни ёнига қўйиб, керишди. Баданига қуёш нурлари сингган қип яланғоч ҳолатида суюкли ёр эканлигини неча бор эшитган аёл сингари беғам эди.

– Қачон кетишим керак?

– Эртага оқсоч келмайди.

– Демак, индингами?

Елена бош ирғади.

– Бугун шанба. Оқсочни икки кунга қўйиб юбордим. Душанба куни пешинда келади. Унинг жазмани бор. Икки болали полициячи. – Елена менга кўзларини қисиб қаради. – Унга жавоб берганимда боши осмонга етди.

Кўчада бир текисдаги қадам товушлари ва ашула эшитилди.

– Нима бу?

– Аскарлар ёки гитлерчи ёшлар. Эндиликда Германияда доимо кимдир марш қилиб юради.

Ўрнимдан туриб, парда орасидан мўраладим. Гитлерчи ёшлар бўлинмаси кетиб борарди.

– Энг кизиги, сен мутлақо туғишганларингга ўхшамайсан.

– Фаранг момом айбдор бўлса керак, – деб хитоб қилди Елена. – Уруғимизда шунақаси бори. Энди бўлса, худди яхудийдай яшириш-япти уни.

У ҳомуза тортиб, керишди ва гўё биз бир неча ҳафтадан бери бирга яшаётгандек, гўё ҳеч қандай хатар йўқдай осойишталанди.

Икковимиз ҳам бу мавзуда гаплашишдан қочардик. Елена бир марта бўлсин, сургунликдаги ҳаёт нима эканлигини сўрамади. У мени асли кимлигимни биладими-йўқми, билмасдим. У қатъий қарорга келган кўринади.

– Уйқунг келяптими? – сўради.

Соат бир бўлибди. Ўзимни таппа тўшакка ташладим.

– Чирок ёниқлигича турса бўлмайдами? – сўрадим. – Шунда бамайлихотир ухлайман. Ҳали-вери немис тунларига кўникканимча йўқ.

У менга ялт этиб қаради.

– Истасанг, ҳамма чирокларни ёқиб қўй, азизим...

Биз ёнма-ён ётдик. Қачонлардир ҳар тун бирга уйқуга кетишимизни элас-элас эсладим. Энди у ёнгинамда, аммо бегона. Аста-секин унинг нафасини, сочларининг ифорини, айниқса, терисининг исини таний бошладим.

Уни оғушимга олиб, алла-паллагача ухлаёлмадим. Нур сочиб турган чирокни ва нимкоронғу хонани томоша қилдим. Хонани таниб-танитай, ниҳоят барча ваҳимаю хавотирларни унутдим.

– Францияда маъшуқаларинг кўпмиди? – кўзини очмай шивирлари Елена.

– Керагидан ортиқ эмас, лекин сендақасини учратмадим.

У хўрсиниб, ёнбошига бурилмоқчидай қимирлади, лекин уйку кучлилик қилди. Уйку мени ҳам ишрол этди. Туш кўрмадим. Фақат сукунат ва Еленанинг бир маромдаги нафаси мени чулғанди. Тонготарда уйғондим. Ҳеч нарса бизни ажратиб турмасди. Ниҳоят икки ёрти бир бутун бўлиб ковушгандик ва зулматга ўрин бўлмаган, милтиллаб турган нурли булутларга бош қўйгандек яна уйкуга чўмдик.

VI

Эрталаб Мюнстерда чамадонимни қолдирган меҳмонхонага қўнғироқ қилиб, Оснабрюкда ушланиб қолганимни тушунтириб, кечга қайтишимни айтдим. Хонани ўз номимда қолдиришни сўрадим. Бу зарур эҳтиёт чораси эди: англашилмовчилик оқибатида полиция аралашишини хоҳламасдим. Лоқайд овоз ҳаммаси бажарилишини айтди. Яна номимга хат-пат келдими, деб ҳам сўрадим. Келмабди. Гўшакни қўйдим. Елена ёнимда туриб, барчасини эшитди.

– Хат? Кимдан хат келиши мумкин?

– Ҳеч кимдан. Ишончлироқ бўлиши учун шундай дедим. Қизиқ, хат кутаётган кишиларни негадир товламачи деб ҳисоблашмайди.

– Сен ўзингни шу тоифага киритасанми?

– Афсуски, ҳа. Ўз ихтиёримга қарши.

Елена қикирлаб кулди.

– Бугун кечкурун Мюнстерга кетасанми?

– Бу ерда қололмайман. Эртага оқсочинг келади. Шаҳарда дайдиб юриш хавфли. Мўйлов қўйволганман-у, барибир таниб қолишлари мумкин.

– Мертенсникида қололмайсанми?

– Ўзининг қабулхонасида тунашим мумкинлигини айтганди. Кундузи-чи? Йўқ, яхшиси, тезроқ Мюнстерга қайтганим тузук, Элен. У ерда юрак ховучлаб ўтирмайман. Йўлга чиқсам, бир соатдан кейин ўша ерда бўламан.

– Мюнстерда узок қоласанми?

– Қайтганимдан сўнг ойдинлашади. Вақт ўтган сайин кишида хавф-хатардан огоҳ этувчи олтинчи туйғу ривожланаркан.

– Бу ерда хатарни сезяпсанми?

– Ҳа. Эрталабдан бери. Кеча сезмагандим.

Елена қошлари чимирилиб, менга боқди.

– Кўчага чиқмаслигинг керак.

– Лоақал қош қорайгунча. Сўнг вокзалга етиб олишим даркор.

Елена жим қолди.

– Хаммаси яхши бўлади, – дедим. – Қайғурма. Эртанги кунни унутмай ҳозирги лаҳза билан яшашга ўрганиб қолганман.

– Ростданми? Зўр-ку.

Унинг овозида кечагидек бир чимдим ғазаб сезилди.

– Нафақат зўр, зарурдир. Барибир дамо-дам нимадир ёдимдан кўтарилади. Соқол оладиган асбобларимни Мюнстерда қолдирибман. Кечга бориб маймундан фарқим қолмайди.

– Ваннахонада устара бор. Беш йил олдин ўзинг қолдириб кетгансан. Ич кийимларинг ҳам бор. Эски костюмларинг шкафнинг чап томонида осирлиқ турибди.

У шундай гапирардики, гўё мен беш йил олдин бошқаси билан қочиб кетганман ва энди буюмларимни олиб, тагин ғойиб бўлиш учун қайтиб келганман. Ўтироз билдирмадим. Фойдаси йўқ. У менга ҳайрон бўлиб қараган, буни назарда тутмаганини айтган бўларди, башарти мен шундоқ ўйларканман, у холда... Соф туйғуларимизни яшириш учун нималар қилмаймиз?!

Ваннахонага кирдим. Ҳеч қандай ҳиссиётга берилмадим. Уч йил олдин ўз қувғинлигимни бахтиқаролик деб ҳисобламай, унга такомиллашишим учун зарур бўлган совуқ урушнинг бир тури сифатида қарай бошлагандим. Бундайин кашфиёт мени кераксиз изтироблардан халос этганди.

Ҳис-туйғулар чалкашлигида кунни кеч қилдик. Йўлга чиқиш хаёли иккаламизни ҳам титроққа соларди. Елена учун янги синов эди бу. Менга одат бўлгани боис айрилиққа тайёр эдим. Яқиндагина базўр Францияни ташлаб келдим, ахир. Менга тўйиб улгурмай Елена ви-

долашув олдида турарди. Тахкирланган аёллик ғурурини эпакага келтириш учун унинг фурсати ғанимат эди.

Бунинг устига ўтган кечаси ғалати ўзгариш рўй берди. Ҳиссиётлар тўлкини орқага қайтиб, нобуд бўлган кўнгил парчалари юзага қалқиб чиққанди.

Чамаси бир-биримиздан ётсирардик. Мен мануният ила эс-хушимни йиғиб олмоқ учун бир соат якка ўзим ўтирган бўлардим, бироқ бу шунчаки бир соат эмас, Елена билан ўтказишим даркор бўлган вақтнинг ўн иккидан бири эканлигини ўйласам, тарвузим қўлтиғимдан тушарди.

Илғари тинч-осойишта йиллари дабдурустандан бир ойгина умрим қолганини билиб қолсам, не қилардим, деб ўзимдан сўрардим. Бу саволга сира жавоб тополмасдим. Дам бирон чора қўллаш лозимдай, дам зинҳор-базинҳор ҳеч нима қилмаслигим керакдай туюларди. Ҳозир ҳам шундай эди.

Елена ҳам шуни бошидан ўтказаётганди, чоғимда. Бунинг турган-битгани азоб эди, гўё теграмизда ўтқир, яраловчи тиглардан ўзга ҳеч нарса йўқ эди. Қош қорайди. Айрилиқ ваҳимаси шу қадар кучайдики, биз бир-биримизни янгитдан кўриб тургандек эдик.

Соат еттиларга бориб эшик кўнғироғи чалинди. Сергакландим. Кўнғироқ овози менга полицияни англатарди.

— Ким бу? — деб пичирладим.

— Жим ўтир, — деди Елена. — Битта-яримта танишлардандир. Жавоб қилмасам, кетади.

Бирок қўнғирок яна жиринглади. Кейин кимдир эшикни кескин тақиллатди.

– Ётоқхонага, – шивирлаб буюрди Елена.

– Ким бу?

– Билмадим. Ётоқхонага кир. Бир амаллаб қутулишга ҳаракат қиламан. Йўкса, қўш-ниларнинг эътиборини тортади.

Турдим. Тезгина атрофга караб олдим: хонада у-бу нарсам қолмадимикин? Оёқ учида ётоқхонага кириб кетдим.

Еленанинг овозини эшитдим:

– Ким у?

Эркак кишининг овози жавоб берди.

– Сенмисан? Бирор кор-ҳол бўлдимиз? – деди Елена.

Эшикни кия очдим. Квартирада ошхона орқали хилват эшик ҳам бор эди, аммо ундан фойдаланолмасдим: сезиб қолишлари тайин. Биргина Еленанинг кийим-пийимлари илиник турган шкафга беркиниш қолди, холос. Бу шкаф эмас, эшик ўрнатилган катта ўйик эди. Димикиб қолмаслик учун етарлича жой топилади.

Елена билан эркак киши хонага кирганини эшитдим. Овозидан Еленанинг акаси — Георгни танидим. Бир замонлар бу баттол мени концентрацион лагерга тикқанди.

Еленанинг пардоз столчасига кўз ташладим. Ҳеч қанақанги қурол йўқ. Фақатгина қороз қирқиш учун яшма сопли пичок турибди. Ўйлаб-нетиб ўтирмай пичокни чўнтагимга солиб, шкафга бекиндим. Агар у мени пайқаб қолса,

ҳимояланишга тўғри келади, уни ўлдириб, кейин қочаман.

– Телефон? – деди Елена. – Эшитмабман. Ухлаётгандим. Нима бўлди ўзи?

Дамим ичимга тушиб кетди. Ахвол шу қадар кескин эдики, учкун чикса бўлди, пилликка ўхшаб лов этиб ўт оласан. Бундай сонияларда келажакни олдиндан кўра бошлайсан, тафаккуринг воқеалардан ўзиб кетади. Георг тилга кирмасидан олдинроқ у мен ҳақимда билмаслигини сездим.

– Сенга бир неча маротаба сим қоқдим. Ҳеч ким жавоб бермади. На сен, на оксочинг. Сенга бирон нима бўлди, деб ўйладик. Эшикни нега очмадинг?

– Ухлаётувдим. Телефонни ҳам ўчириб қўйгандим. Бошим оғриётганди, ҳозир ҳам оғрияпти. Уйғотиб юбординг.

– Бошинг оғриётганди?

– Ҳа. Икки дона хапдори ичдим, энди яна бемалол уйқуга кетаман.

– Уйқу дори ичдингми?

– Йўқ, бошоғриқ дори. Жўна, Георг ётгим келяпти.

– Ҳаммаси бўлмағур гап. Кийин, сайрга чиқамиз. Ҳаво ажойиб. Тоза ҳаво ҳар қандай доридан яхши.

– Лекин мен дори ичиб олдим, мизғишим керак. Ҳеч қаёққа боришни истамайман.

Улар бир фурсат суҳбатлашишди. Георг кечроқ кириб ўтмоқчи эди, Елена рад этди. Акаси уйда озиқ-овқат бор-йўқлиги билан қизиқди.

О, ҳа, албатта. Оқсоч қаерда? Кечқурунга унга рухсат берилган, тез орада келиб, кечлик тайёрлайди.

– Демак, ҳаммаси жойида?

– Аслини олганда, нима жойида бўлмаслиги мумкин?

– Ҳа, йўғ-е, шунчаки айтдим-қўйдим. Ҳар хил бемаъни фикрлар келади-да хаёлга. Охир-оқибат...

– Нималар деяпсан ўзи?

– Ўшанда...

– Нима ўшанда?

– Хўп, хўп, гапирмадим. Бу ҳақда гапириш бефойда. Ҳаммаси жойида, гап тамом-вассалом. Нима бўлсаям акангман, шунга ҳаддим сириб қизиқяпман.

– Бўлмасам-чи!

– Нима бўлмасам-чи?

– Сен мени акамсан.

– Шуни яхшироқ тушунишингни истардим. Сенга фақат яхшилиқни тилайман.

– Ҳа, ҳа. Албатта. Биринчи марта айтмаяпсан буни.

– Сенга нима бўлди? Қанақадир бошқачасанми-ей?

– Наҳотки?

– Мулоҳазакорроксан, демокчийдим. Агар яна шунақа хуруж бўлса...

– Ҳеч қанақа хуруж-пуруж бўлмайди. Айтяпман-ку, шунчаки бошим оғрияпти. Бор-йўғи шу! Мени назорат қилишларини ёмон қўришимни жуда яхши биласан.

– Ҳеч ким сени назорат қилаётгани йўқ. Сенга жон куйдирыпман, холос.

– Ўтиниб сўрайман, жон куйдирмай қўя қол. Менга ҳеч нима керакмас.

– Ҳар доим шундай дейсан. Ўшандаям...

– Бу ҳақда оғиз очмаймиз, – дарҳол гапни бурди Елена.

– Ҳа, ҳа, албатта. Ҳар ҳолда бунга ўзимнинг ҳам хушим йўқ. Дўхтирга бордингми?

– Ҳа.

– Нима деди?

– Ҳеч нима.

– Бирон нарса дегандир?

– Айтдики, менга тинчлик керак экан, – деди Елена аччиқланиб, – агар чарчаб қолсам, бошим оғриркан, шунга баҳслашиб ўтирмай, буюк ва шарафли минг йиллик рейх, қайсики, улуғ ва азим учинчи салтанат фуқаросининг бурчи бунга қўшиладим-йўқми, олдиндан фол очмай, ётиб, уйқуга кетишим лозим экан.

– У шундай дедими?

– Йўқ, у бундай дегани йўқ, -- овозини кўтариб шошма-шошарлик билан жавоб берди Елена, – буни ўзим қўшдим. У фақат беҳудага ҳаяжонланмаслигимни маслаҳат берди! Шундай қилиб, у ҳеч қандай жиноят қилгани йўқ ва уни концентрацион лагерга тикишнинг ҳожати йўқ. У давлатнинг содиқ фуқароси. Бўлдимиз? Етарлими?

Георг кетишга тараддудланиб нимадир деб минғирлади. Аммо мен шахсий тажрибамдан билардимки, айнан ҳозир энг хавфли лаҳзалар

бошланди, кутилмаган бир бало бўлади. Торгина тиркиш қолдириб, шкаф эшигини зичлаб ёпдим. Шу онда ётоқхонага Георг йўналганини эшитдим. Унинг қораси лип этиб, ваннахона ёнидан ўтиб кетди. Елена ҳам унинг ортидан хонага киргандек туюлди, бироқ кўзга чалинмади. Еленанинг кўйлаклари орасида кўлимдаги пичоқни маҳкам сиққанча қоронғуликда қолдим.

Билиб турибман, Георг мени пайкамади, ваннахонадан чиқади-ю, жўнаб қолади. Шундай бўлса-да, томоғимни нимадир бўғарди. Бада-нимдан тер дув-дув оқарди. Мавҳумот олдидаги кўрқув бошқа-ю, у маълум шаклга кирганда бошқача бўлади. Кўрқувни сабр-бардош ёки бошқа хийла-найранг билан енгса бўлади. Лекин сенга таҳдид солиб турганларини кўрганингдан кейин маҳорат ҳам, рухий сезимлар ҳам мадад беролмайди.

Қизик, чегарани босиб ўтганимдан буён кўрқув ҳақида ўйламагандим. Йўқса, ҳозир эсим кириб, чегара ортида турган бўлардим. Аммо мулоҳазакорлигимга қарши ичимда недир бош кўтарди. Хотирамиз эса умуман бизни алдайди, у бадҳазм нарсани унутилган соҳилларга итқитиб, бизга яшаш имкониятини беради. Ҳеч бошингиздан ўтганми бундай ҳоллар?

— Ҳа, бу менга таниш, — дедим. — Лекин бу унутиш эмас. Бу чала уйқу. Биргина туртки билан зумда барчаси жонланади.

Шварц бош ирғади.

— Мен улкан кўршапалакларнинг юмшоқ қанотларига ўхшаш кўйлаklar қуршовида,

атир-упа бўйига тўйинган, коронғу, берк маконда кимир этмай турардим. Пиллакуртга ўхшаб шитирламаслик учун қиска-қиска нафас олардим. Қўккисдан аксириб ёки йўталиб юборишдан қўрқардим. Қўркув полдан кўтарилиб келиб, мени қора тутун билан чулғай бошлади. Нафасим қайтиб, бўғилдим.

Концлагердалигимда энг ёмонини татиб кўрмагандим. Менга ёмон муносабатда бўлишарди, холос. Бу оддий ҳол эди. Боз устига, кейин мени қўйиб юборишганди. Шунинг учун хотираларим хиралашиб, таъсирчанлигини йўқотганди. Энди эса барчаси янгитдан бўй кўрсатганди — кўрган-кечирганларим, эшитганларим, ўзим гувоҳ бўлганларим. Мен нари борса бадарғалик ёки турма хавф солиб турган юртларни қайси ақл билан ташлаб келганимга тушунолмай ҳалак эдим. Энди улар одамгарчиликнинг етиб бўлмас бандаргоҳи бўлиб туюларди.

Шу аснода Георг бир қанча вақт ваннахонада қолиб кетди. Девор юпка эди. Георг олий ирқнинг асл вакили сифатида ўзини осойишта тутмасди. У унитаз копкасини тарақлатиб очиб, табиий ҳожатни чиқариш билан банд бўлди. Ҳаммасини эшитиб турардим, кейинроқ бу менга хўрлашнинг чўккиси бўлиб кўринди, бироқ бу ўшанда унинг лакмалиги ва ҳеч нарсадан гумонсирамаётганидан далолат берарди. Жиноят тарихида учрайдиган воқеалар хотиримга келди: жиноятчилар квартирани тунашгач, гулдургуп бўлишдан олдин хоналарни булғашар экан.

Улар буни мазах учун ва кўрқувни босиш мақсадида қилишаркан, негаки шундай қалтис вазиятда қистаб қолиши аввало кўрқувдан дарак беради.

Георг сувни оқизди, пошналарини тўқиллатиб, ваннахонадан чиқди ва ётоқхонага кирди. Катта эшик тарақлаб ёпилди.

Шкаф эшиги очилди. Қаршимда Еленанинг қора шарпаси пайдо бўлди.

— Кетди.

Шкафдан чиқдим. Кимга ўхшаб қолдим? Аёл кийимида қўлга тушган Ахиллесгами¹? Билмадим. Кўрқувдан хижолат ва шармандаликка ўтиш оний бўлди. Кўрқув қандай ёпишса, шундай тезлик ила тарқалишига кўниккан бўлсам-да, дарров ўзимга келолмадим. Томоғимда кимнингдир қўлларини сездим. Мени нима кутаётганини билмасдим: бадарғаликми ёки ўлим?

— Зудлик билан кетишинг керак, — пичирлади Елена.

Унга назар ташладим. Негадир унинг кўзларида ҳазарни уқишим лозимдай туюлди. Эҳтимол, хавф-хатар ўтиб кетган захоти ўзимни эркаклик ор-номусим олдида камситилганим учундир, гарчанд Еленадан ташқари бировнинг олдида бу ҳисни туймаган эсам-да.

¹ Ахиллес — Хомернинг «Илиада» эпоси қахрамони. Ахиллеснинг онаси Фетида ўғлини жангу жадаллардан асраб, Скирос номли аёллар оролига яшириб қўяди. Ахиллесни топиш учун Одиссей жангга чорловчи бурғуни чалади, юрагида уруш олови ёнаётган Ахиллес бу хийлага учиб, аёл кийимида қурол кўтариб югуриб чиқади.

Аммо унинг юзларида фақатгина кўрқув балқиб турарди.

— Кетишинг керак. Бу ёққа келганинг фирт жиннилик.

Гарчи бир сония аввал ўзим ҳам шуни ўйлаган бўлсам-да, йўқ дегандай бош тебратдим.

— Кутиш керак, — дедим. — Балки уй теграсида айланиб юргандир. Бехос қайтиб қолсачи?

— Йўғ-е. Ҳеч нарсадан шубҳаланмади-ку.

Елена меҳмонхонага кириб, пардаларни туширди ва кўз кири билан деразадан ташқарига қаради.

Очиқ эшикдан ётоқхонанинг чироқ нури ромб шаклида полга тушиб турарди. Елена дераза ёнида ўлжасини пойлаётгандай зўр бериб букчайиб олганди.

— Вокзалга бориб бўлмайди. Сени таниб қолишади. Лекин кетишинг шарт! Эллидан машинасини сўрайман. Мюнстерга сени ўзим обориб қўяман. Қанчалар телбамиз! — Бу ерда қололмайсан.

У яқинда тургани билан мендан аллақачон йироқлашганди. Кун бўйи қўллаган эҳтиёт чораларимиз бирдан чиппакка чиқди. Еленанинг қаршисида улкан хатар ўсиб чиққанди. Ўз кўзлари билан гувоҳ бўлди бунга.

Ҳаммаси бирданига кескин тарзда алайно-ошкор бўлди. Ва бу идрок шу захоти юракни ёндиргувчи истакка эврилди. Мен Еленани оғушимга олиб, махкам кучоқлашим шарт эди,

у менга бутунлай керак эди. Жилла курса яна бир бор, сўнгги марта.

Довдираб қолган Елена қўлимдан туриб шивирлади:

– Йўқ, йўқ, ҳозир эмас! Эллига қўнғирок қилишим керак! Шошма, ҳозир эмас! Биз...

Биз ҳеч нарса қилмаслигимиз керак, деб ўйладим. Бир соатгина фурсатим қоляпти, кейин менга деса дунё остин-устун бўлмайдим. Нечун буни олдинроқ ҳис қилмадим? Нега ўзим ва туйғуларим орасидаги лаънати шиша деворни чилпарчин қилмадим? Агарки... бўларди.

У ҳимояланарди. Георг қайтиб қолади, дея шивирларди. Балки, чиндан ҳам шундан ташвишланаётгандир. Бироқ мен бағоят кўп марта қўрқувнинг таъмини тотганман ва чекиниши билан уни ёддан чиқаришни уддалай олардим. Ҳозир қош қораяр маҳали Еленанинг кўйлак ва атири ифорлари анқиб турган хонада менга биргина нарса керак эди: бутун борлигим билан унга эга бўлмоқликни истардим.

Ушбу дақиқаларда мени дилдаги ношкор айрилиқ азоби ила унга, инсонга ато этилгандан-да тўлақонлироқ, чуқурроқ эга бўлолмаслик фикри қамраб олганди. Мен уни минглаб қўллар ва лаблар билан сийлаб-сийпашни хоҳлардим, баданим баданига қўшилиб, бевосита ҳис этиш-чун уни қобикдай жисмимла ўраб-чирмашни истардим, лек барибир гўё бу бир бутун вужуд эмас, икки алоҳида танадай, гўё бу қовушмоқ эмас, икки жилғанинг туташмоғидай кўхна соғинч ила қўмсаб, суйиб-ардоқлаб, роҳатланган бўлардим.

VII

Мен Шварцнинг сўзини бўлмай тинглардим. У менга қараган ҳолда сўзлаётган бўлса-да, мен Шварц учун бор-йўғи гоҳи-гоҳида аксадо қайтариб турувчи девор эдим. Мен ҳам ўзимга девор сифатида қарашга уринардим, акс ҳолда унга хижолатпазлик билан эътибор қаратолмасдим, у эса мунгли ҳикоясини хотиралар тупроғидан ўчиб кетишидан бурун сўзлаб беролмасди.

Мен йўли унинг йўли билан атиги бир тунга кесишган бегона одам эдим. У менинг олдимда тортинмасди. У етти ёт бегона, марҳум Шварцнинг жуббасига бурканганди. Бу номаълум либосни ечиши биланок ўзига қабул қилган «мен»ни ҳам улоктириб ташлар ва ҳеч қандай ҳужжат деган нарсани талаб этмайдиган, қаердаки ортга ҳайдаб юбормайдиган сўнгги чегарадаги қора дарбозаларда турган номсиз оломонга аралашиб кўздан ғойиб бўларди.

Ресторан оғаси қошимизга келиб, ресторанга инглиз дипломатларидан ташқари немис дипломати ҳам ташриф буюрганини маълум қилди. Гитлер элчиси бешта стол нарида кўр тўкиб ўтирарди. Ёнида уч киши, шу жумладан, икки нафари хонимлар. Аёллар тўладан келган, жусадор эдилар. Эгниларида ёрқин рангли шойи кўйлак. Кельнер кўрсатган киши бизга орқа ўгириб ўтирар, ундан кўнглим тўқ эди.

– Жаноблар учун қизиқдир, деган хаёлга бордим, – деди кельнер. – Ахир сизлар ҳам немисзабон экансизлар.

Шварц кельнерга бепарво назар ташлади.

– Биз уни танимаймиз. Бизга, яхшиси, яна вино келтиринг.

– Елена дугонасидан машина сўраб кетди, – хикоясида давом этди Шварц. – Квартирада танҳо ўзим қолдим. Оқшом. Деразалар очиқ. Барча хоналардаги чироқларни ўчирдим. У-бу ким кўнғироқ қилса, жавоб бермаслигим лозим эди. Георг пайдо бўлиб қолган тақдирда ошхона орқали жуфтакни ростлардим. Ярим соат ўтди. Дераза ёнида ўтириб, кўча ғовур-ғувурига кулоқ осдим. Бора-бора жисми-жаҳонимни жудолик ҳисси қамради. Бу ҳис уфқни ҳасиўшлаганча яксон этаётган, тева-ракдаги барча нарсани чўктириб, сўндирганча олис-олисларга судралаётган кош қорайиши мисол эди. Хаёлий тарозининг икки палласида бир-бирига қарши ўтмиш ва келажак тебраниб турарди. Иккаласида ҳам тубсиз жарлик бор эди. Ўртада Елена турар, тарози шайи унинг елкаларида тинчланарди. У ҳам мени тарк этганди. Мен ҳаётнинг марказида тургандай эдим. Бир қадам ташласам кифоя — тарози чайқалиб, келажак палласи зулматга тўлиб пастлайди ва йўқотилган мувозанат қайтиб келмайди.

Яқинлашиб келган автомобиль шовқинидан ҳушимга келдим. Кўча чироғининг ёруғида Елена машинадан тушиб, подъездга кириб кетганини кўрдим. Дам ўтмай кулфда буралаётган калит шиқир-шиқирини эшитдим. Елена остона-ни ҳаллосласлаб ҳатлаб ўтди.

– Кетдик, – деди у. – Мюнстерга боришинг керакми?

– Мехмонхонада чамадонимни қолдиргандим. Боз устига, Шварц фамилиясида рўйхатдан ўтганман. Қаёққаям борардим бошқа?

– Ҳақини тўлаб, бошқасига кўчиб ўт.

– Қайсинисига?

– Дарҳақиқат, қайсинисига? – Елена ўйла-ниб қолди. – Тағин Мюнстердаги яна биронта меҳмонхонагами? Ҳақсан. Бошқа қаёққа? Бу яқинроғи, ҳар қалай.

Баъзи зарур нарсаларни чамадонга жой-ладим. Уй ёнида машинага ўтирмасликка ке-лишдик. Чамадонларни Еленанинг ўзи олиб чиқадиған бўлди.

Сездирмасдан кўчага чиқдим. Иссиқ шаб-бода юзимга урилди. Дарахтлар япроқлари қоронғуда шовқин солишарди. Елена менга майдонда етиб олди.

– Ўтир. Тез!

Машина «Кабриолет» монанд, усти ёпиқ эди. Еленанинг рафторига бошқарув доскасида нм ёруғлик тушиб турарди. Кўзлари йилтиллайди.

– Машинани эҳтиёткорлик билан ҳайдашим лозим. Кичкинагина хатога йўл қўйилса, ки-фоя — тамом, ишга полиция бурнини суқади. Бир ками шу эди ўзи.

Оғзимга толқон солиб ўтиравердим. Бундай нарсалар ҳақида гаплашмаган маъкул, йўкса, албатта, ўша нарса содир бўлади. Елена бир кулиб қўйиб, машинани шахар девори томон бурди. Худди қизиқарли саргузаштга чиққандек

ундан ошиғич қувват ёғиларди. Битта-яримтадан ўзиб кетиб ёки йўл берганимизда бир ўзига, бир машинага мурожаат қилиб, оғзи тинмасди. Агар йўл ҳаракати хавфсизлигига масъул назирлар олдида тўхташга тўғри келса, дуо ўқир, чорраҳалардаги қизил чирок тўхтатиб қолса, хатар белгисини ҳайдаб соларди:

– Қани, даф бўл, қизил! Яшил, олға!

Тўғриси, нима ҳақда ўйлашни ҳам билмасдим. Ахир биргаликдаги сўнгги соат ниҳояланаётганди. Елена қандай қарорга келганига ақлим етмасди.

Ниҳоят шаҳардан чиқиб кетдик. Елена енгил тортди.

– Мюнстердан қачон кетмоқчисан? – сўради у.

Буни ўзим ҳам билмасдим, чунки аниқ мақсадни кўзламагандим. У ерда узоқ қолиб бўлмаслигини билардим, холос. Аҳмоққа толе кези келганда насиб этади. Кейин огоҳлантириш бўлади. Кимки имилласа, тарсаки еб қолиши турган гап. Баъзан вақт тугаганини олдиндан сезиш мумкин. Ўшанда мен ҳам вақти соатим охирлаганини сездим.

– Эртага, – дедим.

У бирпас жим тургач:

– Буни қандай амалга оширмакчисан? – деб сўради.

Квартирада ёлғиз қолганимда буни хаёлимдан ўтказгандим. Поездга ўтириб, чегарада паспортни кўрсатиш хавfli эди. Мендан виза,

паспортдаги қайдни, солиқ қоғозини сўраб қолишлари тайин. Бундан иш чикмайди.

– Худди ўша йўл билан. Австрия орқали. Швейцария чегарасидаги Рейн орқали.

Еленага ўгирилдим:

– Бу ҳақда гаплашмайлик. Жуда бўлмаганда камроқ гаплашайлик.

Елена бош силкиди.

– Пул олволдим. Сенга керак бўлади. Модомики чегарадан махфий тарзда ўтаркансан, уларни олишинг керак. Швейцарияда ҳалиям валюта алмаштиришадими?

– Ҳа. Лекин ўзингга керакмасми?

– Ўзим билан олиб кетолмайман. Чегарада текширишади. Озроқ маркага рухсат бор, холос.

Оғзим очилиб, Еленага қарадим. Нималар деяпти ўзи? Гапидан янглишиб кетди, шекилли.

– Қанча бор?

– Етарлича. – У тез менга назар ташлаб олди. – Анчадан бери тўплайпман. Ёнимда.

У чоғроқ чарм портфелга имо қилди.

– Юз маркали ва йигирма маркали қоғоз пуллар. Санамасдан олавер. Нима бўлган тақдирда ҳам пуллар сеники.

– Жорий ҳисобимни мусодара қилиб юборишмагандими?

– Шундай, лекин анча кечикиш билан. Бу пулларни аввалроқ олишга улгуриб қолдим. Банкда ёрдам беришди. Пулларни сен учун сақлаб қўювдим, бир амаллаб жўнатмоқчи эдим-у, қаердалигингни билмасдим.

– Пайингга тушишган, деб ўйлаб, сенга ёзмадим. Сени ҳам лагерга тикишларини хоҳламасдим.

– Биргина шу сабаб билан жимиб кетмадинг.

– Эхтимол.

Биз похол томли оқ вестфаль кулбалари турнакатор тизилган кишлокдан физиллаб ўтиб бордик. Кўчаларда мундир кийган йигитлар дайдиб юришарди. Пивохонадан Хорст Вессел¹ кўшиғи янграрди.

– Уруш бўлади, – деди ногоҳ Елена. – Шунинг учун келдингми?

– Уруш бўлишини қаердан биласан?

– Георг айтди. Шунга келдингми?

Бу унга нега керак эканини англолмасдим. Ахир қочкинлик бошқатдан бошланаётганди.

– Ҳа, Элен. Сабаблардан биттаси шу.

– Мени ўзинг билан олиб кетмоқчимидинг?

– Эй, Худойим. Бу ҳақда гапирмагин, Элен, илтимос, – ниҳоят портладим. – Бунинг нима эканлиги тушинггаям кирмаган. Сенга қувнок саргузаштга ўхшаб туюляпти. Агар уруш бошланса, баттар бўлади. Дархол мухожир немисларни ҳибсга олишади.

Темирйўлдан ўтиладиган жойда тўхтадик.

Тез орада бошқа машиналар ҳам келиб тўхтади – аввалига тўртта бақалок, жиддий тусли тўралар ялпиниб ўтирган «оппел», кейин кексароқ аёл миниб олган, усти очиқ, икки ўриндикли, яшил автомобиль пайдо бўлди.

¹ Хорст Вессел – нацистлар мадҳияси.

Охири ёнгинамизга катафалкка¹ ўхшаган катта қора «мерседес» шовқинсиз келиб тикилди. Рулда қора ССчилар формасидаги ҳайдовчи ўтирар, орқага юзи докадай оқарган СС кўшинларининг икки зобити жойлашганди. Машина қўл чўзса етадиган даражада яқинда турарди.

Поезд ўтиб кетгунча кўп кутиб қолдик. Елена чурқ этмай ўтирарди. Ярқираб турган «Мерседес» олдинга силжиганда тумшуғи шлагбаумга тегишига бир баҳя қолди. Машина негадир икки жасадни олиб кетаётган маййитлар каретасига ўхшаб кетарди.

Ҳозиргина уруш ҳақида гапириб тургандик, шу захоти унинг кўланкаси соя ташлади: қора мундирлар, мурданикидек рангпар башаралар, фуражкали каллалар. Тун сукунати атиргуллар ифориға эмас, ёвшан ва чирик хидига тўлиб-тошгандек туюлди.

Шлагбаум кўтарилганда биринчи бўлиб «мерседес» қора торпедо сингари зулматга олға ташланди. «Мерседес» чироқлари олдинга иккита калин нур ташлади, уларнинг ўткир ёруғлигида ҳамма нарса бўзариб, тусини йўқотди, дарахтлар эса зумда жонсиз қора скелетга айланди.

– Мен сен билан кетаман, – дея шивирлади Елена.

– Нима? Нима дединг?

¹ Катафалк — дафн маросимида тобут қўйиладиган машина.

У машинани тўхтатди. Сукунат гунг зарба-дек бизга ташланди. Сўнгра туннинг ола-говури сиртга чикди.

– Нима учун кетмаслигим керак экан? – сўради Елена дафъатан. Кучли ҳаяжондалигини пайкадим. – Нахотки, тагин бир ўзимни ташлаб кетмоқчисан?

Унинг юзи бошқарув доскасининг кўкиш шуъласида докадек оқариб кўринарди. ССчи зобитларнинг рангпар афтларини эсладим. Июнь тунининг сукунатида теварак-атрофда ҳали унга, ҳали бунга тегиниб, ўлим изғиб юрганга ўхшайди.

Шу маҳал бу дунёда нимадан кўпроқ кўрқишимни англадим: уруш, қайсики кутилмаганда бизни ажратиб юборувчи, кейин, тамом бўлгач, бир-биримизни абадул-абад қидириб тополмайдиган балои офат. Шунга кўра, қай кимса, ҳатто ўзига қаттиқ ишонган ва ўз толеига кўз тиккан ҳолда улкан емирувчи кучга эга бўлган зилзиладан сўнг бирор нарса топа олишига умид қилади?

– Агар сен мени ўзинг олиб кетиш учун келмаган бўлсанг, у ҳолда бу номи йўқ жинойт. Нахот шуни тушунмасанг? – деди Елена ғазабдан титраб.

– Ҳа, – деб жавоб бердим.

– Нега бекинмачоқ ўйнаяпсан?

– Йўқ. Ўйнашаётганим йўқ, асло. Шунчаки сен бунинг нима эканини билмайсан.

– Сен ҳамма нарсани биласанми? Нега келдинг бўлмаса? Жавоб бер, фақат алдама! Яна бир бор видолашиш учунми?

– Йўк.

– Унда нега? Шу ерда қолиб, ўз жонингга қасд қилиш учунми?

– Сени ўзим билан олиб кетиш учун келдим. Наҳот ўзинг ҳам шуни халигача тушунмаган бўлсанг?

Унинг юзи шу онда ёришди. Ғазаб йўқолиб, чехраси очилди.

– Ҳа, – дея лаблари шивирлади. – Тушундим. Лекин барибир менга айтишинг керак эди.

Мен бор жасоратимни тўплаб, шундай дедим:

– Мен бунинг сенга юз марта айтмоқчи бўлдим, Элен, ҳар дақиқада айтишга тайёрман. Бунинг иложи йўқлигини тушунтирганимдан сўнг ушбу мавзуда яна бир қарра жон-жон деб гурунглашаман.

– Иложи бор. Менда паспорт бор.

Мен жимиб қолдим. Бу сўз чакмоқ мисол шубҳа-гумонлар булутини тарқатиб юбориб, ярқ этди.

– Сенда паспорт борми? Чет эл паспорти-я?

Елена сумкасини очиб, кичикрок дафтарчани чиқариб менга узатди. Бу паспорт эди. Демак, ёнида олиб юрган экан-да. Мен паспортга муқаддас Граалга¹ қарагандай назар солдим. Дарҳақиқат, у муқаддас эди. Паспорт! Бу фаровонлик, қонун, ҳамма-ҳаммаси эди.

– Анча бўлдим олганингга?

¹ *Муқаддас Граал* — ўрта аср герман достонларида рицарлар қўриқловчи муқаддас коса.

– Икки йил. Беш йил муддатга олганман. Уч марта фойдаландим. Бир гал Австрияга сафар қилганимда, у пайтлар Австрия мустақил эди, кейин икки марта Швейцарияда.

Паспортни варақладим. Ўзимга келиб олишим зарур эди. Ҳа, бу ҳақиқатдан ҳам чинакам паспорт эди. Паспорт саҳифалари бармоқларим орасида қисирларди. Онгимга энди етиб борди: ҳа, Елена Германияни ташлаб чиқиб кета олади. Бунгача махфий қочиш ва чегарадан ноқуноний равишда ўтишни режалаштириш мумкин, деб ўйлардим.

– Ҳаммаси оппа-осон кечади, тўғрими? – деб сўради Елена ҳаракатларимни кузатиб.

– Демак, сен поездга бамайлихотир ўтирасан-у, хайё-хуйт деб кетаверасан, – дея яна бир бор паспортга назар ташладим. – Тан оламан, хаёлимга келмаганди бу. Лекин Францияга кириш учун визанг йўқ-ку.

– Мен бемалол Цюрихга етиб олиб, ўша ерда Франция визасини олишим мумкин. Швейцариядан чиқиб кетиш учун эса рухсатнома талаб қилинмайди.

– Тўғри. Оиланг-чи? Улар сени қўйиб юборармикин?

– Улардан сўраб ўтирмайман. Чурқ этмайман. Дўхтирга кўриниш учун Цюрихга бориб келишиб лозим, дейман, холос. Аввал ҳам шундай қилганман.

– Ростдан ҳам бетобмисан?

– Албатта, йўқ. Бу бор-йўғи паспорт олиш учун найранг эди. Бу ерлардан бош олиб ке-

тиш учун бахона. Юрагим зик бўлиб кетди бу қарғиш теккан юрда.

Георг Еленадан дўхтир қабулида бўлган-бўлмаганлигини суриштиргани ёдимга тушди.

– Демак, хаста эмассан?

– Айтяпман-ку, йўқ. Ваҳоланки, кариндошларим бунга баҳоли қудрат ишонишади. Мени тинч қўйишлари ва четга чиқиш имконига эга бўлиш мақсадида уларни касаллигимга ишонтирдим. Менга Мартенс ёрдам берди. Қолаверса, Цюрихда Берлин казо-казолариданда билимлироқ мутахассислар борлигига асл немисни ишонтириш учун ҳам ҳар доим вақт талаб қилинади.

Елена беҳосдан кулиб юборди.

– Мундоқ маъюс боқмагин! Гап ҳаёт-мамот устига кетаётгани йўқ, асло. Тун пардаси остида қочиш эмас-ку бу ахир. Шунчаки бир куни эрталаб дўхтирга кўриниш учун Цюрихга бир неча кунга кетаман. Буни биринчи марта қилаётганим йўқ. Балки шу орқали сен билан кўриша оларман, ўша ёқда бўлсанг агар. Қалай, маъқулми?

– Дуруст. Шундай бўлса ҳам кетяпмиз-ку. Мен ҳамон ўзимни худди навбати билан дам қайноқ, дам муздек сувга пишаётгандай ҳис қиляпман. Нима қаердалигини англолмаяпман. Негадир бу фикр сира ҳаёлимга келмаган экан. Бу шунчалик оддий бўлиб кўриняптики, ҳашпаш дегунча ўрмондан СС бригадаси отилиб чиқадигандек.

– Инсон умидсизликка тушганда, азизим, ҳамма нарса оддий бўлиб кўринади, – деди Елена хушмуомалалик билан. – Жуда галати, тўғрими? Доимо шунақа бўлса керак-а?

– Бу хусусда ҳеч қачон ўйламасак, дердим. Машина тупроқ йўлдан шоссега бурилди.

– Мен эса ҳамиша ана шундай яшашга таппа-тайёрман, – Еленанинг сўзида зифирча-да ноумидлик сезилмади.

Бирга меҳмонхонага кирдик. Елена ниҳоятда тезлик билан менинг шароитимга кўникди.

– Холлга сен билан бирга кираман, – деди у. – Аёл етаклаган эркак унчалик шубҳали кўринмайди.

– Бу илмни тез ўзлаштириб оляпсан.

– Бунга сен қайтиб келмасингдан илгари чақимчилик гуллаган пайтлари ўргангандим. Кўкрак уриб, миллий тикланиш, деганлар тошга ўхшайди, ердан тошни кўтариб олганингда эса нажас оқиб тушади. Ўзларининг ифлосликларини яшириш учун тамтароқли сўзлардан бонг уриб фойдаланишади.

Дарбон менга калитни берди. Юқоридаги хонамга кўтарилдим. Елена пастда қолди.

Хонамга кирдим. Чамадон эшик ёнида турибди. Ҳамма ёқни кўздан кечириб чиқдим. Хона мен сўнгги йилларда яшаб келган варибона меҳмонхона хужраларидан эди. Бирдан ўйланиб қолдим. Бу ерга қай тахлит келиб қолганимни эслашга уриндим, аммо тасаввурларим чапланиб кетди. Қачон қирғоқ бўйида турганимни ва дарё ортида буталар ораси-

дан караганимни сира эслолмадим, фақат хотирам пучмоқларидан ёғочга тирмашиб сузиб ўтаётганим қалқиб чиқди.

Қўлимдаги чамадонни эскисининг ёнига қўйиб, Еленанинг ёнига тушдим.

— Бу ерда қанча вақт бўласан?

— Машинани бугуноқ, кечаси қайтаришим керак.

Еленага кўз қададим. Шундай истаклар тўлкини бош кўтардики, тилим айланмай қолди. Мен яшил, жигарранг холл оромкурсиларига, дарбон пештахтасига, ичкаридаги равшан қилиб ёритилган ёзув-чизув жиҳозларига эловланиб қарадим. Еленани хонамга олиб чиқиш маҳол.

— Бирга кечлик қилишга улгураимиз, — дедим. — Кел, ўзимизни эртага тонгда қайта учрашадигандек тутаимиз.

— Эртага эмас, индинга.

Индин, албатта, недир аҳамиятга эга эди Елена учун. Мен учун эса индин мавжуд эмасди. Эҳтимол, бу қуруқ рақамлардан иборат ютуқсиз лотереядаги арзимас бир имкониятдир. Кеча мўлжалланганимдан кўра ўзгача кутиб олинган индинларнинг анча-мунчасини кўрганман.

— Индинга, — дедим. — Ёки бир кун кечроқ. Об-ҳавога боғлиқ. Кел, бугун бу ҳақда ўйламайлик.

— Мен эса бошқа ҳеч нарса ҳақида ўйлолмаяпман.

Биз кафедрал бутхона ён-веридаги ертўладаги майхонага йўл олдик. Бу эски немис

усулидаги ресторан эди. Холироқ ердаги столга жойлашдик. Бир шиша вино букюртирдим. Олдинда кутиб турган мушкул ишларни кенгашиб олдик.

Елена эртагаёқ Цюрихга жўнашга ахд килди. Ўша ерда мени кутади. Мен ўзим учун синашта бўлган йўл — Австрия ва Рейн орқали йўлга чиқадиغان бўлдим. Цюрихга борибок Эленга қўнғироқ қилишим лозим эди.

— Цюрихга етиб боролмасанг-чи? — деб савол ташлади Елена.

— Швейцария турмасидан ёзишим мумкин. Бир ҳафтача кут. Агар мендан хат-хабар бўлмаса, орқангга кайт.

Елена менга узоқ тикилиб қолди. У мен нимани назарда тутаётганимни англаганиди. Немис турмаларидан бир энлик нома ҳам ташқарига чиқмасди.

— Чегара қаттиқ қўриқладими?

— Йўқ. Бу ҳақда ўйлаб бошингни қотирма. Ҳаммаси яхши бўлади. Бу ердан эсон-омон чиқиб кетаман.

Биз айрилиқни ўйламасликка тиришдик, аммо бу кийин кечди. Айрилиқ хайбатли устундек ўртамизга туриб олди.

— Ҳаммаси беш йил бурунгидек, — дедим. — Фақат бу сафар бирга кетамиз.

Елена бош силкиди.

— Эҳтиёт бўл! Худо хайрингни берсин, эҳтиёт бўл! Мен кутаман. Бир ҳафта нима бўпти, ундан-да кўпроқ, қанча хоҳласанг, шунча кутаман. Фақат жонингни хатарга қўйма.

– Мен жуда-жуда эҳтиёткор бўламан. Ўтиниб сўрайман, бу ҳақда гаплашмайлик, акс ҳолда сув ва ҳаводай зарур эҳтиёткорликни кўлдан чиқарамиз. Ана унда ишлар пачава деявер.

У кўлини кўлимга кўйди.

– Қайтиб келганингни энди тушуниб етаяман. Ҳозир, яна-тағин бош олиб кетаётганингда! Жудаям кеч!

– Мен ҳам. Хайрият, ҳозир бўлса ҳам англаб етдик.

– Жудаям кеч. Айрилиқ азобини тотиб кўриш лозим бўлган бир пайтда.

– Наинки ҳозир. Биз буни ҳамиша билардик. Агар шундай бўлмаганда мен келармидим? Сен мени кутармидинг?

– Мен сени ҳамма вақт ҳам кутмадим.

Мен индамадим. Мен ҳам кутмагандим, бироқ билардимки, оғиз очиб айтишга юрагим бетламасди. Айникса, шундайин оғир дамда. Иккаламизнинг ҳам қалб дарвозаларимиз очилганди, ожиз эдик. Агар вақти келиб қайта бирга бўлиш насиб этса, Мюнстернинг шовқинсуронли ресторанидаги ушбу лаҳзаларга куч ва ишонч топиш умидида яна ва яна қайтамыз, деб ўйладим. Ушбу лаҳзалар икки шаклу шамоилни, яъниким, фалак бизни не кўйларга солмоқчи бўлган ҳамда аслида унинг измида қай қиёфага кирганимизни кўриш мумкин бўлган кўзгуга айланади. Энг асосийси ҳам мана шу.

– Сен кетишинг керак, – дедим. – Эҳтиёт бўлгин. Машинани оҳиста ҳайда.

Унинг лаблари титраб кетди. Шундагина сўзларимдаги кинояни сездим. Биз шамол изғиган кўчада, кўхна уйлар ўртасида турардик.

— Сен ҳам эҳтиёт бўл. Эҳтиёткорлик кўпроқ сенга зарурроқ.

Бирмунча фурсат хонамда бетоқатландим, кейин чидолмасдан вокзалга бордим. Мюнхенга чипта сотиб олиб, поездлар қачон-қачон жўнашини билиб олдим. Биттаси шу кеча жўнаб кетаркан. Ўшанда кетишга қарор қилдим.

Шаҳарнинг уни ўчганди. Ибодатхона майдонида тўхтадим. Қоронғуда кўхна ибодатхонанинг маҳобати элас-элас кўзга ташланади. Мен Елена ҳақида, бўлғусида бизни нима кутаётгани ҳақида ўйга толдим, лекин келажакка синчи-клаб разм сололмадим. У қаршимда ибодатхона биқинидаги баланд, қорайиб турган ойналардек ғира-шира ва улкан маёқдай узоқдан кўринарди. Еленани ўзим билан олиб кетишга рози бўлиб тўғри қилдиммикин? Балки олдинда ҳалокат кутиб тургандир? Не синоат бу: ғайрихатиёрый жинойтми ёхуд тақдирнинг мисли кўринмаган совғасими?

Меҳмонхонадан бериюкда бўғиқ овозлар ва қадам товушларини эшитдим. Подъезддан икки ССчи бир шўрликнинг кетига тепиб, кўчага улоктиришди. Кўча чироғининг чароғон нури шўрликкага ёғилди ва чўзинчоқ юзга кўзим тушди. Унинг юзи мумдан эди, гўё. Оғзидан иягига тизиллаб қон оқарди. Тепакал, чаккасида бир тутам соч қорайиб кўринди. Мош-

дай очилган кўзларида шундай бир дахшат зухур этгандики, бунақасини умрим бино бўлиб кўрмагандим. Бояқиш миқ этмади. Гўрсўхталар уни сабрсизлик билан олдинга ниқташарди. Барчаси жимжитликда содир бўлар, бу томошада дилгирлик кучли эди.

ССчилар ёнимдан ўтиб кетаётиб ўқрайганча бошимдан оёғимгача разм солиб карашди; тутқуннинг нигоҳлари бир сонияга менда тўхтади, ёрдам сўрашни хаёлига ҳам келтирмаётганлиги кўзларидан билиниб турарди. Лаблари пирпирар, лекин чурқ этмасди.

Азалий томоша! Жабру зулм малайлари, зolimларнинг қурбонлари, бир чеккада эса бечора қурбонни ҳимоя қилишга, озод этиш учун бармоғини ҳам кимирлатиб қўйишга қурби етмайдиган, негаким, ўз жони ўзига ширин бўлган томошабин. Зеро, шунинг учун-да унинг ҳаёти доимо хавф остида.

Маҳбусга ҳеч қандай ёрдам беролмасдим. Қуролланган соқчилар ҳеч бир қийинчиликсиз мени суробимни тўғрилаб қўйишарди. Қачонлардир кимдир менга бир воқеани айтиб берганди. Бир ССчи яҳудийни тутиб олиб ўласа қилиб ураётганини учинчи бир одам кўриб қолибди-ю, ёрдамга ошиқибди. У ССчига шундай қакшатгич зарба берибдики, ҳаром ўлгур ССчи хушдан кетиб йикилибди.

– Қочдик, – деб хитоб қилибди у маҳбусга.

Аммо яҳудий ўзининг халоскорига лаънат ёзғирибди; энди аниқ тамом бўлганди, ҳали унинг кунини кўрсатиб қўйишади. Бояги киши

не кўз билан кўрсинки, яхудий қочиш ўрнига кўз ёшларини ичига ютганча сув олиб келиб, кейинроқ ўзини дор остига олиб борувчи ССчини хушига келтирибди.

Шу ёдимга тушди, бироқ енгил тортмадим, чунки саросимада эдим.

Меҳмонхонага кириб, буюмларимни олдим-да, гарчи ҳали эрта бўлса-да, вокзалга йўл олдим. Хонада зик бўлиб димиққандан кўра кутиш залида ўтиришни маъкул кўрдим. Бу таваккалчилик ҳеч курса ўзимга нисбатан хурматимни оширади. Тўғри, бу болаларга хос қилиқ, аммо қўлимдан нима ҳам келарди?

VIII

Тун бўйи поездда юриб, эртаси куни ҳеч бир машаққатсиз Австрияга етиб келдим. Рўзномалар талабномаларга, расмий ваъдаларга, чегара можаролари ҳақидаги хабарларга, яъни уруш олди материалларга тўлиб-тошганди. Энг кулгилиси кучли давлатлар кучсизларни тажоввузкорликда айблашлари эди.

Фельдкирхга келиб, мўъжазгина пансиондан хона олдим. Айни жазирама ёз, ҳамма ёқда сайёҳлар. Икки дардисар чамадоним қаердаки бўлмасин, хурмат уйғотарди. Мени малоллантирмасликлари учун илгарироқ уларни ташлаб юбориб, иложи борича ўзим билан озроқ буюм олишга жазм қилгандим. Буюмларимни рюкзакка жойладим — энди ҳадеб кўзга ташлана-

вермайман. Пансион бекаси билан бир ҳафтага олдиндан ҳисоб-китоб қилдим.

Эртаси куни йўлга тушдим. Чегара яқинидаги кенг, мўл-кўл ўрмон майсазорига етиб бориб, қоронғу тушишини кутдим. Чивинлар аъзои ба-
данимни чақиб ташлашди.

Икки соатча мизғиб олиб, тараддудлана бошладим. Муваффақият қозонишимга ишон-
чим комил эди. Ўн дақиқа ўтмади ҳамки, ер-
дан чикдими, осмондан тушдими, билмайман,
ёнимда божхона назоратчиси пайдо бўлди.

– Жойингиздан кимирламаңг! Бу ерда нима қияпсиз?

У анчадан бери мени кузатаётганини англа-
дим. Унга бор-йўғи бир сайёҳлигимни, шунча-
ки ўрмонда сайр қилиб юрганимни айтдим. У
сўзимга кулоқ солмади.

– Ҳаммасини божхона постида тушунтира-
сиз, – деб мени олиб кетди. Ортимдан қўлида
револьвер тутиб келмоқда. Дилим хуфтон,
барбод бўлгандим. Онгимнинг олис бурчида
қандай қутулмоқ керак, деган фикр ғужғон
ўйнарди. Миршаб тажрибали кўринади. Ора-
миздаги масофа талайлигидан қўққисдан
хужум қилолмасдим. Қочсаммикин? Беш қадам
югурмасимданок мени отиб қўйиши тайин.

Божхонада миршаб кичкина хонани очди.

– Киринг. Шу ерда кутасиз.

– Қанча вақт?

– Сўроқ-савол қилинмагунингизгача.

– Устимдан қулфлашнинг нима ҳожати бор?

Ҳеч қандай жинойт қилганим йўқ-ку!

– У холда ташвишланмасангиз ҳам бўлади.
– Ташвишланаётганим йўқ, – рюкзакни елкадан туширдим. – Сўрокни бошланг.
– Қачон зарур ҳисобласак, шунда бошлаймиз, – деб иржайди миршаб. Тишлари аъло даражада оппоқ экан. Қилиқларидан овчига ўхшаб кетади. – Тонг сахарда бошлиқ келади. Унгача оромкурсида ухлашингиз мумкин. Кўп кутиб қолмайсиз. Хайль Гитлер!

Ичкарига кўз югуртирдим. Деразага темир панжара қоқиб ташлашибди. Эшик мустаҳкам, ташқаридан қулфланган. Девор ортида ғўнғир-ғўнғир овозлар эшитилди. Қочиш амри маҳол. Ўтириб кутишдан ўзга чора йўқ. Мени умид тарк эта бошлади.

Нихоят осмон оқариб, мовийлаша бошлади. Тонг отди. Қаттиқ овозлар келиб, қахванинг иси турди. Эшик очилди. Ўрнимдан туриб, янгитда уйғонгандек ҳомуза тортдим. Хўппасемиз, кип-қизил амалдор кириб келди. Кечагисидан кўра буниси ройишроқ кўринди.

– Хайрият! Одам ҳам бор экан-ку! Бу ер ухлашга ўлгудей ноқулай экан.

– Чегара ёнида нима бор эди сизга? – сўради амалдор ва рюкзагимни титкилашга тушди. Қочиб кетаётганмидингиз ёки контрабанда билан шуғулланасизми?

– Кийилавериб титилиб кетган шим-кўйлаklar контрабандага ярайдими?

– Йўқ ҳам дейлик. Бироқ барибир ярим тунда чегара яқинида нима қилаётгандингиз?

У рюкзакни бир чеккага суриб қўйди. Пулларим лоп этиб ёдимга тушди. Агар топиб олса, тамом бўламан. Шоядки, мени тинтув қилмаса.

– Тунги Рейнни томоша қилиб завқланмоқчийдим. Ахир мен сайёҳман. Қолаверса, хаёлпараст ҳамман.

– Қаердан келяпсиз?

Пансион манзилини айтдим.

– Эрталаб қайтишни кўзлаётгандим. Хона олиб олдиндан бир ҳафтага ҳақ тўлаганман. У ёқда чамадонларим қолган. Наҳотки бу контрабанда бўлса?

– Хўш, хўш. Ҳаммасини текширамыз. Бир соатдан сўнг биз билан ўша ёққа жўнайсиз. Кўрамыз, чамадонингизда нималар бор экан.

Талайгина юрдик. «Хўппасемиз» овчаркадай сергак бўлди. Ёнимда велосипедини миниб, чекиб кетарди. Ахийри етиб келдик.

– Ана ўзи! – пансион деразасидан кимдир бақирди. Зум ўтмай ёнимга бўғрикиб, қипқизариб кетган бека келди. – Ё Парвардигор! Сизга бирор кори ҳол бўлди, деб ўйлай бошлагандик. Туни билан қаердайдингиз?

Бека эрталаб хонамда бузилмаган кўрпатўшакни кўрган ва мени ўлдиришган деган хулосага келган. Бунинг устига яқин атрофда талон-тарож ҳодисалари бўлиб турганди. Бека полиция чақиртирбди.

– Адашиб қолдим, – дедим имкон қадар хотиржамлик билан. – Боз устига тун ҳам шундай осойишта эдики! Очик ҳавода ухлаб

қолибман. Болалигимга қайтгандай бўлдим. Зўр бўлди! Сизларни ташвишга қўйганимдан афсусдаман. Устига-устак, чегара яқинига тасодифан бориб қолибман. Марҳамат қилиб, божхона вакилларига шу ерда туришимни тушунтирсангиз.

Бека мамнуният ила сўзимни тасдиқлади. Божхоначи жавобдан бутунлай коникди, аммо шу ерда полициячи бурнини сукди.

— Сизни қаердан олиб келишди? Чегара томонданми? Кимсиз ўзи? Хужжатларингиз борми?

Нафасим бўғзимга тикилди. Елена берган пуллар кўкрак чўнтагимда эди. Агар топиб олишса, Швецарияга қочмоқчи бўлган, деган шубҳа туғилади. Кейин нима бўлиши ёлғиз Яратганга аён.

Исм-шарифимни айтдим-у, паспортимни кўрсатмадим. Мамлакат ичида немислар ва австрияликлар паспорт олиб юришга мажбур эмасдилар.

— Айнан биз кидираётган жинойтчи эмаслигингизни ким исботлайди?

Мийиғида кулиб қўйдим.

— Куладиган жойи йўқ, — деди аччиғи келиб полициячи ва божхоначи икколови чамадонларимни кавлашга тушишди.

Буларнинг бари ҳазилдек тек туравердим. Лекин ўзимни ҳам тинтув қилиб, пулларимни топишса, нима дейишга хайрон эдим. Бу ёққа келаётганимда бир қатор харидни амалга оширишни кўзлаганимни айтмоққа жазм қилдим.

Иккинчи чамадоннинг ён бўлмасидан амалдор хат топиб олганда шу қадар хайрону лол қолдимки, хатдан ўзим ҳам мутлақо беҳабар эдим. Бу ўша, Оснабрюкдан олган чамадоним эди. Эски-туски нарсаларимни солиб қўйгандим. Уни Елена олиб чиқиб, машинага жойлаганди.

Полициячи хатни очиб, ўқишга тутинди. Нафасимни чиқармай унинг юз ифодасини кузатдим. Хат ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас, дея ичимда юрак ҳовучладим.

Пировардида полициячи кулимсираб менга қаради.

– Исми-шарифингиз Иосиф Шварцми?

Мен бош ирғадим.

– Нега дарҳол шуни айтмадингиз?

– Мен бошидан бери шуни айтяпман-ку, – деб эътироз билдирдим ва хатнинг юқори қисмида кўриниб турган йирик ёзувни ўқишга уриндим.

– Тўғри айтяпти, менга маълум қилганди, – деди «хўппасемиз».

– Хўш, демак, бу хат сизга тегишли? – сўради полициячи.

Мен хатга қўлимни узатдим. Полициячи бир сония пайсалга солди-ю, барибир хатни берди. Бу Оснабрюк национал-социалистик партияси маҳаллий ташкилотининг бланки эди. Шошмасдан матнни ўқиб чиқдим. Унда ёзилишича, Оснабрюк партия инстанциялари маҳаллий ҳокимиятдан муҳим махфий топшириқни бажариш учун хизмат сафарига жўнатилаётган национал-

социалистик партия аъзоси Иосиф Шварцга турли йўллар билан кўмак берилишини илтимос қилиб сўрашганди. Куйида имзо чекилганди: Георг Юргенс, обер-штурмбаннфюрер. Мен Еленанинг хуснихатини танидим.

– Шу тўғрими? – сўради полициячи. Унинг овозида ҳурмат сезилди.

Паспортимни чиқазиб, исм-шарифимни кўрсатдим-да, қайта қўйнимга солдим.

– Махфий давлат иши, – дедим қисқагина қилиб.

– Шундоқ экан...

– Шундоқ экан, – дедим жиддийлашиб, – етарлича бўлди деб умид қиламан.

– Албатта, – полициячи оқиш-кўк кўзларини кисиб қаради. – Тушунаман. Чегара кузатуви-ми?

Мен огоҳлантирмоқчи бўлгандай қўлларимни кўтардим.

– Оғзингиздан гуллаб юрманг, илтимос. Бу ҳақда ҳеч кимга оғиз очмаслигим лозим эди. Аммо сизни, кўриниб турибдики, алдаб бўлмас экан. Сиз национал-социалистик партия аъзосимисиз?

– Албатта-да, – деди полициячи.

У малласоч эди. Терлаган елкасига қоқиб-қоқиб қўйдим.

– Барака топинг! Юринг, шунча ишлардан кейин бир стакандан вино отиб оламиз.

Шварц маъюс кулимсираб, менга кўз тикди.

– Кейин нима бўлди? – сўрадим Шварцдан.

– Мен хонамга қайтдим. Беҳад ҳолдан тойгандим. Тинчланиб, бу ёғига нима қилмоқ ке-

раклигини аниқлаб олишим лозим эди. Елена мени том маънода ўлим чангалидан тортиб олганди.

Швейцарияга бир соатдан сўнг тезюарар поезд жўнашини суриштириб билдим. Бекага бир кунга Цюрихга бориб келишимни, ўзим билан биргина чамадонимни олишимни, тез орада қайтиб келишимни, шунинг учун иккинчи чамадонимни қолдираётганимни ва уни сақлаб қўйишини илтимос қилиб айтдим. Шундан сўнг вокзалга қараб кетдим.

– Биринчи классга чипта олдим. Поезд жойдан қўзғалгандагина ёнимдаги пуллар лоп этиб ёдимга тушди. Купега яширолмасдим. Мендан ташқари купеда бўздай оқарган киши ўтирарди. Унинг ҳаяжонланаётгани сезилиб турарди. Вагондаги иккала ҳожатхона ҳам банд экан. Шу аснода поезд чегара станциясига етиб келди. Беихтиёр вагон-ресторанга ошиқиб кириб, бўш столга ўтирдим ва бир шиша қиммат вино ҳамда бир қатор таомлар буюртирдим.

– Юкингиз борми? – сўради вагон-ресторан кельнери.

– Ҳа. Биринчи класс қўшни вагонда.

– Балки текширув тугагунча кутиб турарсиз? Жойингизни сақлаб қўярдим.

– Ҳали узоқ давом этадими, деб қўрқаман. Таом келтираверинг, қорним сурнай чалиб юборди. Қочиб кетишимдан ҳадиксирамаслигингиз учун олдиндан тўлашим мумкин.

Вагон-ресторанда текширувдан қутулиб қоламан, деб чучварани хом санабман. Кельнер

вино ва шўрва келтиришга улгурмади ҳамки, икки нафар формадагилар пайдо бўлди. Бу орада пулларни дастурхон ёзилган столдаги на-мат тўшама остига тикиб қўйдим. Еленанинг хатини эса паспорт ичига солдим.

– Паспорт, – деди қисқагина қилиб назо-ратчи.

Паспортимни узатдим.

– Юк борми? – сўради назоратчи паспортни очиб улгурмай.

– Битта чоғроқ чамадон. Биринчи класс қўшни вагонда.

– Бизга кўрсатишингиз керак, – деди ик-кинчиси.

Турдим.

– Жойимни обқўйинг, – дедим кельнерга.

– Албатта! Олдиндан тўладингиз-ку.

Биринчи назоратчи ялт этиб менга қаради.

– Олдиндан тўладингизми?

– Ҳа. Йўкса тушлик қилолмасдим. Чегара ортида хориж валютаси билан ҳисоблашиш ло-зим бўлади. Менда эса хориж валютаси йўқ.

Назоратчи бирданига кулиб юборди.

– Яхши фикр! Қизик, бу кўпчиликнинг хаё-лига келмайди. Олдимга тушинг. Яна бир ва-гонни текширишимиз керак ҳали.

– Паспортим-чи?

– Сизни топиб оламиз.

Купега кирдим. Ҳамроҳим ўшандоқлигича ўтирар, баттар ташвишли кўринарди. Тер сел-дай оқарди ундан. Рўмолчаси жикқа ҳўл бўлиб кетибди.

Ойнани очиб, вокзалга қарадим. Агар мени хибсга олмоқчи бўлишса, ойнадан сакраш беҳуда. Шундай бўлса-да, очиқ ойна бирмунча тинчлантиради кишини.

Иккинчи назоратчи эшик олдида пайдо бўлди.

– Юкингиз?

Чамадонимни очдим. Назоратчи бир қур назар ташлаб, ҳамроҳимникига ўтди.

– Яхши, – деди-ю, хайр-хўш қилди.

– Паспортим-чи?

– Шеригимда.

Шериги ўша тобдаёқ келди.

Шварц стаканни қуритди. Умуман туни билан кам ичди. Соатга бир қараб олдим: уч ярим. Шварц буни пайкади.

– Бу ёғи оз қолди, – деди. – Қайиқ ёллашга ва у-бу юмушларни бажаришга етарлича вақтингиз бўлади. Мен бахтли онларга яқинлашяпман, бахт ҳақида эса кўп сўйлаб ўтирилмайди.

– Текширув нима билан яқунланди?

– «Партайгеноссе»¹ Елена ёзган хатни ўқиб чиқиб, паспортимни қайтариб берди ва Швейцарияда танишларим бор-йўқлигини сўради.

Мен тасдиқ маъносида бош силкидим.

– Ким?

– Жаноблари Аммер ҳамда Ротенберг.

Булар Швейцарияда фаолият юритувчи икки нацистнинг исмлари эди. Ушбу мамлакат

¹ «Партайгеноссе» – яъни, «партиядош»; нацистлар бир-бирини шундай аташган.

да бўлган ҳар бир муҳожир уларни танир ва кўрарга кўзлари йўқ эди.

– Яна кимлар?

– Берндаги дўстларим. Ишонаманки, уларни санаб ўтиришим шарт эмасдир?

Назоратчи олдинга қўл ирғитди.

– Албатта! Омад ёр бўлсин! Хайль Гитлер!

Бироқ ҳамроҳимнинг омади юришавермади. Уни барча хужжатларини кўрсатишга мажбур қилишиб, чапараста сўроққа тутишди. У терлаб-пишар, дудукланар, қисқаси, ахволи ачинарли эди. Бунга ортик дош беролмадим.

– Вагон-ресторанга қайтсам бўладими? – деб сўрадим.

– Албатта! – деб жавоб қайтарди «партай-геноссе». – Ёқимли иштаха!

Вагон-ресторан лик тўла экан. Столимда бир гала америкаликлар ўтиришибди.

– Қани жойим? – деб сўрадим кельнердан.

У елка қисди.

– Жойингизни сақлаб қололмадим. Бу америкаликларга нимаям дердим? Немисчада бирон сўзни тушунишмайди, кўнгиллари тусанган ерга таппа ўтираверишади. Сал нарироққа ўтира қолинг. Қайси столда ўтириш барибир эмасми? Винойингизни ўша ёққа олиб қўйдим.

Нима қилишга ҳам хайрон эдим. Америкаликлар вақтичоғлик ва беандишалик билан жойимни эгаллаб ўтиришарди. Пулларим бекитилган жойда фотоаппаратли ёқимтойгина ўн олти яшар қиз ўтирарди. Жойимни бўшатишларини сўраб оёқ тираб туриб олганимда ҳам бу фақат

омма эътиборини тортарди. Биз хали Германия худудида эдик.

Иккиланиб қолдим.

— Ҳозирча ҳов анов столга ўтира туринг, — маслаҳат берди кельнер. — Аввалги жойингиз бўшаши биланок ўтиб оласиз. Америкаликлар тез тановвул қилишади — бир неча бутербурду апельсин шарбати, тамом. Ана ундан кейин мен сизни чинакам тушлик билан сийлайман.

— Жуда соз.

Пулларни кузата оладиган бўлиб ўтирдим. Қизик, бир дақиқа олдин амал-тақал чегарадан ўтиб олиш учун боримни берардим, энди эса фақат пуллар ҳақида ўйлардим. Поезд Швейцарияга ўтиши ҳамонок пулларни қўлга киритиш учун америкаликларга ташланишга тайёр эдим.

Менинг купейимдан бўлмиш жиккаккина бир кишини перрондан олиб ўтиб кетишди. Шўрликка нигоҳ ташлаганимдаёқ унинг ўрнида эмаслигимдан чуқур ғайришуурий мамнуниятни туйдим. Унга раҳмим келди, аммо мени чулғаб олган арзимаган ачиниш ҳисси ёздиғнинг кичкинагина хайр-назри эди, холос. Шубҳасиз, ўша дамда қабих эдим, лекин минг уринганим билан ҳеч иш чикмасди ва мен қўл қовуштириб туравердим. Эсон-омон қутулиб кетишни хоҳлардим, қолаверса, пулларим ўзимга зарур эди. Ахир улар шунчаки пуллар эмасди — оддий, юлғичларга хос, худбинона баҳт — улар хавфсизликни, осойишталикни, жилла бўлмаса бир неча ой давомидаги Елена билан биргаликдаги ҳаётни таъминлайди. Биз ҳеч қачон

бундан халос бўлолмаймиз, бироқ иродамизга ён бермайдиган иккинчи «мен»имиз доимо бу томошага чапак чалиб тураверади.

— Жаноб Шварц, — деб унинг сўзини бўлдим, — пулларни қай тарзда қўлга киритдингиз?

— Сиз ҳақсиз, — хижолат чекди Шварц. — Бироз чалғидим, аммо-лекин бу тутуриксиз, баландпарвоз, узун ибора ҳам юкоридаги мавзуга оид. Вагон-ресторанга Швейцария божхона ходимлари киришди. Маълум бўлдики, америкаликларда чамадонларгина эмас, юк вағонида йирик буюмлари ҳам бор экан. Улар кетишди. Кельнер тўғри айтибди: улар апил-тапил овқатланишди-ю, кетишди. Стол йиғиштирилди. Мен ўз жойимга бориб ўтирдим. Қўлимни дастурхонга қўйдим ва андак кабарикни сездим.

— Божхона текшируви битдими? — деб сўради кельнер столга шишани қўяётиб.

— Ҳа, — дедим. — Менга қовурдоқ келтиринг. Биз Швейцариядамызми?

— Йўқ хали. Жойимиздан силжишимиз ҳамоноқ чегарадан ўтамыз.

Кельнер кетди.

Ичимда қачон поезд қўзғаларкин-а, дея тал-васали бетокатликка тушдим. Ойнадан перронга боқдим. Одамлар елиб-югуришаётир. Смокинг ҳамда калта шим кийган пакана киши бакириб-чакириб никелланган аравада шоколад ва гумбольдқирхен виносини сотмоқда. Терга ботган таниш йўловчи кўринди — бир ўзи вағонга югуриб келяпти.

– Аммо-лекин ичишни ҳам қойилатяпсиз, – кельнернинг овози янгради.

– Нима дедингиз?

– Ўт ўчираётгандек винони сувдай ичяпсиз, дейман.

Шишага кўз солдим. Деярли қуриб қолибди. Қандай ичиб қўйганимни ҳам билмайман. Шу пайт поезд силжиди.

– Яна бир шиша олиб келинг, – дедим.

Кельнер вино келтирди.

– Биз Швейцариядамиз.

Ҳақини тўлаб, тузуккина чойчақа қистирдим.

– Винони ўзингизга олиб қўяверинг, – дедим. – Бир воқеани нишонламоқчийдим, аммо бунга бир шиша ҳам етарли бўлди.

– Оч қоринга ичганингиз учун шундай бўлган.

– Бўлиши мумкин.

Ўрнимдан турдим.

– Балки бугун таваллуд айёмингиздир?

– Юбилейим. Олтин юбилейим.

Купедаги жиккак одам бирмунча жим ўтирди. Тер оқиши тўхтабди-ю, костюм ва қўйлаги ич-ичигача ҳўл бўлиб кетгани якқол кўриниб турарди.

– Швейцариядами? – деб сўради ҳамрохим.

– Ҳа.

У тагин оғзига талқон солиб ойнадан кўз узмай кетаверди. Ёнгинамиздан швейцарияча номдаги станция сузиб ўтди. Поезд тўхтади. Перронда станция бошлиғи кўринди — чинакам

швейцариялик. Икки швейцариялик полициячи ортишга мўлжалланган юклар уюми олдида жаврашарди. Дўконда Швейцария шоколадлари ва колбасалари сотилмоқда.

Хамроҳим деразадан бошини чиқариб, Швейцария рўзномасини сотиб олди.

– Бу Швейцариями? – деб сўради рўзномафуруш боладан.

– Ха. Яна бирон нима керакми? Ўн седана.

– Нима?

– Ўн седана? Ўн сантим¹, газетага.

Хамроҳим катта ютуқ олаётгандай пулни санаб берди. Валюта алмашгани кўнглини жойига туширганди. Менга ишонмабди-да. Рўзномани очиб, кўз югуртириб чикди-да, четга улоқтирди.

Поезд яна йўлга чикди. Филдираклар аллаётгандай тарақ-туруқ қиларди. Бениҳоя эркинлик ҳисси вужудимни чулғади. Хамроҳим алланималар деб ғулдирай бошлади. Қарасам, лаблари қимирлаяпти, шундагина овозини эшитдим.

– Ниҳоят кутулдик, – деб диққат билан менга тикилди. – Ниҳоят лаънат теккан юртингиздан кутулдик, жаноби «партайгенносе»! Сиз, тўнғизлар, казарма ва концентрацион лагерга айлантирган макондан кутулдик! Худога шукурки, ҳеч курса Швейцарияда буйруқ берадиган ахволдамассиз! Ниҳоятки, киши ўттиз иккита тишини қоқиб олишларидан қўркмай оғиз оча олади! Германияни жаҳаннамга айлантирдинглар, кароқчилар, қотиллар, жаллодлар!

¹ Сантим — юздан бир франк.

Унинг оғиз четлари кўпикланди. Кўзлари кинидан чиқиб кетай дерди. У ногаҳон курбакани кўриб қолиб, жазавага тушган шаллақи аёлга ўхшаб кетарди. У мени-да «партайгеносе»лардан бири ҳисоблади. Шунча гапни эшитганидан кейин у ҳақ-да.

Уни бамайлихотир тингладим. Мен нажот топгандим! Қолгани нима деган гап?

– Сиз анчагина довюрак кўринасиз, – дедим охири. – Бинобарин, мен сиздан йигирма фунт¹ оғирроқ ва ўн беш сантиметрга дарозроқман. Шундоқ эса-да, ичингиздагини тўкиб солинг. Енгил тортасиз.

– Майна қияпсизми? – деб қичқирди ўзидан кетиб. – Ҳозир ҳам устимдан кулмоқчимисиз? Адашасиз! У дамлар ўтиб кетди! Абадулабадга! Чол-кампириمنى не кўйга солдинглар? Улар сизларга нима гуноҳ қилганди? Ҳозир-чи? Ҳозир бутун дунёга ўт қўйишни истамайсизми?

– Уруш бўлади, деб ўйлайсизми?

– Хўш, хўш! Масхара қилишда давом этяпсизми! Гўё буни ўзингиз билмайсиз! Минг йиллик рейху даҳшатли даражада қуроолланган армиянгиз билан қўлингиздан бошқа нимаям келарди? Сиз, маҳоратли жиноятчию қонхўрлар!

– Мен ҳам шу фикрдаман, – дедим-у, баногоҳ кунботардаги офтобнинг илиқ нурлари юзимни эркалаб силаб-сийпаётганини ҳис этдим. – Агар Германия ғолиб чиқса, нима бўлади?

Тер хиди уриб турган костюмдаги одамча менга бакрайиб турди-да, култ этиб ютинди.

¹ *Фунт* – 453,6 граммга тенг оғирлик ўлчови.

– Агар сизлар ғалаба қозонсанглар, демакки, Худо йўқ экан, – деди у титраб-қақшаб.

– Ўзим ҳам шундай деб ўйлайман.

Жойимдан қўзғалдим.

– Менга яқинлашманг, – деб хириллади у. – Сиз ҳибсга олинасиз! Мен поездни тўхтатаман! Сизни фош қиламан! Шундоғам сизни сотиш керак ўзи. Чунки сиз жосуссиз! Нима ҳақда гаплашганингизни эшитдим!

«Шу етмай турувди», – деб ўйладим ичимда.

– Швейцария — эркин давлат, – дедим. – Чақимчилик асосида ҳибсга олишмайди бу ерда. Германияда буни ўзингизга касб қилиб олгансиз, шекилли.

Чамадонимни олиб бошқа купега ўтиб кетдим. Бу савдойига ҳеч нарсани тушунтириб ўтиришни истамадим. Унинг ёнида нафратим қўзий бошланганди. Нафрат — қалбингни ўювчи захри котил, ўзинг нафратланасанми ёхуд ўзганинг нафратига дучор бўласанми, фарқи йўқ. Мен бунга жаҳонгашталигимда амин бўлдим.

Шундай қилиб, мен Цюрихга келдим.

IX

– Шундай қилиб, сиз Цюрихга келдингиз, – дедим сабрим чидамай.

Шварц бемажолгина кулиб қўйди.

– Кетдик бу ердан.

– Қаёққа?

– Яқин атрофда уззукун очик бўладиган ковоқхона топилиб қолар. Бу ер рақс тушиладиган ва уруш-уруш ўйналадиган мазорга ўхшайди.

Шварц ҳисоб-китобни қилиб, кельнердан шу атрофда ресторан-песторан бор-йўқлигини сўради.

Кельнер ён дафтарчасидан бир парча қоғоз йиртиб олиб, манзилни ёзди ва йўлни тушунтирди.

Ташқариладик. Тун нафис эди. Кўк юзини юлдузлар қоплаган, осмон этаги ва денгиз сайхонлиги тутшиб-бирлашиб кетганди, дам ўтмай барчаси зангори туманда кўринмай қолди. Само янада юксаклашди. Денгиз ҳамда гулларнинг иси кучлироқ анкиди. Бари очик кундан дарак.

Чарақлаган қуёш нурида Лиссабон дўлвар-ғайритабий, мафтункор тусга киради. Лекин тунда зимистонга фарқ бўлган маҳбубига энгашаётган хушчақчақ жувон сингари бутун қирғоқбўйи поғона-поғона текис майдонлари ҳамда чироклари билан денгизга бош қўяётган шаҳар ҳақида ғалаёнли эртакка айланади.

Бирмунча вақт камина ва Шварц тек қотдик.

– Бир замонлар биз ҳам ҳаётни шундай тасаввур этгандик, тўғри эмасми? – деди у маъюс. – Чексизликка қараб кетаётган минглаб чироклар ва кўчалар.

Мен ҳеч нарса деб жавоб қилмадим. Мен учун ҳаёт Тахода қалқиб турган кемадан ибо-

рат эди, унинг йўли чексизликка эмас, Америкага олиб боради.

Мен саргузаштлардан тўйганман — хаёт бизни паламда тухумдай хар кўйга солган.

— Ўшанда Цюрих менда худди сиз ушбу тун Лиссабондан хайратланаётганингиз каби таассурот қолдирганди, — деди Шварц. — У шаҳарда мен учун ҳаммаси қайтадан бошланди. Вақт — бу ўлимнинг кучсиз дамламаси. Бу дамламани бизга гўё зарарсиз уйқу доридай аста-секинлик билан қуйиб беришади. Аввалбошда у бизга ғайрат бағишлайди ва биз умри боқийлигимизга ишона бошлаймиз. Аммо у кун ортидан кун ўтиб, тома-тома ўткирлаша боради ва пировардида конимизни булғаб, путур етказувчи, емирувчи зардобга айланади.

Ҳатто қолган умримиз баҳосига ёшликни сотиб олмоқчи бўлган тақдиримизда ҳам бу ишни шунинг учун рўёбга чиқаролмаймизки, вақт зардоби бизни айнитган, кимёвий бирикишлар аввалгидай эмас, энди мўъжиза даркордир...

Шварц нуткидан тўхтаб, милт-милт этаётган шаҳар тунига боқди.

— Бу тун хаётимдаги энг бахтлиси бўлиб хотирамда қолишини истардим, — пичирлаб гапирди Шварц. — Лек энг даҳшатлиси бўлиб қолди.

Биз пиллапояларда турардик. Тонг бўзариб келарди, шунда Шварц кўзимга гўё ойпарастдек, гўё қайғули унутилмас тун тимсолидек узокдан кўриниб кетди. Дафъатан унга ачиндим.

Кейин бандаргоҳга караб юриб кетдик.

Биз узун қиялама зиналар бўйлаб тепаликдан олиб тушувчи кўчага етиб келдик. Кундузи бу ерда қандайдир байрам бўлган кўринади. Уйлар орасидаги симчивикларда сўлиб қолган гул шокилалари хануз осилиб турар, буруксик хиди таралар, у ер-бу ерда лола шаклидаги каттакон абажур билан безатилган чироқлар саф тортганди.

– Мана шу ерда лангар ташласак ҳам бўлади, – деди Шварц ва чироғи ёник қовокхона эшигини очди. Юзининг қоралигидан Лиссабон офтоби билан танишлиги билиниб турган бар-васта бизни ўтиришга лутф этди. Қовокхона соҳиби фақат вино ва совиб қолган коверма балиқ борлигини маълум қилди.

– Цюрихда бўлганмисиз? – савол ташлади Шварц.

– Ҳа. Швейцарияда мени тўрт марта полиция тутиб олган. Турмалари хўб яхши. Францияниқидан аълороқ. Айникса кишда. Афсуслар бўлсинким, агар дам олмокчи бўлсангиз, икки ҳафтадан ортиқ ушлаб туришмайди. Қўйворишга қўйворишади-ю, чегарада кордебалет¹ бошқатдан бошланади.

– Чегарани очикчасига кесиб ўтиш қарори ичимдаги алланимани озодликка чиқарди, – деди Шварц. – Ногоҳ кўрқувдан асар ҳам қолмади. Кўчада полициячини кўриб қолганимда юрагим

¹ *Кордебалет* – балетда кўп кишилиқ рақсларни ижро этувчи артистлар гуруҳи.

увишмади. Тўғри, андак чўчидим, лекин кейинги ондаёқ ўзимни эркин ҳис этдим.

– Рафиқангизни Цюрихда учратдингизми? – деб сўрадим астагина.

– Уни меҳмонхонада учратдим. Мен оғзи йўқ, тили йўқ ўтмишнинг беш йили давомида ипсиз боғланиб, бутун борлиғим билан севган аёлимни учратдим. Йиллар бу аёлга ўз ҳукмини ўтказолмаганди. Елена чегарани кесиб ўтгандан буён вақт захри унга таъсир ўтказолмай қолганди.

Энди ўтмиш бизга бош эгарди. Ўтган йилларнинг мазлум манзараси ўрнига ўтмиш фақат иккимизни тасвир этарди. Биз қуршовдан ёриб чиққандик.

– Цюрихда қолдингизми?

– Бу шаҳарда бир ҳафтагина яшадик. Фақат ўша ерда, алғов-далғовли Оврўпадаги ягона давлатда дунё остин-устун бўлишини ҳис этмаслик мумкин эди. Бисотимизда бир қанча ойга етадиган пул бор эди. Елена қимматбаҳо тақинчоқларини ҳам олганди. Францияда марҳум Шварцнинг суратларини саклаб қўйгандим.

О, 1939 йилнинг ёзи! Кунлар илик, сокин, ҳаловатли эди. Кейинроқ Лаго Мажорига¹, Швейцария жанубига жўнаб кетганимизда кунлар янада дилбар тус олди.

Елена оиласидан мактуб олиб турди. Баъзан унга кўнғироқ қилишарди. Бу ёққа келаётганда уларни фақат Цюрихга дўхтири

¹ Лаго Мажори — Швейцария жанубидаги қўл.

хузурига кетаётганлигидан огох этганди. Қариндошларига аъло даражадаги алоқа тизимининг шарофати билан унинг манзилини билиб олиш қийинчилик туғдирмади. Уни таънаю ёзғирикларга кўмиб ташлашди. У ҳали ҳам Германияга қайтиши мумкин эди. Бир қарорга келиш керак эди.

Биз бир меҳмонхонада, лекин алоҳида-алоҳида хоналарда турдик. Биз эр-хотин эдиг-у, паспортларимизда ҳар хил фамилиялар битилганди. Қоғозбозлик ҳукм сурган бир замонда биз бирга яшашга ҳақли эмасдик. Бир қонун бизни эр-хотин деб тан олган бўлса, бошқаси бизни ажратиб турарди.

Бир куни эрталаб Еленанинг хонасига кирганимда жаноб Краузе деган нусхани учратдим. Елена уни менга немис элчихонасининг ходими деб таништирди. Остона ҳатлаб кирганимни биламан, рафиқам менга французчалаб бидирлай кетди ва мени Ленуар деб атади. Краузе фаҳмламади, у мендан машҳур рассомнинг ўғли эмасмисиз, деб сўради. Унинг французча талаффузи жуда кўпол чикди.

Елена кулиб юборди.

– Жаноб Ленуар женевалик. Шунга қарамай, у киши немисчада ҳам котириб гаплашадилар. Ренуар билан у кишини рассомнинг суратларидан завқланишгина яқинлаштириб туради.

– Сиз импрессионистлар сувратларини ёктирасизми? – дея юзланди менга Краузе.

– Жаноб Ленуар ўз коллекцияларига эгалар, – деди Елена.

– Менда бир нечта сувратлар бор, холос, – деб эътироз билдирдим.

Мархум Шварцдан мерос қолган коллекцияни тилга олиш менга ортиқчадай туюлди. Бу, албатта, Еленанинг янги хархашаси эди. Бирок унинг айнан шу хархашаси мени концентрацион лагердан кутқариб қолганини эсдан чиқармаган ҳолда ўйинга киришдим.

– Оскар Рейнгартнинг Винтертурда сувратлар тўплами таксирга маълумми? – назокат ила сўради Краузе.

Мен бош ирғадим.

– Рейнгартда камина ҳаётимнинг бутун бир ойини беришга тайёр бўлган Ван Гогнинг бир асари бор.

– Айнан қайси ойини? – қизиқсинди Елена.

– Ван Гогнинг қайси асари экан? – сўради Краузе.

– «Ақли заифлар уйидаги боғ».

Краузе иршайди.

– Ажойиб асар!

У бошқа рангтасвир асарларидан гап очиб, Луврга ўтди. Шу ерда мархум Шварцни ёрқин хотиралар билан ёдга олдим. Мархумнинг мактаби шарофати ила суҳбатни қизитиб турдим. Еленанинг ҳийласини шундагина тушундим: қандай қилиб бўлмасин, унинг эри ёки муҳожир эканимни Краузе билиб қолишидан қочишни истаганди. У ёки бу давлатдаги немис элчихоналари полиция манбаларидан олинган маълумотлар билан кифояланишмасди. Краузе Елена билан муносабатларимиз қанақа

эканлигини ўсмоқчилаб билиб олишга уринаётганини англадим. Елена унинг ниятини олдиндан сезиб, савол беришидан бурун шу захоти менинг Люсьен исмли рафикамни ҳамда икки фарзандим борлигини, тўнғич қизим пианинони қойилмақом қилиб чалишини ўйлаб топди.

Краузе чаққонлик билан бир менга, бир Еленага синчков нигоҳ ташлаб олди. У фурсатдан фойдаланиб кўл ёқасидаги бирорта мўжазрок ресторанда яна бир бор учрашишни таклиф қилди. Ахир тасвирий санъатни тушунадиган кишини ҳар куни учратавермайсан.

Мен бажонидил рози бўлдим — насиб бўлса, бир ой-бир ярим ой ўтиб, Швейцариядан қайтганимдан сўнг учрашамиз. Мени Женевада яшайди, деб ҳисоблаб Краузе хайрон қолди. Асли женевалик бўлсам-да, Бельфортда истиқомат қилишимни тушунтирдим.

Бельфорт Францияда жойлашган, шу боис менинг сўзларимни текшириб кўришга осонликча эришолмайди. Хайрлашаётиб ўзини тийиб туролмасдан ўзига хос сўроқнинг сўнгги саволини берди: Елена ва мен каерда танишганмиз, негаки истараси иссиқ одамлар бир-бири билан камдан-кам учрашишади.

Елена менга бир қараб олди.

— Дўхтир ҳузурида, жаноб Краузе. Беморлар кўпинча... — Елена алам билан кулимсиради, — ҳатто миясидаги асаблар ўрнига мушаклар ўсувчи такаббур барзангилардан кўра истараси иссиқ бўлади.

Краузе бу кесатикқа жавобан мунофикона тиржайди.

– Сизни тушунаман, хоним.

– Сизларнинг Германиянгизда Ренуарнинг обрўси бир пул бўлмаганмиди? – деб сўрадим Еленадан қолишмаслик учун. – Ван Гогнинг-ку шармандаси чикқандир?

– О, фақат билафон кўзи билан қаралганда эмас! – деб эътироз билдирди Краузе яна бир маротаба фирибгарларча нигоҳ ташлаб. Кейин чикиб кетди.

– Нимага келибди? – деб сўрадим Еленадан.

– Айғоқчилик қилгани. Бу ёққа кирмагин, деб огоҳлантирмоқчи эдим-у, улгурмадим. Акажоним жўнатибди. Ҳаммаси жонимга тегди!

Гестапонинг даҳшатли кўллари чегарани ҳам бузиб ўтиб, шу ергача узалган ва унинг чангалидан ҳали-вери сирғалиб чикиб кетганимизча йўқлигини эслатиб қўйганди. Краузе Еленага вақт топиб элчихонага бирров кириб ўтишини илтимос қилибди. Шунчаки паспортга яна битта муҳр босиш керак, чет элга чиқиш учун рухсат маъносида. Бунини аввал унутишган кўринади.

– Айтишига қараганда, қандайдир янги фармойиш бормиш, – қўшимча қилди Елена.

– Лақиллатяпти, – дедим. – Йўқса, бундан хабар топардим. Бунақа нарсаларни муҳожирлар дарров исини олишади. Агар элчихонага кирсанг, паспортингни олиб қўйишлари мумкин.

– Сенга ўхшаб мен ҳам муҳожир бўлиб қоламанми?

– Ҳа. Агар Германияга қайтиб кетмасанг.
– Мен қоламан. Элчихонага ҳам бормайман.
Ортга ҳам қайтмайман.

Биз бу хусусида бафуржа гаплашмагандик. Қарор қабул қилинганлигини тушундим. Мен ҳеч нарса демасдан Еленага боқдим: унинг орқасида осмонни, дарахтларни, жилоланаётган кўлни кўрдим. Орт томондан ёруғлик тушиб, Еленанинг чехраси сояда қолди.

– Қайғурма, бу қўйган қадамимнинг оғири сенга тушмайди, – деди шошиб. – Бунга мени сен кўндирганинг йўқ асло. Гап сенда эмас. Агар бу ерда бўлмаганингда, ўлсам ҳам қайтмасдим. Кўнглинг жойига тушдими?

– Ҳа, – дедим эсанкираб ва бироз ўсал бўлиб. – Аммо минбаъд бу ҳақда ўйламагандим.

– Биламан, Иосиф. У ҳолда бу ҳақда ортиқ гаплашмаймиз. Ҳеч қачон.

– Краузе яна келади. Ёки бошқа биронтаси. Елена тасдиқнамо бош силкиди.

– Улар сўраб-суриштириб кимлигини билиб олишлари турган гап. Кейин изингга тушишади. Кел, жанубга кетамиз.

– Италия биз учун берк. Гестапо ва Муссолини полициясининг тили битта.

– Жануб фақат Италиядан иборатми?

– Йўқ. Швейцария жанубига, масалан, Тессин кантонига¹, Локарно ёки Луганога бориш мумкин.

¹ Кантон – Швейцария таркибига кирувчи ҳар бир ўлка.

Кечкурун жўнадик. Беш соатдан сўнг Лаго-Мажоре бўйидаги Аскон майдонида, Цюрихдан беш соат эмас, нақд эллик соатлик олисда ўтирардик. Атроф-жавониб Италия яқинлигидан сўйлайди. Хамма ёқда сайёҳлар тўлиб тошган, шундай туюлардики, кишилар ҳаётдан тезроқ баҳра олишни ўйлашарди: қулоч отиб чўмилишар, шўнғишар, офтобда тобланишарди.

– Францияга қачон кетдингиз?

Шварц бош ирғади.

– Сиз ҳақсиз. Юкоридагиларнинг барчаси муқаддима эди. Франция — бу ломаконларнинг нотинч маконидир. Бир ҳафтадан кейин Елена жаноби Краузеда нима олди. Елена зудлик билан Цюрихдаги ёки Луганодаги немис элчихонасида муҳим масала юзасидан ҳозир бўлиши лозим эди.

Бу ерлардан ҳам бош олиб кетишимизга тўғри келди. Швейцария ўта тор ва обод эди. Қаердаки тўхтамайлик, бизни искович итдай топиб олаверардилар. Қалбаки паспортим фoш бўлиб, сургунга дучор бўлишим кундай равшан эди.

Биз Луганога бориб, француз элчихонасига виза учун кирдик. Бир қатор қийинчиликларни олдиндан сезгандим, лекин иш силлиқ кўчди. Биз бир йиллик сайёҳлар визасини олдик. Мен бўлсам узоғи билан уч ойга рухсат берадилар, деб тахмин қилгандим.

– Қачон йўлга тушамиз? – сўради Елена.

– Эртага.

Сўнги окшом кўл устидаги тоғ ёнбағрига ёпишган қалдирғоч инидек чоққина қишлоқдаги Альберто делла Пост боғининг тамаддихонасида кечлик қилдик. Дарахтлар орасидан чироклар милтиллаб кўринади. Томлар тепасида мушуклар сакраб юришади. Боғнинг қуйисидан атиргул ва ёввойи ясмин ифори анқийди. Айтишларича, Рим салтанати даврида кўлдаги оролда Венера¹ ибодатхонаси бўлган ва унга ҳеч бир ёв дахл этолмаган экан. Қўнғир тоғлар тиник самода бўлакча кўринарди. Биз спагеттихўрлик қилиб, маҳаллий винодан симирдик. Бу окшомнинг нақадар нафис ва андуҳли эканлигини таърифлашга тил ожиз.

— Афсус, бу ерлардан кетишга мажбурмиз, — ўксинди Елена. — Мен жон-жон деб ёзни шу ерда ўтказган бўлардим.

— Ҳали бу гапингни кўп такрорлайсан.

— Нимаям дердим, яхшиликкадир бу шояд.

Мен унинг кўлларини ушладим. Териси қорамтир. Икки кун бўлмаёқ офтобда қорайиб улгурибди. Кўзлари порлайди.

— Мен сени жонимдан ортиқ севаман! — дедим. — Мен сени ушбу дамда ва мангу севаман, кўз очиб юмгунча ниҳояланадиган ёзни ҳам, манави пурвиқор тоғларни ҳам, улар билан видалашув лахзаларини ҳам ва умримда илк бор ўзимни-да севаман, чунки энди мен биргина сени акс эттирувчи кўзгуга айландим ва икки

¹ Венера — қадимги Рим афсоналарида муҳаббат ва гузаллик маъбудаси.

хисса кўпроқ сенга эга бўламан. Ушбу кеча ва ушбу дам энг бахтли онларимиз бўлиб қолсин!

— Ҳар бир онимиз саодатли бўлсин! Бахтимиз учун қадах кўтарайлик. Сен учун! Ўзинг айтишни ёқтирмайдиган ва лоладек қизаришинга сабаб бўлган сўзларни юрак ютиб менга айта олганинг учун.

— Ҳозир ҳам қизариб кетдим-а? Менга бир оз вақт бер. Кўникиб олишим керак. Бу ерда одамлар қанчалар бахтиёр! Ёввойи ясминнинг тароватини қара! Кельнернинг айтишича, ўрмонда кулинг ўргилсин ясмин тикилиб ётганмиш.

Винони ичиб тугатиб, тор кўчалардан тоғ ёнбағри бўйлаб юқорилаган йўлга чикдик. Йўл Асконага олиб борарди. Йўл тепасида хоч ва атиргулларга тўла қишлоқ қабристони осойишта ётарди. Жануб — бу кўнгилни суст кетказувчи ўлкадир. У ўй-фикрларини ҳайдаб орзу-хаёлларни парвоз этишга ундайди.

Гўё азим байроқдай бошимиз узра кўк ёйилиб ётарди. Худдики, бу дақиқа сайин кенгайиб бораётган коинот туғидек самода тобора кўплаб юлдузлар кўринди. Кўлнинг ойнадек сип-силлиқ юзида Аскона қаҳвахоналарининг чироқлари йилт-йилт қиларди.

Биз вақтинчалик ижарага олган хужраимизга келдик. Уй кўл ёқасида эди.

— Яна қанча умримиз қолдйкин? — дабдурустдан сўради Елена.

— Агар эҳтиёткор бўлсак, бир йил, балки яна ярим йилдир.

– Эҳтиётсиз бўлсак-чи?

– Фақатгина ёзни ўтказамиз.

– Кел, бўлмаса, эҳтиётсиз бўламиз.

– Ёз жудаям қисқа.

– Ҳали шунақами? – деди кутилмаганда Елена қизишиб. – Ёз қисқа, умр ҳам қисқа, лекин уни нима қискартиради? Унинг қисқалигини билишимизми? Умрнинг қисқалигини дайди мушуклар биладими? Қушлар биладими? Капалакчи? Улар умрни абадий деб ҳисоблашади. Ҳеч ким уларга бунга айтмаган. Нима учун бизга айтишди?

– Бунга жавоблар кўп.

– Лоқақал биттасини айт-чи.

Бир қоронғи хонада турардик. Эшик ва деразалар ланг очик.

– Биттаси шуки, агар ҳаёт абадий бўлганда унга тоқат қилиб бўлмасди.

– Зерикарли бўларди, демокчимисан? Маъбудлар ҳаёти сингарими? Бу нотўғри. Кейингисини айт.

– Ҳаётда бахтдан кўра бахтсизлик кўпроқ. Умрнинг абадий эмаслиги эса раҳмдиллик, ҳолос.

Елена индамай турди.

– Барчаси ёлғон, – деди ниҳоят. – Дунёга устун бўлмаганимиз учун ҳам шундай деймиз. Биз ҳеч нарсани тўхтатиб қололмаймиз. Бунда ҳеч қандай раҳмдиллик йўқ. Ўзимиз уни тўқиб чиқарамиз. Умид қилиш учун ўйлаб чиқарамиз.

– Аммо, барибир, бунга ишонамиз-ку?

– Мен ишонмайман.

– Умидга ҳам-а?

– Ҳеч нарсага. Бундай хулосага ҳар бир киши дуч келади, – у апир-шапир ечиниб кўйлагини каравотга иргитди. – Ҳатто аристон ҳам, айтайлик, бир марта қочишга муяссар бўлган эса-да.

Мен унга яқинлашдим. У очиқ эшикдан ташқарига югуриб чиқди.

– Сенга нима бўлди, Элен? – дедим тонг қотиб. Ҳовли хонага қараганда ёруғроқ эди. Еленанинг юзидан ёш оқаётганини кўрдим. У ҳеч нарса демади, мен ҳам ортиқча тихирлик қилмадим.

– Кайфим ошиб қолди, – деди у секингина. – Кўрмаяпсанми?

– Йўқ.

– Хаддан ташқари кўп вино ичиб юбордим.

– Аксинча, жудаям кам. Менда яна битта шиша бор. – Уй ортида ястаниб ётган тош столга «Фиаско настрано»¹ни кўйдим-да, стакан олгани хонага кирдим.

Қайтиб келганимда Елена кўлга тушаётганди. Қадамимни секинлатдим. Стаканларни тўлдирдим; само ва кўлнинг оқиш шуъласида вино қоп-қора бўлиб кўринди.

Ям-яшил майсалардан бир-бир босиб кирғоқ бўйидаги пальма ва самбитгуллар томон юрдим. Ногаҳоний ваҳима кўнглимга чўкди. Еленани кўриб енгил нафас олдим.

¹ Вино нави.

У бошини солинтириб сувда турарди. Қиёфаси ажабтовур эди, худди кандайдир нидони кутармиди-эй?!

Мен хайкал бўлиб қолдим — унга мўралаб қараш учун эмас — шунчаки чўчитиб юборишдан кўркдим. Дам ўтмай чуқур хўрсиниб қаддини ростлади-да, сувга шўнғиди.

Сузиб кетганини кўриб, уйга кириб пахмоқ чойшаб ҳамда чўмилиш халатини олиб келдим. Кейин каттакон юмалоқ гранит тошга ўтириб кутдим. Мен унинг бошига, баланд қилиб турмакланган сочига қарадим — сип-силлиқ сув юзасида у митти бўлиб кўринарди — ва бу фоний дунёда ундан бўлак ҳеч кимим йўқлигини ўйладим. Мен уни бакириб чақиргим келди. Аммо у менга номаълум алланимани енгишга ҳаракат қилаётганини, бу айнаи фурсатда рўй бераётганини эс-эс ҳис этдим. Сув унинг қаршисида тақдир, савол-жавоб ролида гавдаланган ва бу тўсикни ўзи енгиб ўтиши керак эди. Ҳар бир банда ҳам шундай йўл тутади, ўзга инсоннинг бу ҳолатда қила олиши мумкин бўлган бурчи — ўз яқинига бир чимдим меҳр керак бўлганида унинг ёнида бўлишидир.

Елена сувда айлана ясаб, кирғокка, тўғри менга қараб сузди. Унинг яқинлашиб келаётганини кўриш, нафармон кўл сиртида қорайиб кўринаётган азиз бошига кўз тикиш қандай саодат! У сувдан чикди — нозикниҳол, тиникбадан — ва истикболимга чопиб келди.

— Жудаям совук ва вахимали. Оксочнинг айтишича, сувнинг тубида баҳайбат саккизоёк яшармиш.

— Чўртанбаликдан йирикроғи йўқ бу кўлда, — дедим уни чойшаб билан ўраб.

— Агар биз сувда саккиз оёқ бор, деб ўйласак, у бўлиши шарт. Дунёда йўқ нарсани тасаввур қилолмаймиз.

— Тангрининг мавжудлигига гўзал исбот.

— Нима, сен ишонмайсанми?

— Бу кеча ҳамма нарсага ишонаман.

Елена пинжимга кирди. Эгнидан хўл чойшабни олиб ташлаб, халатни узатдим.

— Нима деб ўйлайсан, биз бир неча ҳаётда яшарканмиз. Шу тўғримикин?

— Ҳа, — деб жавоб бердим ўйламай-нетмай.

— Яратганга шукур! — оғир тин олди. — Хозир бу тўғрида бахслашолмайман. Чарчадим. Бунинг устига яхлаб қолдим. Кўл ҳам ўзи тоғ кўли-да.

Кечликдан кейин тамаддихонадан битта граппа ҳам сотиб олгандим — узум сувидан тайёрланган француз шароби. Жуда ўткир. Шундай дақиқаларда танга даво. Ўшани олиб келиб Еленага бир стакан қуйиб бердим. Елена шошмасдан майдалади.

— Бу маскандан кетгим келмаяпти, — деди Елена.

— Эртага эсингдан чиқади. Парижга борамиз. У дунёдаги энг ажойиб шаҳар.

— Инсон қаердаки бахтли бўлса, ўша ер ажойибу ғаройибдир. Баландпарвоз қилиб гапирмадимми, ишқилиб?

Мен кулиб кўйдим.

– Тупурдим! Баландпарвоз сўзлар янада зиёда бўлаверсин. Айникса, шундайлари. Граппа ёқдим? Яна ичасанми?

У бош ирғади. Ўзимга ҳам куйдим. Биз майсазордаги тошкурсида ўтирардик. Еленани уйку элитди. Мен уни ётоққа кўтариб бордим. У кўйнимда ширин уйкуга кетди.

Тун коронфуси куюклашди. Очик эшикдан майсазор кўриниб турибди. Аста-секин майсазор кўк рангга кирди, кейин шудрингдан кумушранг тус олди. Бир соатдан сўнг Елена уйғонди. Ўрнидан туриб, сув ичгани ошхонага борди. Кўлида хат билан қайтиб келди. Биз тамаддихоналигимизда ташлаб кетишибди.

– Мартенсдан.

Елена хатни ўқиб бўлиб, бир четга олиб қўйди.

– Шу ердалигингни биладими? – деб сўрадим.

Елена бош силкиди.

– Мартенс қариндошларимга бу ёққа шифокорга кўрингани унинг маслаҳати билан келганимни ва икки ҳафта қолиб кетишимни айтибди.

– У сени даволаганми?

– Баъзида.

– Сенга нима бўлганди?

– Айтарли ҳеч нима, – деди-да, хатни сумкасига солиб қўйди.

Менга ўқитгани қўймади.

– Бу чандикни қаердан орттиргансан?

Ингичка оқ чизик қорнини кесиб ўтганди. Аввал ҳам кўргандим, лекин офтобда қорайган терида якколроқ чиқиб турарди.

– Кичкинагина операция. Ҳеч гап эмас.

– Қанақа операция?

– Азизим, бу ҳақда гапирмайдилар. Биласан-ку, аёлларда ҳар хил вазият бўлади.

Елена чироқни ўчирди.

– Яхшиямки, сен келиб мени олиб кетдинг, – деб қулоғимга шивирлади. – Мен ортик дош беролмасдим. Мени сев! Севиб-ардоқла ва бошқа нарса ҳақида сўрама. Ҳеч нарса ҳақида. Ҳеч қачон.

Х

Биз Парижга келиб, Сенанинг чап қирғоғидаги «Августинлар» кўчасида жойлашган мўъжаз меҳмонхонадан квартира олдик. Лифт йўқ, зинапоялар эски, қинғир-қийшиқ, хоналар тор. Бироқ дарё бўйидаги саҳҳофлар пештахтаси, Сена, Консьержери¹, Париж Биби Марям ибодатхонаси кўзга ташланиб туради.

Қўлимизда паспортларимиз бор, ўзимизни одам деб ҳис қилардик.

1939 йилнинг сентябригача биз одам ҳисобланардик. Ўшангача, очигини айтганда, паспортимизнинг рostaкам ёки қалбакилиги аҳамиятга эга эмасди. Тўғри, «аломат уруш»² бошланганда буни сира аҳамиятсиз деб бўлмасди.

¹ Консьержери – Париждаги номи чиққан қамоқхона.

² «Аломат уруш» – II жаҳон урушининг биринчи ойларида француз-немис frontiдаги сокинлик даври.

– Бу ерда ниманинг ҳисобига кун кўрдинг? – деб сўради Елена июлнинг ажойиб кунларининг бирида, аниқроғи, ташрифимизнинг учинчи кунида. – Иш-пишга кирдингми?

– Албатта, йўқ. Ҳатто мавжуд бўлмокқа ҳам ҳаққим йўқ эди. Қандай килиб ишлашга рухсатнома олардим?

– Унда қандай тирикчилик қилдинг?

– Худо ҳаққи, ўзим ҳам билмайман. Ўзимни ўтқа-чўкқа урдим. Онда-сонда ақча ишлаб олдим. Францияда, хайриятки, ҳамма фармойишлар ҳам айнан ижро этилавермайди. Гоҳида бирорта майда ишга зимдан ёлланиш мумкин. Бозорда ҳаммоллик қилдим. Кельнер ҳам бўлдим. Кўйлак, бўйинбоғ, ёқачалар сотдим. Немис тилидан дарс бердим. Ахён-ахёнда муҳожирларга ёрдам бериш кўмитасидан у-бу нарсa тушиб турди. Майда-чуйда буюмларимни сотдим. Ҳайдовчи бўлиб ишладим. Швейцария рўзномалари учун мақолачалар ёздим.

– Яна журналистлигингга қайтмадингми?

– Йўқ. Бунинг учун истиқомат гувоҳномаси, ишга киришга рухсатнома керак. Охирги ҳунарим хатжилдлар устида манзил ёзиш бўлди. Кейин Шварц пайдо бўлди ва черков тан олмайдиган ҳаёт бошланди.

– Нега черков тан олмайдиган?

– Сохта, яширин, номаълум бўлиб ўликнинг паноҳида яшаш эди бу.

– Буни сал бошқачароқ аташингни истардим.

– Хоҳлагандек аташ мумкин буни: кўшалок ҳаёт, ертўладаги ҳаёт, иккинчи ҳаёт. Аниқроғи,

иккинчи ҳаёт. Менга шундай туюлади. Биз худди барча хотираларидан маҳрум кема ҳалокатидан жабр кўрганлармиз. Ҳеч нарсадан ўкинмаймиз.

Елена кулди.

– Киммиз унда? Фирибгарми, мурдами, арвоҳми?

– Қонун нуқтаи назарида сайёҳмиз. Бу ерда яшашга рухсат бор-у, лекин ишлашга ҳаққимиз йўқ.

– Жуда соз. Ишламаймиз. Авлиё Людовик¹ оролига борамиз, ўриндикқа ўтирволиб соатлаб қуёшда тобланамиз, кейин эса «Франс» қаҳвахонасига бориб, ташқаридаги столда тушлик қиламиз. Қалай? Чаккимасми?

– Ажойиб.

Биз шунга келишдик. Иш кидирмадим. Тонгдан-тонгача бирга эдик, ҳафталарча бир-биримиздан ажралмасдик. Рўзномаларнинг маҳсус сонларига, ваҳимали хабарларга, фавқулотда кенгашларга тўлиб тошган вақт бир чеккада шовқин-сурон соларди. Аммо биз вақтни сезмасдик. Биз замондан ташқарида яшардик. Барчаси ҳис-туйғуларга фарқ бўлган жойда вақтга ўрин қолмайди.

Бундай кайфиятдаги суҳбатларни жиним суймайди. Менжуда кўп эси пастларни учратганман. Улар бадарғаликда ёмғирдан кейинги қўзиқориндек бодраб кетишган.

¹ Авлиё Людовик ороли — Франциянинг Сена дарёсидаги орол.

– Йўқ, мен ўз жонимга қасд қилмоқчимасман, – деди Шварц ва мен нима демоқчилигимга фахми етгандай жилмайиб қўйди. – Боз устига бошқа мақсадлар учун ҳозир жоним ўзимга керак. Шунчаки мен Иосиф Шварц сифатида ўламан. Субҳи содикда хайрлашганимиздан сўнг Иосиф Шварц нафас олишдан тўхтади.

Баногоҳ менда ёввойи умид лов этди.

– Нима қилмоқчисиз?

– Ғойиб бўлмоқчиман.

– Иосиф Шварц сифатидами?

– Ҳа.

– Шахс сифатидами?

– Иосиф Шварц сифатида ким бўлсам, ўша сифатида. Ҳатто илгари ким бўлган бўлсам, ўшанинг сифатида ҳам бадар кетмоқчиман.

– Паспортингизни нима қилмоқчисиз?

– У менга ортик керак эмас.

– Сизда бошқаси борми?

Шварц бош чайқади.

– Менга ҳеч қанақангиси керак эмас.

– Бунисида Америка визаси борми?

– Ҳа.

– Балки менга сотарсиз? – деб сўрадим, гарчи менда муллажиринг бўлмаса-да.

Шварц тагин бош чайқади.

– Нечук?

– Мен уни сотолмайман. Менга уни совға қилишган. У сизга асқотиши мумкинми?

– Ё Раббий! Асқотиши ҳам гафми?! У жонимни сақлаб қолади! Ўзимнинг паспортимда Америка визаси йўқ. Эртага пешингача визани қай гўрдан топаман, бошим қотган.

Шварц хазин кулиб кўйди.

– Барчаси такрорланишини қаранг! Сиз менга жон бераётган Шварцнинг хужрасида ўтириб, мени қайтадан одам каторига кўшиши мумкин бўлган паспортни ўйлаётган дамларимни ёдимга солдингиз. Яхши, ўзимникини сизга бераман. Фақат фотосуратни ўзгартирсангиз бўлди. Ёшимиз, менимча, тўғри келса керак.

– Ўттиз бешдаман.

– Нимаям дердим, бир ёшга улғаяркансиз. Бу ўртада паспортга акли етадиган бирорта устаси фарангни билмайсизми?

– Танийман. Фотосуратни алмаштириш кўп ҳам қийин иш эмас.

Шварцнинг паспортни бериш ҳақидаги ваъдаси мени шунчалик тўлқинлантирдики, унинг нима деяётганини ҳам эшитмадим. Мен Рутга қандай қилиб виза олишни ўйлардим. Балки Рутни элчихонада синглим деб таништирарман? Бунинг нафи тегиши даргумон, Америка элчихоналарида тартиб қаттиқ. Чикмаган жондан умид, барибир, уриниб кўриш керак. Яна бирор мўъжиза рўй бериб қолса кошкийди.

Шу алпозда яна Шварцнинг овозини эшитдим.

– ...Иттифоко кулбаи вайронамиз эшиги қаршисида унинг турки пайдо бўлди; орадан бир ярим ой ўтиб кетган бўлса-да, бизни топиб келганди. Бу сафар содиқ гумашталарини жўнатмасдан томдан тараша тушгандай шахсан ўзлари келганди. Энди «жаноби олийлари» гулкоғозлар ёпиштирилган, ўн саккизинчи аср

услубидаги хушчақчақ кайфиятни акс эттирувчи сувратлар илинган хужрамиз ўртасида каккайиб турардилар — Георг Юргенс, обер-штурмбанн-фюрер, Еленанинг «жонажон» акаси, дароз, яғриндор, икки юз фунтли бир қоп гўшт. У оддий кийимда эди, бироқ ундан немисча кибр-хаво Оснабрюкдаги учрашувдан кўра юз хисса кўпроқ анкиб турарди.

— Демак, хаммаси ёлгон, — деди у. — Ўзим ҳам айтдим, нега бу ердан бадбўй хид келяпти, деб.

— Бунинг ажабланарли жойи йўқ, — деб «туз»ладим. — Сиз қаерда бўлсангиз, ўша ер сасий бошлайди.

Елена пиқ этиб кулиб юборди.

— Бас кил! — деб бўкирди Георг.

— Яхшиси, сиз бас қилинг, — дедим. — Йўкса, сизни эшик ортига улоктиришларини буюраман.

— Нега ўзингиз мени улоктира қолмайсиз?

Мен бошимни сарак-сарак қилдим.

— Сиз мендан қирқ фунтга вазминсиз. Бир-рорта ҳам рефери икковимизни рингда жангга қўймаган бўларди. Нима керак сизга бу ерда?

— Ишингиз бўлмасин, сиз, ганда, хоин, даф бўлинг бу ердан! Мен синглим билан гаплашмоқчиман.

— Бир қадам ҳам жойингдан жилма! — деди тезгина Елена менга. Унинг кўзлари ғазабдан ёнарди. У аста ўрнидан турди-да, қўлига мар-мар кулдонни олди. — Яна шу оҳангда яна бир оғиз сўз айтсанг, мана бу матоҳ билан баша-рангга тушираман.

Дағдағали сўзларни Елена пинагини бузмасдан айтди.

– Сен Германияда эмассан, – кўшимча қилди Елена.

– Афсуски, ҳозирча шундай, лекин шошмай турларинг — тез орада бу ер ҳам Германияга айланади.

– Йўқ, бу ер ҳеч қачон Германия бўлмайди, – деди Елена. – Эҳтимол, битлиқи аскарларингиз вақтинчалик истило этишар, аммо бу ер барибир Франциялигича қолади. Шу саволни музокара қилгани келдингми?

– Мен сени уйга олиб кетиш учун келдим. Уруш бошланиб қолса, биласанми, сенга нима бўлади?

– Биладан.

– Сени турмага тикишади.

Елена бир сонияга ўзини йўқотиб қўйди.

– Балки бизни концлагерга тикишар ҳам, аммо бу тинчликсевар аҳолига мўлжалланган лагер бўлади, Германиядаги концлагер эмас, – дедим.

– Бу тўғрисида нимани ҳам билардингиз? – хириллади Георг.

– Анча-мунчасини биладан. Сизнинг ша-рофатингиз билан концлагерингиздан бирида бўлиш насиб этган.

– Сиз, жирканчли чувалчанг, қайта тарбияловчи лагерда бўлгансиз, холос, – деди нафратини сочиб Георг. – Лекин бу сизга қор қилмабди. Сизни қўйиб юборишлари биланок дезертирлик қилибсиз.

– Гапниям қойиллатасиз-да, – мазхарао-муз тиржайдим. – Кимда-ким кўлингиздан баликдек сирғалиб чикиб кетса, демак, у қочок ҳисобланавераркан-да?!.

– Сизга Германиядан ташқарига чикмаслик буюрилганди!

– Георг хар доим овсар бўлган, – деди Елена. – Мушакдор эси паст. Бақалоқ хотинга корсет керак бўлгани каби унга зирҳли дунёқараш етишмайди. Йўкса, у хамирдай ёйилиб кетаверади. Бахслашма у билан. Заифлигини сезса, кутура бошлайди.

– Бунӣ кўя турайлик, – деди Георг мен кутганимдан кўра сулҳпарварлик билан. – Нарсаларингни йиғиштир, Элен. Бугун кечқурун жунаб кетамиз. Ишлар пачава.

– Нимаси билан пачава экан?

– Уруш бўлади. Акс ҳолда келиб ўтирмасдим.

– Йўк, сен, барибир, келардинг, – деб эътироз билдирди Елена. – Сендайин бир фашист партияси фидокорининг синглиси Германияда яшашни истамаётгани учун ўзингни кўярга жой тополмаяпсан. Икки йил олдин Швейцариядан қайтишга мажбур қилгандинг. Лекин энди шу ерда қоламан.

Георг Еленага нафрат билан қаради.

– Ҳаммаси шу ночору нотовон пасткашни дебми? У яна сени йўлдан урдими?

Елена кулди.

– «Пасткаш»! Анчадан буён бу сўзларни эшитмагандим... Ҳақиқатдан ҳам луғат бойлигинг алмисокдан қолган экан. Йўк, эрим мени

йўлдан урмади. Аксинча, ўша ёкда қолишим учун ҳамма тадбирни қилди. Унинг асослари сеникидан ишончлироқ эди.

– Сен билан холи гаплашмоқчиман.

– Бу сенга ёрдам бермайди.

– Нима бўлса ҳам ака-сингилмиз.

– Бошимда эрим бор, у мухимроқ.

– Бу қондошлик риштаси эмас. Мени ҳатто ўтиришга ҳам таклиф қилмадинг, – деди Георг бирдан болаларча ранж ила. – Нақ Оснабрюкдан овора бўлиб келсам-у, тикка туриб гаплашишга мажбур қилишса, бу нима деган гап?!

Елена ўзини кулгудан тўхтатолмади.

– Бу менинг хонам эмас, унга эрим ҳақ тўлайди.

– Марҳамат қилиб ўтирсинлар, обер-штурмбаннфюрер, Гитлернинг югурдаги, – дедим. – Ва тезроқ туёғингизни шиқиллатинг.

Георг менга хусумат билан қараб қўйди ва эски диванга кетини қўйди. Диван шикоят қилгандай фирчиллаб кетди.

– Мен туғишган синглим билан танҳо гаплашишни истаётганимга ошқовоғингизнинг фаросати етмаяптими?

– Сиз ўзингиз қўлимга кишан урганингизда Елена билан гувоҳларсиз гаплашгани қўйдингизми?

– Бу бошқа масала, – деб вайсади Георг.

– Георг ва унинг суюкли «партайгеноссе»ларида ҳамиша ҳаммаси бошқача, – деди захархандалик билан Елена.

Ўрнимдан қўзғалдим. Бу тўнканинг олдида Еленанинг ёрилганига жим қараб туролмасдим.

– Ҳаммасига манави айбдор! – деб хириллади Георг. – Ланати космополит! У сени расво қилди. Шошмай тур, тирранча, сен билан хали ҳисоблашамиз!

Георг ўрнидан турди. У мени уриб, калтаклаб ташлаши ҳеч гап эмасди. У мендан анча кучли эди, устига-устак, ўнг қўлимнинг тирсаги оғриқ билан букиларди — концлагердаги «тарбиявий соатдан» эсдалик.

– Унга қўл теккиза кўрма, – деди Елена.

– Қуёнюрakни ҳимоя қияпсанми? Нима, ўзини ўзи ҳимоя қилолмайдими!

Шварц менга тикилиб, синиқ жилмайди.

– Кейин нима бўлди? Иш муштлашишгача бордими? – деб сўрадим.

– Йўқ. Елена бирдан кула бошлади.

– Манави аҳмоқни қара! – деди Елена менга. – Агар у сенинг абжағингни чиқарса, мени чандон сенинг эркаклик фазилатларингдан кўнглим совиб, шу захотиёқ тавбамга таяниб, биргина муштумзўрлик билан бошқариладиган давлатга боради, деб ўйлаётган бўлса, сира ажабланмайман.

Елена Георгга ўтирилди.

– Мардлик ёки юраксиялик ҳақида гапиришни сенга ким қўйибди! У, – Елена мени қўли билан бигиз қилиб кўрсатди, – шунчалик довюрakки, сен буни тасаввур қилолмайсан. У мени олиб кетиш учун ўша ёкка юраги бутунлик қилиб борганини қаёқданам билардинг?

– Нима, нима? – кўзларини дўлайтирди менга Георг. – Германияга-я?

Елена ўзини қўлга олди.

– Нима фарқи бор? Мен шу ердан ва ортга қайтиш ниятим йўқ.

– Олиб кетиш учун? – Георг ўзини босиб туролмади. – Ким унга ёрдам берибди?

– Хеч ким, – деди Елена. – Сен, шубҳасиз, ўша ёқда бу қилмиш учун кимни ҳибсга олишни чамалаётгандирсан?

Мен Эленни сира бундай ҳолатда кўрмагандим. Ундан норозилик, нафрат ёғилар, вужуди шодликдан титрарди. Тўсатдан ўч олиш ҳисси миямда чакмоқдек ярқ этди. Ахир, Георг бу ерда ожиз! У бир ҳуштак билан гестапони қақиролмайди. У бу ерда танҳо.

Бу фикр мени шу қадар қулғулага солдики, кейинги сонияда нимага ботинишни билолмай қолдим. Муштлашишга чоғим келмайди, истамайман ҳам. Шунчаки махлуқни йўқ қилиш истагида қуйиб-ёнардим. Ёвузлик илдизига барҳам берилаётганда ҳеч қанақанги ҳукмнома талаб қилинмайди. Ҳукмнома Георгга ҳам керак эмас. Георгни йўқ қилиш — наинки интиқомни рўёбга чиқариш, балки бўлғусида ўнлаб нота-ниш қурбонларни золимнинг қонли қиличидан қутқариб қолиш демакдир. Мен ўрнимдан туриб туш кўраётгандай эшикка йўналдим. Ажабо, тентирамасдан юриб кетдим. Ҳаммасини яхшилаб ўйлаб кўриш учун ёлғиз қолишни истардим.

Елена зийрак кўзлари билан менга қаради ва чурқ этмади. Георг нафратомуз нигоҳи билан мени кузатиб қўйди ва қайтиб жойига ўтирди.

Зинапоялардан пастга тушдим. Кимдир тушки овқат тайёрлаяпти, шекилли, ҳамма ёқни қовурилган баликнинг димокни қитиклайдиган иси тутиб кетганди. Иккинчи қаватда очиқ турган эшикдан ўзимни ичкарига урдим. Хона оч яшил рангга бўялган экан. Деразалар ланг очиқ. Оксоч кўрпа-ёстикни қаппайтириб қўйибди.

Пастки қаватга тушдим. Биринчи қаватда бир танишимнинг хонасини тақиллатдим. Уни Фишер дейишарди. Бир пайтлар у менга револьверини кўрсатганди. Бу матоҳ билан яшаш осонроқ, деган хулосада эди у. Модомики, имкон ва хоҳиш-истак бор экан, қурол унга озодликнинг ғайриоддий хомхаёлларини инъом этарди. Танлаш ҳуқуқи унинг измида эди: истаса, бас, ҳаёт риштаси ўша ондаёқ узилади.

Фишер йўқ экан, эшик эса қулфлог эмасди. Фишернинг яширадиган бойлиги йўқ эди. Мен кўзлаган ниятларимни тузукроқ англаб етмагандим, лекин кейин револьвер сўраб келганимни тушундим. Георгни меҳмонхонада отиб ўлдириш, сўзсиз, мумкин эмасди. Бу Еленага, менга ва шу ердаги ижарагир муҳожирларга зарар келтириши ойдай равшан. Стулга ўтириб, тинчланишга ҳаракат қилдим.

Хонада бирдан канарейка сайраб юборди. Қушча деразалар ўртасига илиб қўйилган сим кафасда экан. Аввалбошда уни пайқамабман. Сайроқи қушнинг навосидан чўчиб тушдим. Шуларнинг кетидан Елена кириб келди.

- Бу ерда нима қиялпсан?
- Ҳеч нима. Георг қани?

– Кетди.

Бу хонада қанча ўтирганимни билмайман. Менимча, узок ўтирмадим.

– Яна келарканми?

– Билмасам. Фикридан қайтмайдиган кўринади. Нега чиқиб кетдинг? Бизни ёлғиз қолдириш учунми?

– Йўқ. Башарасини ортиқ кўргим келмай қолди.

Елена эшик кесакисига суяниб, менга қараб турарди.

– Сен мени ёмон кўрасанми?

– Ёмон кўраман? Сени-я? – Ҳайратдан ёкамни ушладим. – Нега?

– Георг кетганда шу фикр миямга уриб қолди. Агар менга уйланмаганингда шу савдо-лар бошингга тушмасди.

– Бундан ҳам баттар бўлиши мумкин эди. Георг, яхшиямки, сенга шафқат қиляпти. Мени электр стулга ўтирғизишгани ёки молдай қайрилма қозикқа осиб қўйишганича йўқ. Не-чун сендан нафратланишим керак экан? Бундай ўйлашга қандай ҳаддинг сизди?

Мен ўзимга келиб, яна ёзнинг дераза орти манзараларидан завқлана бошладим, ич-ичимдан хис этардимки, ҳайтовур, Парижда одамларни итдек отиб ташлашмаяпти.

– Тўғриси, мени ёмон кўриб кетди, деб мен ўйлашим керак эди, – дедим. – Акангнинг хираликларидан сени ҳимоя қилолмадим. Чунки мен...

Мен жимиб колдим. Ҳозир бўлиб ўтган кўргиликлар ақлга тўғри келмайдиган даражада узоқ ўтмишга айланди.

– Бу ерда нима қилиб турибмиз? – дедим. Юқорига кўтарилдик.

– Георгнинг гаплари ҳақиқат, – дедим. – Сен буни билишинг лозим. Агар уруш бошланса, душман мамлакатнинг фуқароси бўлиб қоламиз.

Елена дераза ва эшикни очиб ташлади.

– Хонага аскар этиги ва фашист террорининг¹ қўланса ҳиди ўтириб қолибди, – деди Елена. – Ичкарига ҳам августнинг таровати кирсин. Ойналарни катта очиб кетамиз. Тушлик вақти бўлди, наздимда.

– Ҳа. Ундан ташқари Париждан жўнаб қолиш фурсати етди.

– Нега?

– Георг бизни фош қилишга уринади.

– У унчалик ҳам ақлли эмас. У ҳатто сенинг бу ерда бегона исм билан яшаётганингни ҳам билмайди.

– Эртами-кечми бунинг тагига етади ва қайтиб келади.

– У ҳолда мен уни хонадан ҳайдаб соламан. Кетдик.

Биз Адолат саройи ортидаги кичик ресторанга бордик ва йўлкадаги столда бўккунимизча тановул қилдик. Биз паштет, ҳил-ҳил пишган мол гўшти, салат, пишлокни паккос туширдик.

¹ *Террор* – сиёсий душманларни жазолаш, йўқ қилиш, кириш.

Бир шиша вувре¹ ва қаҳва ичдик. Ўша кунги барча нарсалар, ҳатто ноннинг тилларанг четию дарз кетган финжон ҳам кечагидек ёдимда. Шу кун чошгоҳда чуқур, сирли шукроналикдан бўлак барчаси унут бўлганди.

Кейин биз Париж кўчалари бўйлаб сайр қилдик. Теварак-жавониб кечги қуёш нурларидан мисранг тусга кирганди. Биз кичикрок ателье пешойнаси қаршисида ушланиб қолдик.

— Сенга янги кўйлак сотиб олиш керак, — дедим.

— Ҳозир шу шартми? Нақ уруш арафасида-я? Бу бемаънилик.

— Ҳа, айнан ҳозир. Ва айти кезда бу бемаънилик эмаслиги учун.

Елена менга бўса ҳадя этди.

— Яхши!

Мен кийимхона тўғрисидаги юмшоқ курсига ўтирдим. Сотувчи аёл турфа кўйлакларни олиб келди. Тез орада Елена кўйлак танлашга шунчалик берилиб кетдики, қарийб мени эсидан чиқарди. Мен хотинларнинг гангур-гунгурини эшитиб ўтирдим. У ёқдан-бу ёққа юраётганлари аниқ эшитиларди. Оқиқ турган эшикдан кўйлакларнинг ялтир-юлтурини, Еленанинг қуёшда қорайган елкаларини кўрдим. Шу тобда мени ширин ҳорғинлик чулғади.

Ўзимни андак хижолат сезиб, не сабабдан Еленага кўйлак сотиб олиб беришни истаб қолганимни яхши тушуниб турардим. Бу ўша

¹ Вувре — вино нави.

кунги кўнгилсизликларга, Георгга, ожизлигимга қарши исён эди.

Кўзимни очиб қаршимда кенг гулдор юпка ва баданига чиппа ёпишган қора калта свитердаги Еленани кўрдим.

– Худди кўнглимдагидек! – дедим. – Шунисини оламин.

– Бу жуда қиммат, – деди Елена.

Ателье бекаси бу номдор модалар уйининг сўнгги фасони эканини ишонтиришга уришиб, маҳсулотини ўтказишга тушди. Биз жуда яхши билиб турардикки, бу бор-йўғи чиройли ёлғон, бироқ ўйлаб ўтирмай харид қилишга яқдиллик билан рози бўлдик.

Кечқурун Елена янги либосларини кийиб, дераза рафига суянганча ой нурига чўмган шаҳарни томоша қилди. Биз бир-биримиздан ажрай олмасдик, бир-биримизнинг висолимизга тўймасдик, ухлагани вақтимизни қизғанардик, чунки қалбан ҳис этардикки, фурсат ғанимат.

XI

Шварц бошини кўтарди. Унинг юзи изтиробдан бужмайиб кетганди. У жилмайишга уринди-ю, лекин бу кўпроқ йиғламсирашга ўхшаб кетди.

– Парижда қолдингларми?

– Георг яна келди, – деди Шварц. – Дағдаға қилиб жиғибийронимни чиқарди. Мен хонада эмасдим. Мен уни меҳмонхонадан чиқиб кетаётганида учратдим.

– Сен, ялангоёқ, – деди менга аста. – Сен синглимни жувонмарг килдинг! Лекин ховлиқма! Бир-икки ҳафтадан кейин икковингиз ҳам чангалимизга тушасиз! Ана ўшанда, мишиқи, конингни ичаман. Сен итвачча, эмак-лаб келиб, бошингни оёқларимга урасан, жонингни суғуриб олишимни ёлбориб сўрайсан, шундаям гапира олсанг!

– Аниқ-равшан тасаввур қияпман.

– Йўқ, сен буни тасаввур ҳам қилолмайсан, йўқса тупканинг тагига қочиб қолган бўлардинг. Сенга яна бир имконият бераман. Агар синглим уч кундан сўнг Оснабрюкда бўлса, мен баъзи нарсаларни унутишга ҳаракат қиламан. Уч кундан сўнг. Уқдингми?

– Сизни тушуниш мушкул эмас.

– Гап бундай, икки кулофингга ҳам қуйиб ол, синглим Германияга қайтиши керак. Ўзинг ҳам буни яхши биласан, аблах. Ёки унинг хасталигидан беҳабарман, деб мени ишонтирмоқчимисан?

Мен лом-мим демай Георгга тикилдим. Бу гапни ҳозир ўйлаб топдими, ёхуд Елена Швейцарияга кетиши учун унга айтган баҳонани қистириб ўтаптими, буниси менга қоронғу эди.

– Йўқ. Бундан беҳабар эканман.

– Ростданми? Ё билишни хохламайдиларми? Елена дарҳол шифокорга кўриниши даркор. Тушуняпсанми, каззоб?! Ҳозироқ! Истасанг, Мартенсга ёз, сўра ундан, у ҳаммасидан хабардор.

Икки нотанишнинг қораси кўча эшигидан ичкарилади.

– Уч кундан сўнг, – деди Георг паст овозда. – Акс ҳолда жонингни нимта-нимта қилиб суғуриб оламан. Ҳадемай мен бу ерда ҳозир нозир бўламан. Мундирда!

Георг ичкарилаганлар орасидан суқилиб ўтиб ташқарига чикди.

Боягилар мени айланиб ўтиб юқорига кўтарилишди. Мен бирпас тараддудланиб турдимда, уларга эргашдим.

Елена дераза ёнида турган экан.

– У билан кўришдингми? – сўради Елена.

– Ҳа. Айтдики, сен бетоб экансан ва албатта қайтишинг керакмиш.

Елена бошини сарак-сарак қилди.

– Касалмисан? – деб сўрадим.

– Бўлмағур гап! Ахир бу ўзим ўйлаб чиқарган уйдирма-ку!

– Мартенс ҳам билармиш.

Елена кулимсиради.

– Албатта, билади-да. Мартенс Асконага хат юборгани ёдингдан чикмагандир? Ҳаммасини унинг кўмагида амалга оширдим.

– Демак, хаста эмассан, Элен?

– Наҳотки беморга ўхшасам?

– Йўқ, аммо ҳақиқатни билишим керак. Бетобмисан?

– Йўқ, – деди Елена тоқатсизланиб. – Георг яна нималар деди?

– Ўша-ўша эски гаплар. Дўқ-пўписалар. Сендан нима истяпти?

– Эски ҳаммом, эски тос. Менимча, бошқа келмайди.

– Барибир, нега келибди?

Елена ғалати кулди.

– У хамиша шунақа эди. Болаликдан. Акалар кўпинча ўзларини шундай тутишади. Хонадон шаъни учун жон куйдираётганига ишончи комил. Нафратланаман.

– Фақат шунинг учунми?

– Мен ундан нафратланаман. Башарасига айтдим буни. Лекин уруш бўлиши аниқ. У билади...

Биз жимиб қолдик. Дарё бўйи Августинлар кўчасидаги автомобиллар шовқини шиддатлашгандай туюлди. Орқада Консьержери, Сен-Шапель черковининг шарпаси мовий осмон тўшини тилай-тилай дейди. Рўзномафурушларнинг бақир-чақирлари эшитилди. Баликчи қушлар денгиз шовқинини уқтирмакчи бўлгандай чағиллашиб, машиналар моторларининг ўкиришини бўрттирардилар.

– Мен сени ҳимоя қилолмайман, – дедим.

– Биладим.

– Сени озодликдан маҳрум қилишади.

– Сени-чи?

Мен кифтимни учирдим.

– Мениям қамашса керак. Бизни айро қилишлари мумкин.

Елена бош силкиди.

– Франциядаги турмалар сихатгоҳ эмас.

– Германиядагилари ҳам.

– Германияда сени қамоққа олишмайди.

Елена бетоқат ҳаракат қилди.

– Мен шу ерда қоламан! Сен ўз бурчингни бажардинг ва мени огоҳлантирдинг. Бу ҳақда бошқа ўйлама. Икки дунёда ҳам у ерга қайтиб бормайман.

Мен унга нигоҳимни қададим.

– Жин урсин шу хавфсизлик деганларини! – портлади Елена. – Ҳикқилдоғимга келди!

Мен уни елкасидан кучдим.

– Бу айтишга осон, Элен...

У мени итариб юборди.

– Унда кет! – деб бақирди кўққис. – Масъулиятдан кўркаётган бўлсанг, кет! Сенсиз ҳам бир кунимни кўрарман.

Елена менга Георгга қарагандай тикилди.

– Сен лапашангсан! Нима керак сенга? Жонкуярлигинг ва жавобгарликдан кўркишинг билан мени қийнама. Мен сени деб бош олиб кетмадим.

– Тушунаман.

У ёнимга келди.

– Ишон менга, – деди мушфикона, – мен узоқ-узоқларга кетишни хоҳлагандим! Сени пайдо бўлганинг бор-йўғи тасодиф. Тушунгин, ахир! Хавфсизлик, дегани қутулдик, дегани эмас.

– Ҳаққи рост. Лекин кимнидир севсанг, хавфсизлик, албатта, керак. Суюклигинг учун.

– Хавфсизлик умуман йўқ. У йўқ. Сендан яхшироқ биламан!

– Модомики, Германияга қайтишни истамас экансан, Швейцарияга боролмайсанми?

– Георгнинг айтишича, нацистлар Швейцария орқали хужумга ўтармиш.

– Георг ҳамма нарсани билавермайди.

– Зора унинг гаплари ёлгон бўлса. Олдиндан нима бўлишини қаердан биларкин?

Орадан ўн кун ўтиб, чегаралар ёпилди. Уруш бошланди.

– Сизни тез орада хибсга олишдими, жаноб Шварц?

– Йўқ. Захирамизда яна бир ҳафта бор эди. Бизга шаҳарни тарк этиш ман этилди. Иблиснинг ҳазилини қаранг, беш йил мобайнида мени бадарға қилиб келишди. Энди эса кўз очиб юмгунча ҳаммаси ўзгариб кетди: мени четга чиқаришни хоҳлашмасди.

Шаҳар нафақат сиёлашганди, балки бу совуқ қоронғуликда дардга чалинди. Гарчи ҳали ёз бўлса-да, одамлар дир-дир титрашарди. Ўша кунлари марҳум Шварцдан қолган суратлардан бирини пуладим. Кўпроқ нақд пулга эга бўлишни истардим. Бироқ савдо учун нобоп фурсат эди. Мен мурожаат қилган савдогар сувтекин нарх таклиф қилди. Рози бўлмадим. Ахийри суратни бир бой кино корчалонига сотдим.

Сўнгги суратни меҳмонхона хўжайинига қолдирдим. Пешиндан кейин икки полициячи келди. Улар Елена билан хайрлашишим лозимлигини айтишди. Елена ранги докадек оқариб, кўзлари сўниқ кўйи ёнимда турарди.

– Бўлиши мумкин эмас, – деди Елена.

– Мумкин, – дедим. – Тамомила. Кейинрок улар сени ҳам хибсга олишади. Шунинг учун паспортларимизни ташлавормасдан саклаб қўй.

– Ха, шуниси маъкул, – деди полициячилардан бири дурустгина немисча талаффузда.

– Ташаккур, – дедим. – Танҳо хайрлашиб олсам бўладими?

Полициячи эшикка бир қараб олди.

– Шабихун урмоқчи бўлганимда аллақачон қочиб қолган бўлардим.

Полициячи бош ирғади.

Еленанинг хонасига ўтдик.

– Кўрдингми, бу ҳақда олдиндан қанча баҳс этмагин, ҳақиқатда умуман бошқача кўринади, – деб уни бағримга босдим.

Елена бағримдан чикди.

– Сен билан қолишим учун нима қилишим керак?

Гап-сўзларимиз пайдар-пай, ошиғич эди. Алоқада бўлишимиз учун иккита манзил бор эди: меҳмонхона ёки бир француз танишимиз.

Полициячи эшикни тақиллатди.

– Ўзингиз билан адёл олинг, – деди у. – Сизни бир-икки кун ушлаб туришади, холос. Аммо, барибир, адёл ва егани ул-бул олволсангиз, зиён қилмайди.

– Менда адёл йўқ.

– Мен ҳозир олиб келаман, – деди Елена.

Елена бор-будимизни бўҳча қилиб тугиб, қўлимга тутқазди.

– Бир-икки кунга, холос, шундайми, жаноб? – сўради Елена.

— Ундан ортик эмас, — деб тасдиқлади полициячи. — Шунчаки хужжатлар текширилади. Уруш, хоним.

Шварц киссасидан сигарета чиқазиб бурукситди.

— Булар сизга аён, хойнахой: ашаддий нацистлар сингари қидирилаётган барча янги-янги мухожирлар олиб бориловчи миршабхона, панжарали машинада маҳкамага йўл олиш ва чексиз кутиш онлари. Сиз ҳам Лепэн¹ залида бўлганмисиз?

Мен бош ирғадим. Лепэн зали деб одатда полиция амалдорларига ўқув фильмлари намоёйиш этиладиган катта бинога айтилади. У ерда каттакон экран ва икки юзтача стул бор эди.

— Мен у ерда икки кун бўлганман. Кечаси бизни кўмир сақладиган ертўлага тикиб қўйишарди. Эрталаблари мўри тозаловчиларга ўхшаб колардик.

— Биз уззукун узун саф қилиб терилган стулларда ўтириб чиқардик, — деди Шварц. — Ранги рўйимиз иркитлигидан жиноятчиларга ўхшаб кетардик. Алхосил, Георг кечикиб бўлса ҳам пинхона мендан аламини олганди. Ўз вақтида у префектурадан² манзилимизни суриштириб билиб олган, бунинг устига, национал-социалистик партияга тегишли одам эканини сир тутмаганди. Айнан мана шу сабабдан

¹ Луи Лепэн (1846–1933) — 1892–1912 йилларда француз полицияси бошлиғи.

² Префектура — маъмурий-худудий бирликни бошқариш органи ёки шу органнинг идораси.

кунига тўрт бора мени нацист жосус сифатида сўроқ қилишарди.

Аввалига мен кулдим, бу бориб турган бемаънилик эди. Фақат кейингина бемаънилик хавфли тус олиши мумкинлигини пайкаб қолдим, чунончи, Германиядаги фашистик партия мавжудлигининг ўзи бунга ёрқин мисолдир. Георг ўзи билмаган ҳолда соатли механизмга эга бомба қолдирганди. Уруш вақтида жосусликда гумон қилиниш ҳазилакам гап эмас.

Ҳар куни янги-янги кўркув ичидаги одамлар гуруҳини олиб келишарди. Фронтида ҳали бирорта ҳам одам отиб ўлдирилмаганди — ўша вақтдаги сўзамолларнинг таъбири билан айтганда «аломат уруш» кетарди. Лекин ўлат каби ортидан муқаррар урушни эргаштириб келгувчи инсон шахсиятининг оёқости бўлишидек машъум босим аллақачон ҳамма ёқда хавф солиб турарди. Одамлар энди одам ҳисобланмасди. Улар соф ҳарбийча белгиларга қараб, аскарларга, ҳарбий хизматга яроқли ва яроқсизларга ҳамда душманларга таснифланарди.

Учинчи куни батамом ҳолдан тойиб Лепэн залида ўтирардим. Теграмдагилар пичирлаб гаплашишар, донг қотиб ухлашар, қорин ғамини ейишарди. Ўшандаёқ эҳтиёжларимиз энг оз миқдорга туширилиб қўйилганди. Немис концлагерларига нисбатан биз бу ерда шоҳона ҳаёт кечирардик. Энг катта «мукофот» — кимки чақирилганда имиллаб қолса, тепки ёки мушт билан «сийланарди». Куч-қудратга бўйин эгмай

илож йўқ, полициячи эса ҳар қандай давлатда ҳам полициячи-да.

Сўроқ-саволлар тинка-мадоримни қуритди. Тепада, экран ёнида қўлларига қурол тутган формадаги соқчилар оёқларини узатиб ўтиришарди.

Илкис эшик очилди. Йўлакдан чироқнинг сарғимтир нури тушиб, залга Елена кирди. Бир қўлида сават ва иккита адёл, бир қўлига плашини ташлаб олган. Мен уни қадам олиши ва бошини тутишидан танидим. У тўхтади, кейин атрофга кўз югуртириб, худди Оснабрюкдаги ибодатхонада бўлганидек мени пайқамасдан ёнгинамдан ўтиб кетди.

– Элен!

У ўгирилди. Мен турдим.

– Сизларни не қўйга солишди? – деди у кела солиб.

– Хечқиси йўқ. Кўмир ертўлада жон сақладик. Бу ерга қандай қилиб келдинг?

– Мени ҳибсга олишди, – деди у фахр билан. – Бошқа аёллардан кўра анча олдин.

– Сени нега ҳибсга олишди?

– Сени-чи?

– Мени жосусликда айблашмоқда.

– Мени ҳам. Паспорт туфайли.

– Сен қаердан биласан?

– Мени дарҳол тергов қилишди. Айтишдики, мен ҳақиқий мухожир ҳисобланмас эканман. Аслида Германиядан қочиб келган аёллар озодликда экан. Буни менга сочларини силлик қилиб тараб олган кичкина одам айтди. Ундан

шиллик қуртнинг ҳиди келади. Сени ҳам ўша сўроқ қилдими?

– Бу ерда ҳаммадан шиллик қуртнинг ҳиди келади. Худога шукур, адёл олиб келибсан.

– Қўлимга нима илинса олиб келавердим, – Елена қутини очди. Нимадир жиринглаб кетди. Иккита шиша экан. – Коньяк. Роса тўйинганидан. Вино олмадим. Бу ерда сизларни боқишяптими?

– Бутерброд сотиб олишга рухсат бор.

– Хабашлар оломонига ўхшаб қолибсизлар. Ювинишга ижозат бордир, акалли?

– Ҳозирча йўқ. Адоват юзасидан эмас, шунчаки бепарволикдан.

Елена коньякни чиқарди.

– Шишаларнинг оғзи очилган, – деди Елена. – Меҳмонхона хўжайини сўнгги марта илтифот қилди. Бу ерда очқич топилмаслигига ишончим комил эди. Ич!

Ютоқиб-ютоқиб хўпладим-да, шишани қайтариб бердим.

– Менда ҳатто стакан бор, – деди Елена. – Кел, токи имкон бор экан, маданият қондаларига риоя қилайлик.

У стаканни тўлдириб, ичди.

– Сендан ёз ва озодликнинг бўйи келяпти, – дедим. – Ташқарида нима гаплар?

– Одатдагидек. Гуё уруш бўлмаётгандек. Қахвахоналар ёш-ялангга тўла. Осмон мусаффо.

Елена саватдан паштет олди.

– Бу меҳмонхона хўжайинидан. У алангали салом ва ҳикматли сўз йўллади: урушнинг

номи ўчсин! Паштет қуш гўштидан тайёрланган. Санчки ҳам, пичоқ ҳам олиб келганман. Яна бир бор — яшасин маданият.

Бирдан кўнглим ёришиб кетди. Елена ёнимда, демак, ҳеч нима йўқотганим йўқ. Гапнинг сирасини айтганда, уруш бошланганича йўқ ва шоядки чиндан ҳам бизни ҳадемай қўйиб юборишар.

Эртаси куни кечкурун биз ажрашишимизни билдик. Мени Коломбодаги терма лагерга жўнатишади. Еленани эса «Пти Рокет» камоқхонасига. Гарчанд биз эр-хотин эканимизга ишонтиролганимизда ҳам бу зигирча наф қилмасди. Эр-хотинларни ҳеч нимага қарамасдан бир-бирларидан айиришади.

Тунни ертўлада ўтказдик. Бир полициячининг раҳми келиб, бизни иссиқроқ жойга қўйди. Кимдир иккита шам олиб келди. Тутқунларнинг бир қисмини олиб кетишди. Юз нафарча одам қолди. Орамизда испанлар ҳам бор эди.

Фашистларга қарши жанг олиб борилаётган давлатда антифашистларнинг пайига тушиш нақ иблиснинг базм уюштираётганидан дарак эди. Биз гўё Германияга тушиб қолгандик.

— Не кўргуликки, бизни бир-биримиздан жудо қилишяпти? — деб сўради Елена.

— Атайин қилинаётган золимлик деб ўйламайман.

— Агар аёллар ва эркакларни битта лагерга тикишса, рашк можаросидан бўлак ҳеч қандай томоша бўлмайди, — олқиндидан фарқи қолмаган испан бизга ақл ўргата бошлади. —

Шу боис сизларни ажратишяпти. Кўпга келган тўй!

Елена плашига ўраниб пинжимда пинакка кетди. Бу ерда иккита юмшоқ шинам диван бор эди, аммо уларни тўрт-беш нафар шарти кетиб парти қолган аёлларга ҳавола қилишганди. Кампирлардан бири Еленага соат учдан бешгача икки соат диванда мизғиб олишни таклиф қилди, бироқ у рад этди.

– Мен ҳали кўп марта ёлғиз ухлашимга тўғри келади.

Бу ғалати тун бўлди. Товушлар бора-бора эшитилмай қолди. Кампирлар ҳар замонда уйғониб, кўз ёши қилиб олишарди ва яна уйқуга кетишарди. Аста-секин шамлар ҳам ўчиб қолди. Елена бошини елкамга қўйиб мудрарди. Уйқу аралаш у мен билан секин-секин сўзлашди. Булар гўдакнинг бижир-бижири, ошиқ-маъшукнинг шивир-шивири, икки қалбнинг кайғу ҳамда видолашув, соғинч сўзлари, вужуд ва юрак титроғи, ҳатто тиним билмас ажал ҳар сония ёнгинамизда тишини қайраб турган онда чарчоқ бизни оғушига олиб, лоақал бир соатга бўлса ҳам абадият хомхалларига биқинишни истаган чоғимизда кимдир биринчи бўлиб кетмоғи лозимлигидан ва икки севишган бирга бўлолмаслигидан зорланиб айтилган изтироб ҳамда ҳасрат-надоматли тавба-тазарру сўзлари эди.

Елена ғужанак бўлиб бағримга кириб олди, кейин тиззаларимга сирғалиб тушди. Мен унинг бошини қўлларимда тутиб турардим. Ёниб адо

бўлаётган шамнинг сўнгги шуўлаларида унинг нафас олишига қараб тўймасдим. Эркаклар аста ўринларидан туриб, кичик хожат юзасидан сездирмасдан кўмир уюми ортига ўтаётганларини эшитиб турдим. Аланганинг заиф тили ловуллаб, деворларда девкор кўланкалар тўлғонарди.

Кейин сўнгги шуўла ўйноқлаб ўчди ва хуррак ҳамда шитир-шитирга тўла нафасни бўғадиган зулмат қолди. Бир марта Елена зорланиб-кичкириб алахсиради.

— Мен шу ердан, — деб овутдим. — Қўрқма. — Елена яна ётиб, лабларини кўлимга босди.

— Ҳа, ҳа, сен шу ердасан, — деб шивирлади. — Сен доимо ёнимда бўласан.

— Доимо. Ҳатто бизни вақтинчалик айро қилишса ҳам сени ахтариб топиш учун йўл топаман.

— Сен келасанми?

— Мен ҳар вақт келаман. Ҳамиша! Сен қаердаки бўлмагин, мен сени излаб топаман.

— Яхши, — деди-да, қулайроқ ўрнашиб олди. Юзлари кафтларимда. У ухлаб қолди, мен эса коронғуликка кўз тикиб мижду қокмасдим.

У дудокларини бармоқларимга теккизарди. Бир сафар кўз ёшларини сездим. Ҳеч нима демасдим. Мен уни севардим. Ҳеч қачон — ҳатто ишк ўйинлари авжига чиққан онларда ҳам — ҳиқ-ҳиқ овозлар, қаттиқ хуррак жаранглаган ва эркаклар бовул қилиш учун ўтиб кетган кўмир уюми ортидан бадга урадиган вишиллаган товушлар баралла эшитилиб турган ўша зим-зиё тундаги каби мен

Еленани улкан муҳаббат билан севмаган бўлсам керак. Мен алланечук жимиб қолдим ва ишқ-муҳаббатдан юрагим тўхтаб қолди.

Сўнг субҳи содиқ суворийлари келди — кулранг, ғира-шира тонг отди. Барча шарпалар кетиб, одам қораси ўрнида инсон киёфаси пайдо бўлди. Баногоҳ Елена жон таслим қиляпти-ю, мен уни уйғотишим керакдек туюлди.

У уйқудан уйғониб, бир кўзини очиб менга қувлик билан қаради.

— Нима деб ўйлайсан, қайноқ қаҳва ва сарйёғ суртилган нон топиш насиб қилармикин?

— Полициячига пора бериб оғдириб кўришга ҳаракат қиламан, — дедим ўзимни ўлардек бахтли сезиб.

Елена иккинчи кўзини ҳам очди.

— Нима бўлди? — деди у. — Авзойингдан худди бизни озодликка чиқаришаётгандай.

— Шунчаки ўзимни ўзим озод қилдим.

Елена уйқу қочмаган кўзларини тагин юмиб, кулча юзларини кафтларимга қўйди...

Шундан кейин Коломбодаги стадионда икки кунгина бўлдим. Елена «Пти Рокет» турмасига тушди.

Охирги куни стадионда биз турган меҳмонхона хўжайини пайдо бўлди. Уни узоқдан кўрдим. Бизга кўргани келганлар билан гаплашиш тақиқланганди. У менга пирог ва катта-кон шишада коньяк бериб юборибди. Пирог ичидан кичкина хат топиб олдим: «Хоним соғ-саломат ва хуш кайфиятдалар. Ҳозирча хавф-хатар йўқ. Ҳадемай хонимни Пиреней орол-

ларининг аллакаерларидаги аёллар лагерига жўнатишади. Мактубни меҳмонхонага йўлланг. Хоним ўзларини мардонавор тутмоқдалар!» Хат ичидан тўрт энлик қоғоз чиқди. Еленанинг хусниҳатини танидим: «Хавотирланма. Ҳеч қандай хавф йўқ. Саргузашт давом этмоқда. Тез орада кўришгунча. Сени сўнгги нафасимгача севаман».

Елена биттагина куршовни ёриб ўтмаганди. Қандай қилиб бунга эришгани менга қоронғу эди. Кейинроқ унинг ўзи камоқхона нозирларига бир канча ҳужжатлари йўқлигини, уларни олиб келиши даркорлигини билдирганини гапириб берди. Еленани полиция назорати остида меҳмонхонага жўнатишади. Елена меҳмонхона соҳибига мактубча тутқазади ва менга қай тарзда етказишни пичирлаб тушунтиради. Полициячи муҳаббат ишларига ҳурмат кўрсатиб, ўзини гўлликка солади. Елена ҳужжатларсиз келади. У еб-ичишни ёқтирарди. Иштаҳаси қарнай бўлиб туриб сарвқоматлигини қандай сақлаб қолди экан — ҳозиргача бош қашлайман.

Баъзида — озодликда тараллабедод қилиб юрганимизда — тунлари уйғониб кетиб унинг ёнимда эмаслигини кўрардим. Шунда тўғри озиқ-овқат сақланадиган хонага ўтиш мумкин эди. Елена шубҳасиз ойдин ерга ўтириб олиб, оғзи қулоғида, сўлагингни оқизадиган ветчина бўлагини еб битираётган ёки зиёфатдан қолган мева, ширинликларни пакқос тушираётган бўларди. Шуларнинг устидан шишани кўтарганча босиб-босиб вино ичарди. Елена ми-

соли бирдан кечаси иштаҳаси очилиб кетган мушук эди. Елена менга меҳмонхонада ҳибсга олишаётганда ҳам духовкадаги севимли паштети пишмагунча полициячини кутиб туришга мажбур қилганини кулиб-кулиб гапириб берганди. Полициячи жаврай-жаврай итоат этишга мажбур бўлибди, чунки Елена овқатсиз кетишга қатъиян рад жавобини берган экан. Кетаётиб Елена бир даста қоғоз салфеткаларни олишни ҳам унутмабди.

Эртаси куни бизни машиналарга юклаб жанубга, Пиренейга жўнатишди. Алқисса, кўрқув ва ваҳиманинг, қочқинликнинг, умидсизликнинг ҳамда муҳаббатнинг юракни сикадиган, хавфхатарга тўла, кулгули ва қайғули саргузашти бошланди.

XII

– Аёлингиз билан қайта қаерда кўришдингиз? – оғзидан сўзини олдим суҳбатдошимнинг.

– Бу тез кунда рўй бермади. Левернеда бўлганмисиз?

– Йўқ. Миш-мишларга караганда, бу французларнинг дўзахий лагери эмиш.

Шварц истехзоли табассум килди.

Мен бош ирғаб қўйдим.

– Кейин бошингиздан нималар ўтди?

– Аёз бошланди. Кўрпа-тўшак етишмасди, кўмирни-ку гапирмаса ҳам бўлаверади. Одам совқота бошлагач, ҳар қандай мушкулотни қийинчилик билан енгиб ўтади. Лагерда кишни

қандай ўтказганимни муфасссал гапириб беришимга кўзим етмайди. Чунки ўша азобларни эсламоқчи бўлсам, шууримни зулмат қоплайди. Агар мен ва Елена «Биз нацистмиз» деб тан олганимизда бизни дарҳол махсус лагерга жойлаштиришарди. Биз очдан ўлай деб, совкотиб, дардга чалиниб энамизни учкўрғондан кўраётган айни замонда рўзномаларда мухожир бўлмаган интернир¹ немисларнинг фотосуратлари босилиб чиқарди. Улар фаровон яшардилар. Улар учун барча шароит мухайё эди: стол, стул, санчки, пичоқ, адёл, ётоқхона. Рўзномалар душманга бўлган бу инсонпарварларча муносабатни ифтихор билан намуна қилиб кўрсатишарди.

Бора-бора чидайвериб, ҳаммасига кўникиб кетдим. Адолат тушунчасини, Елена маслаҳат берганидек, миямдан чиқариб ташлашга уриндим. Ишдан кейин ҳар кеча пучмоғимда ўтириб чиқардим: бир метр энига, икки метр узунасига, бир қучоқ похол — шу менинг хилватнишин кулбам эди. Бундай кун кечиришнинг ички «мен»имга ҳеч қандай дахли бўлмаган ўтиш даври деб қарашга ўзимни ўргатдим. Ҳаммаси иродамга зид равишда содир бўлар, мен эса ўргатилган ҳайвон каби буюрганларига жавоб қайтарардим. Ғам-ташвиш ичбуруғ сингари одамни емирарди, улардан узоқроқ юриш керак; адолат эса ортиқча ҳашамат.

— Демак, ўргатилган ҳайвон каби ҳаёт кечирибсиз-да?

¹ *Интернир қилмоқ* — душман мамлакат фукароларини то уруш тамом бўлмагунча озодликдан маҳрум қилиш.

– Ҳа, – деди Шварц. – Еленадан дастлабки мактуб келмагунча. Хат икки ойдан сўнг Париждаги меҳмонхонамиз орқали келди. Худди қоронғу, намикиб қолган хонада тўсатдан деразалар очилиб кетгандек бўлди.

Мактублар вақти-вақти билан келар, гоҳида ҳафталаб келмасди. Қизиғи шундаки, хатларда Еленанинг сиймоси иккига ажралгандай туюларди. Елена ишлари жойида эканини, ниҳоят уни лагерга кўчиришганини, ошхонада ишлаётганини, кейинроқ емакхонага ўтганини ёзганди. Икки марта менга озиқ-овқатлар солинган почта жўнатди — қандай ҳийлаю поралар эвазига экан, билмадим. Шунда мактубларда унинг иккинчи киёфаси мўралай бошлади. Ҳижрон ўтида куйиб-ёнаётганларимга илова қилиб жавоб хатда яна нималарни ёзиб юборишни билмасдим. Бисотимда бир-иккита мактубдан бўлак бошқа бойлигинг бўлмаган тутқунликда барчаси кўзингга қўш кўринишини ўзингиз яхши тушунасиз.

Ҳеч бир ғаразсиз ёзилган кичкина жумла ҳам ҳаётни алғов-далғов қилиб юбуровчи чакмоқмонанд бўлиши мумкин. Бошқаси эса ҳафталаб қувонч бахш этиши ҳеч гап эмас.

Кунлардан бир куни фотосурат келди: Елена ёғоч уй олдида турибди, ёнида аёл ва эркек. Булар лагер ходимлари бўлмиш французлар, деб ёзибди Елена.

Шварц бирдан бошини азот кўтариб юқорига қаради.

– Ўша эркакнинг афтига қанчалик тикилиб қараганимни билсангиз эди! Соатсоздан кат-талаштириб кўрсатадиган шиша сўраб олдим. Елена бу суратни не мақсадда жўнатганига бошим котган эди. Унинг ўзи ҳам бу ҳақда ўйламаган бўлса керак. Ёки, эҳтимол... Аниқ жавоб тополмай ҳалак эдим. Бундай ҳолат сизга танишми?

– Психоз махбусларда тез-тез учраб туради.

Қовоқхона соҳиби ҳисоб билан бизга яқинлашди. Биз охирги мижозлар эдик.

– Яна қаерда ўтирсак бўлади? – сўради қовоқхоначидан Шварц. Қовоқхоначи манзилни айтди.

– У ерда аёллар ҳам бор. Кетворган, тўладан келган, арзонгина.

– Бошқаси йўқми?

– Бошқаси? Алла-паллада-я! Билмадим. – У курткасини устига ташлади. – Кузатиб қўйишим мумкин, агар истасанглар. У ернинг жононлари илоннинг ёғини ялаган. Сизларни чув туширмасликлари учун ўзим танлаб бераман.

– Аёлларсиз ўтирсак бўладими у ерда?

– Аёлларсиз? – қовоқхона эгаси бизга хайрон бўлиб қаради, кейин мийиғида кулиб қўйди. – Э, ҳа, аёлларсиз! Тушунарли. Албатта, албатта. Лекин, афсуски, у ерда фақат аёллар бор.

Кўчага чиққанимизда у чурқ этмай оптимиздан қараб қолди.

Танни яйратадиган субҳи козиб. Қуёш ҳали бош кўтарганича йўқ, аммо денгиз таровати кучлироқ уфуриб турибди. Кўчада мушуклар

изғиб юрибди. Баъзи бир деразалардан тун ифори аралаш диморни чоғ қилувчи қаҳва иси келяпти. Чироқлар ўчган. Қаердадир арава ғирчиллади. Тахонинг тўлқинли сатҳи узра балиқчилар қайиқларининг қизил, сарик нилуфарга ўхшаш елканлари кўзга чалиняпти, пастрокда эса сўнгги нажот кемаси сукут саклаб турибди. Биз портга қараб юрдик.

Нихоят биз ўртамиёна, кўримсиз исловотхонага келдик. Бир неча билқиллама, исқирт кийинган хотинлар қарта ўйнашар ва ўпкаларини тўлдириб тутун бурқситишарди. Улар ортиқча иштиёқсиз бизга суйкалишди, бироқ ўша заҳоти бизни тинч қўйишди.

Мен соатга қараб олдим. Шварц буни пайқади.

– Кўпи кетиб, ози қолди, – деди у. – Элчихона тўққиздан вақтли очилмайди.

Бундан хабарим бор эди. Лекин у нимани сўйлашни билмай жим қолди, тинглаш учун эса одамдан кунт талаб қилинади.

– Ҳатто бир йил ҳам боши-кеди йўқ абдиётдек туюлиши мумкин, – тилга кирди Шварц. – Кейин эса бу ҳиссиёт ўз-ўзидан йўқолади. Январь ойида лагер ташқарисида ишлаётганимизнинг бир кунида қочдим. Икки кундан кейин мени тутишди. Ваҳимали шуҳрат эргаштириб юрувчи Лейтенант С. қамчи билан юзимни моматалоқ қилиб ташлади. Сўнгра уч ҳафта курук нон-сув билан бир кишилиқ камарада ўтириб чикдим. Иккинчи уринишда дарров қўлга туширишди ва мен таслим бўлдим.

Қочиб кетганимда ҳам озиқ-овқат карточкаси-сиз ва ҳужжатсиз кун кўриш амри маҳол эди. Қочокни биринчи учраган жандарм тутиб оларди. Елена турган лагер эса тупканинг тагида эди.

Май ойида ҳақиқий уруш бошланганда ҳаммаси остин-устун бўлиб кетди. Биз оккупация¹ қилинмаган ҳудудда эдик, бироқ немис армия комиссияси ёки гестапо ҳам лагерга оралар экан, деган гаплар юрарди.

Бир куни эрталаб лагердан тупроқ йўлга чиқдим. Энди мен кечаси қочиб кутулмоқчи эмасдим. Аксинча, бекинмачоқ ўйнамасдан ҳаманинг кўз ўнгида очик, қуёшли тонгда бош дарвозага яқинлашиб, соқчиларга мени озод этишганини маълум қилдим; кейин чўнтақларимни титкилаб иккала соқчига ҳам пул бердим ва бу муносабат юзасидан менинг соғлиғим учун эллик-эллик қилишларини айтдим. Шундай мардонаворлик билан ҳеч қандай рухсатномасиз, очикдан-очик лагердан чиқиб кетиш ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаганди. Шунинг учун аскар мундиридаги шошиб қолган деҳқон йигитларнинг мендан рухсатнома сўрашга фаросатлари етмади.

Мен аста оппоқ чанг йўлдан юриб кетдим. Гарчи ортимда лагер дарвозаси эмас, ана-мана дегунча мени ютиб юборадиган аждаҳо коми қолаётгандек туюлса-да, мен югуришга тушмадим.

¹ Оккупация — бостириб келиб эгаллаш, забот этиш, истило қилиш.

Мен хотиржамгина марҳум Шварцнинг паспортини чўнтагимга солдим ва олдинга қараб кетавердим.

Бирмунча фурсат юргач, ботинкамнинг ипларини боғламоқчидай эгилдим ва кўз қирим билан орқага қарадим. Йўл ҳувиллаб ётибди. Қадамимни илдамлатдим.

Ўша вақтда зарур бўлган бирорта ҳам ҳужжатга эга эмасдим. Мен унча-мунча французчадан хабардор эдим ва мени шевада гаплашувчи француз ўрнига кўришларига умид боғладим. Ўшанда бутун мамлакат ҳаракатда эди. Шаҳар ва қишлоқлар истило қилинган ҳудудлардан қочганларга тўлиб-тошганди. Йўлларда автомашиналар, велосипедлар, бўҳча-тугун ва қақир-куқур, истеъфога чиққан аскарлар ортилган аравалар зув-зув қатнаб турарди,

Атрофи дарахтлар билан ўралган йўл бўйидаги ресторанга етиб келдим. Орқаси мевазор боғ ва полиз экан. Плита ётқизилган хонадан вино, бўрсилдоқ нон ва қаҳва ҳиди келиб турарди.

Мен чеккароқда столга жойлашдим. Қошимга сарпойчан қиз келиб, дастурхон ёзди, қаҳва қайнатгич қўйди, ликопда нон, косачада асал олиб келди. Париждан сўнг бундайин зиёфатни кўрмагандим.

Ташқарида ҳалокатга дучор бўлган борлиқ яшашда давом этарди ва фақат шу ердагина, дарахтлар сояси остида тинчлик ва осойишталик гўшаси қолгандай эди. Менга туя каби бўлғусида саҳрони босиб ўтишга ғамлаб олиш

учун бу осойишталикнинг тароватидан тўйиб олишим зарурдек туюлди. Кўзимни юмдим-да, кўксимни тўлдириб нафас олдим. Чор атрофимни нур қоплади.

XIII

Вокзалда жандармни кўрдим-у, ортга бурилдим. Гарчи ғойиб бўлганим ҳақида хабар беришган, деб ўйламаган эсам-да, ҳар ҳолда темир йўлдан узоқроқ юришга аҳд қилдим. Ҳали лагерда эканмиз, ҳеч ким биз ҳақимизда қайғурмайди, жуфтакни ростласак, бас, ўша захоти бизни жавоҳиротдай қидиришга тушишади. Бандилигимизда биздан бир бурда нонни қизғанишади, аммо бизни қайта қўлга тушириш учун ҳеч қандай сарф-харажатни аяшмайди ва шу мақсадда бутун бошли ротани сафарбар қилишади.

Йўлнинг бир қисмини юк машинада босиб ўтдим. Ҳайдовчи немисларни, урушни, Худони оғзига келгани билан бўралаб сўкди, америка ва француз ҳукуматининг гўрига ғишт қалади. Мени тушириб қўйишдан аввал охирги бўлак нонини камина билан баҳам кўрди.

Қишлоқ йўлидан кейинги станциягача нақ бир соат қадам санадим. Магарки шубҳа уйғотмоқчи бўлмасанг, яширинма, деган ақидани ўзимга шиор қилиб олгандим. Тўппа-тўғри кассага бордим-да, энг яқин шаҳаргача биринчи классга чипта сўрадим. Бироқ кассачи илтимосимни қондиришга шошилмади, тушундимки, ҳужжат сўрамоқчи. Шунда мен олғирлик

килиб, имилламаслиги учун унга ўшқириб бердим. Кассачи довдираб қолди ва менга чипта берди.

Поезд жунагунча қахвахонада вақтни ўлдирдим. Елена азоб чекаётган лагергача шу аснода уч кунда етиб бордим. Бир марта жандарм мени тўхтатди, мен эса унга бақириб бердим ва Шварцнинг паспортини бурнининг тагига сукдим. Бечора ўзини четга олиб, уни тинч қўйганимдан ўзида йўқ шод бўлди. Австрия Германия таркибига кирган ва Австрия паспорти гестапо гувоҳномаси каби кучга кирганди. Марҳум Шварцнинг ҳужжати кишини лол қолдирадиган кучни яшириб келганди ўзида. Бу бор-йўғи бир парча босма қоғоз эди!

Еленаларнинг лагеригача бориш учун арчагулли, розмаринли, бутазорли ўрмон қоплаган тоққа кўтарилиш лозим эди. Лагерга кечқурун етиб бордим. У симтикан билан ўралганди, лекин Левернидаги каби ғамнок кўринмасди, нега десангиз, бу хотин-қизлар лагери эди-да. Деярли аёлларнинг барчаси олачипор рўмол тақишган, баъзилари салла қилиб ўраб олишганди. Очиқ рангли кўйлақлар ялтир-юлтур қиларди. Мен ўрмон ичидан қараб турардим. Бу аёллар салтанати парвойимга ҳам келмасди.

Мени беҳосдан ғалати лоҳаслик чулғади. Мен бу ерда бошқачасини кутгандим: ғариблик, чорасизлик, мен худди Дон Кихот¹ ёки Георг

¹ *Дон кихот* — Мигел де Сервантес Сааведранинг «Ламанчлик уддабурон идаъго Дон Кихотнинг саргузаштлари» романининг бош қаҳрамони.

гий Музаффар¹ каби отилиб кирмоқчи эдим. Бу ерда менга хожатмонанд эмасдилар, гўё лагердагилар мамнун эдилар. Борди-ю, Елена шу ерда бўлса, мени аллақачонлар унутиб юборгандир-ов.

Мен сўнг нима қилишни ўйлаб, дарахтлар орасидан узоқ тикилиб қолдим. Фира-ширада тўсиқ ёнига бир аёл келди. Кейин иккинчиси, учинчиси. Тўдалашиб кетишди. Бир-бирларига базўр икки-уч оғиз лукма ташлашиб жим туришди. Улар симтўр оша узоқларга парижон қарашарди, чунки қаршиларида ўзлари кўрмоқчи бўлган озодлик нишонаси йўқ эди.

Само кўнғир тус олди. Водийдан нишабликлар оша соялар сузиб келди, у ер-бу ерда заиф чироқлар милтиллади. Аёл гавдалари ҳам ранг-туси ва шамойилини йўқотиб, шамолга айланишди. Симтикан ортидаги рангпар юзлар узук-юлук шарпалар занжирида чайқаларди. Аста-секин занжир сийраклашди — шарпалар бирин-кетин ғойиб бўлишди. Аёллар кетишди. Тушкунлик онлари якун топди. Лагерда бу дақиқаларнинг шундай аталишини кейинроқ билдим.

Фақат бир аёл тўсиқ ортида тураверди. Мен аста яқинлашдим.

- Қўркманг, — дедим французчалаб.
- Нимадан қўрқарканман?
- Сиздан бир нарса сўрамоқчийдим.

¹ *Георгий Музаффар* — император Диоклетиан даврида саккиз кунлик оғир қийноғу азоблардан сўнг боши танасидан жудо этилган авлиё.

– Сўрамасанг яхшийди, тўнғиз. Наҳотки эркакларнинг хаёлида фақат шу фикр бўлса? Қани, шахватпарастлигинг билан бу ердан гумдон бўл-чи! Дўзахи! Нима, қишлоқларингда аёл зоти йўқми? Бу ерда очиб қўйибдими, лаънати кўппаклар?

Аёл нима ҳақида гапираётганини тушундим.

– Адашяпсиз. Шу лагердаги бир аёл билан гаплашиб олишим керак.

– Нега биттаси билан? Нега иккитаси билан эмас? Ҳаммаси билан-чи?

– Қулоқ солинг. Бу лагерда хотиним бор. Хотиним билан гаплашишим керак!

Аёл кулгудан ўзини тиёлмади. Ундан ғазаб эмас, чарчоқ сезилиб турарди.

– Яна битта найрангбозлик! Ҳар ҳафта нимадир янги хийла ўйлаб топасизлар-эй!

– Мен бу ерда биринчи марта келдим!

– Шунга оёқ тираб олибсан-да! Иблиснинг ҳузурига туёғингни шиқиллат-чи!

– Қулоқ солсангиз-чи, – дедим немисчалаб. – Хотинимга шу ердалигимни билдиришингизни ўтиниб сўрайман. Мен немисман. Мен ҳам Левернеда тикансим ортида ўтириб чиққанман!

– Манави масхарабозни қаранглар. У ҳали немисчада ҳам сайраркан. Лаънати эльзаслик! Заҳм еб битиргур! Бизларни раҳмшафкат йўқ бўлган қабоҳатга судраганларинг учун барчангни саратон ғажисин, тўнғизлар! Нима қилаётганларингни тушунмаяпсанларми, маразлар? Тинч қўйинглар бизни! – деди у бўғриқиб. – Сенлар бизни панжара-

га тикдинглар, шуям каммиди сенларга? Тинч кўйинглар бизни! – деб бақирди.

Бошқалар ҳам келаётганини эшитиб ўзимни панага урдим.

Тунни ўрмонда ўтказдим. Қаёққа боришни билмасдим. Бўздай оппоқ ой чиқди ва тева-рак-атрофни оқ олтинга буркади. Кузак совуғи ёйила бошлади.

Эрталаб водийга тушиб, костюмимни монтер комбинезонига алмаштирдим.

Лагерга кайтиб, кириш эшиги олдидаги сокчига электрсимларни текширишим даркорлигини тушунтирдим. Французча лахжам силлиққина чиқди ва лом-мим демай мени ичкарига қўйишди. Ким ҳам ўз ихтиёри билан лагерга киради?

Лагер кўчалари бўйлаб аста юрдим. Аёллар калин мато билан ажратиб қўйилган ёғоч уйларда кутидагидек яшашарди. Хар бир уй икки қаватли эди, ўртада йўлак, икки ёнда пардалар. Битта-иккита пардалар кўтариб қўйилган, ичкарида дағал кўрпа-тўшак кўриниб туради. Унда бунда деворда дурра, очик хатлар, фотосуратлар кўзга чалинади. Булар ачинарли бўлса-да, ўзига хос шахсий бурчакни ифода этарди.

Секин-аста нимқоронғу уйга яқинлашдим. Аёллар ишлашдан тўхташиб, менга кўз ташлашди.

– Бирор хабар юзасидан келдингизми? – сўради биттаси.

– Ҳа, менда бир аёлга топшириқ бор. Унинг исми Елена. Елена Бауман.

Аёл ўйланиб қолди. Иккинчиси яқин келди.

– Емакхонада ишлайдиган суюқоёқ нацист эмасми? Дўхтир билан дон олишиб юрадиган?

– У нацист эмас, – дедим.

– Емакхонада ишлайдиган ҳам нацист эмас. Менимча, унинг исми ҳам Елена эди, – деди деди биринчи аёл.

– Нима, бу ерда нацистлар борми?

– Албатта. Бу ерда ҳаммаси айқаш-уйқаш бўлиб кетди. Ҳозир немислар қаерда?

– Яқин атрофда улар йўқ.

– Айтишларича, харбий комиссия келармиш. Бу хусусида бирор нима эшитдингизми?

– Йўқ.

– Комиссия лагердаги нацистларни озод этаркан. Лекин унга қўшилиб гестапо ҳам келади. У-бу нарса билмайсизми бу тўғрида?

– Йўқ.

– Аммо немислар босиб олинмаган ҳудудда хўжайинлик қилмасликлари керак-ку.

– Хомтама бўлишмасин!

– Бу ҳақида ҳеч нима билмайсизми?

– Миш-мишдан бошқаси эмас.

– Елена Бауманга хабар кимдан экан?

– Эридан. У озодликда.

Иккинчи аёл хириллади.

– Хўп оғзи очилибди-да!

– Емакхонага бориш мумкинми?

– Бўлмасам-чи! Француз эмасмисиз?

– Элзасликман.

– Қўрқяпсизми? – деб сўради иккинчиси. – Нимадан? Ниманидир яширяпсизми?

– Бугунги кунда яширадиган сири йўқ мард топиладими?

– Ўзингизга маълум, – деди биринчиси.

Иккинчиси миқ этмади. У гўё мен айғоқчидек тикилиб қолди. Ундан марваридгул иси гупиллаб турарди. Атир ҳиди димокка урилди.

– Раҳмат. Емакхона қайси томонда?

Биринчи аёл йўлни тушунтирди. Мен сафдан чиқиб кетаётгандек баракни тарк этдим. Иккала тарафдан синовчан нигоҳ ташлаб, докадек оқарган юзлар намоён бўлди. Ўзимни амазонкалар салтанатига тушиб қолгандек сездим. Кўчага чиқдим. Жазирамада тутқунликнинг бўғиқ нафаси юзимга урилди.

Елена бу ерда менга вафодорми-йўқми, буни зинҳор ўйламасдим. Бунинг энди аҳамияти йўқ эди. Чекимизга жуда кўп мусибатлар тушди ва биз фақат омон қолиш ташвишида ёнардик. Қолгани эса бир чақа. Хатто Левернеда шубҳагумонлар азоб берган бўлса-да, булар атиги валдирваса эди.

Ҳозир мен ҳам унинг мусибатдошлари орасидаман. Ҳозир оч-наҳор аёлларни кўриб турибман. Тутқунликда улар аёллик сийқасини йўқотган ва буни ўзлари ҳам ҳис этишади. Шўрпешоналарини қайси деворга ҳам уришсин?

Емакхонада малласоч аёл турфа овқатларни тарқатарди. Атрофида бошқалари ҳам бор.

– Сизга нима керак?

Мен кўз қисиб, бошим билан четга имо қилдим ва эшикка йўналдим. Малласоч мижозларига назар ташлаб олди.

– Беш дақиқадан кейин, – шивирлади у. – Яхшими, ёмонми?

У бирон янгиликни назарда тутаётганини тушундим.

– Яхши, – дедим-у қўшни хонага ўтдим.

Бир неча дақиқа ўтиб аёл ёнимга келди.

– Эҳтиёт бўлиш керак, – деди у. – Кимни сўраб келдингиз?

– Елена Бауманни. Шу ердами?

– Нега сўраяпсиз?

Мен унинг бурнидаги холларини санаб, бирпас жимиб қолдим. Қўзлари аланг-жаланг.

– У шу ерда ишлайдими?

– Нима истайсиз? Монтёрмисиз? Бу маълумотларни ким учун сўраяпсиз?

– Эри учун.

– Яқинда биттаси келиб бошқа аёл ҳақида сўраб-суриштирди. Уч кундан сўнг ўша аёлни олиб кетишди. Агар ҳаммаси жойида бўлса, бизга хабар беришини келишиб олдик. Биз ундан ҳеч қандай хабар олмадик. Қулоққа тепманг, ҳеч қанақа монтёр эмассиз!

– Мен унинг эриман.

– Мен эса Грета Гарбومان¹, – пичинг қилди малласоч.

– Ҳе йўқ, бе йўқ сўраб ўтирмасдим.

– Елена Бауманни кўпчилик сўрайди. У билан бағоят таниқли кишилар қизиқадилар. Ҳақиқатни билмоқчимисиз? Елена Бауман бандаликни бажо келтирди. Икки ҳафта илгари ўлди. Уни дафн этишди. Мана сизга ҳақиқат.

¹ Грета Гарбо — машхур швед актрисаси.

Даставвал ташкаридан бирон хабар опкепсиз деб ўйлапман.

– У казо қилдими?

– Қазо қилди. Энди эса мени тинч қўйинг.

– У ўлгани йўқ. Баракларда бошқача гап юрибди.

– Баракларда сафсата сотишади.

– Унга хат бериб қўёлмайсизми? Мен кетаман, лекин хат қолдирмоқчи эдим.

– Нега?

– Негга деганингиз нимаси? Хат ҳеч нимани англатмайди. У бировни ўлдирмайди ҳам, сотиб қўймайди ҳам.

– Бунга аминмисиз? – деди киноя билан малласоч. – Бу дунёда қачондан бери яшаяпсиз?

– Билмадим. Сиздан қоғоз-қалам харид қилсам бўладими?

– Анов ерда бор, – кичкина столга ишора қилди. – Ўлган одамга не муддаода ёзмоқчисиз?

– Ҳозир ҳамма шундай қилади.

Мен бир парча қоғозга қўйидагиларни ёздим: «Элен, мен шу ердан, озодликда. Бугун кечаси тўсиқ ёнига кел. Кутаман».

Хатни елимламадим.

– Унга бериб қўясизми?

– Бугун негадир девоналар сандироклаб қолишди.

– Ҳами ёки йўқми?

У хатни ўқиди.

– Йўқ, – деб хатни қайтариб берди.

Хатни стол устига қўйдим.

– Ҳеч бўлмаганда, ташлаб юборманг. Йиртманг ҳам.

У чурқ этмади.

– Мен қайтиб келаман. Борди-ю, хатни хотинимнинг қўлига тушишига халақит берсангиз, сизни тирик қўймайман.

– Ростданми?

У ям-яшил кўзларини мендан узмай ортик индамади.

Мен бош тебратиб, эшикка йўналдим.

– Демак, у бу ерда эмас, шунақами? – деб сўрадим қайрилиб.

Малласоч лом-мим демай тураверди.

– Лагерда ўн дақиқача бўламан. Хабар олгани келаман.

Мен лагер кўчалари ва йўлаклари бўйлаб санқидим. Бирмунча фурсатдан кейин емакхонага қайтиб Еленани суриштирмоқчи эдим, бироқ шу маҳал мендан муҳофаза пардаси сидирилиб тушганини сездим. Мен ҳар тарафдан бениҳоя улкан ва ҳимоясиз кўриндим. Тезрок беркиниш керак.

Тусмолланиб бир баракка ўзимни урдим.

– Сизга нима керак, – сўради мендан ориқ аёл.

– Электрсимларни текшириб чиқишим лозим. Бу ердагилари жойидами?

– Жойида, шекилли. Бу ерда беморлар бор.

Аёлнинг эғнидаги оқ халатга энди кўзим тушди.

– Бу госпиталми?

– Беморлар бараги. Сизни бу ёкка чакиришдими?

– Мени куйидан фирмам юборди. Симларни текширишим керак.

Барак ичкарисидан харбий формали киши чиқиб келди.

– Нима гап?

Оқ халатли аёл ҳаммасини тушунтирди. Харбийнинг афти менга иссиқ кўринди.

– Электр? Дармондори ва витаминлар ҳозир кўпроқ асқотади.

У фуражкасини столга ташлаб, ташқарилади.

– Бу ерда ҳаммаси жойида, – дедим аёлга. – Ким эди у?

– Шифокор, бошқа ким бўларди?

– Беморларингиз кўпми?

– Етарлича.

– Кўпи ўлиб кетадими?

Аёл ялт этиб менга қаради.

– Нега сўраяпсиз?

– Шунчаки. Нега бу ерда ҳаммага шубҳали кўз билан қарашади?

– Шунчаки. Бирдан миямга келиб қолди, вассалом. Эҳ, сиз, бегуноҳ фаришта! Сизнинг ватанингиз, паспортингиз бор. Бояқишларда на униси, на буниси бор. Ўлим ҳолати, мана, тўрт ҳафтадирки кузатилмаяпти. Унгача жон беришаётганди.

Бир ой олдин Еленадан мактуб олгандим. Демак, у лагерда.

– Ташаккур.

– Арзимаиди, – деди аччиқ алам-ла оқ халатли аёл. – Яхшиси, сиз сева оладиган ватани ота-онангиз сизга ато этгани учун Яратганга шукрона келтиринг. Сиз киндик қонингиз тўкилган юртни бахтсизликда ҳам, ундан-да бахтиқароларни банди қилиб турганда ҳам, ўша шўрликларни тутиб, йиртқишларга қўшқўллаб топширганда ҳам севаверасиз. Энди эса, лозим бўлса, ёруғлик билан шуғулланинг. Баъзи бировларнинг ҳам миясига нур қуйилса, аъло иш бўларди!

– Бу ерда немис ҳарбий комиссияси бўл-
дими? – сўрадим шоша-пиша.

– Бу сизга нимага керак?

– Комиссияни кутишяпти, деб эшитдим.

– Бундан мамнунмисиз?

– Йўқ. Мен огоҳ этишим даркор.

– Кимни? – хушёр тортди аёл.

– Елена Бауманни.

– Нимадан огоҳлантиришингиз лозим?

– Уни танийсизми?

– Мутлақо йўқ.

Яна ишончсизлик девори. Фақат кейинроқ бу нимадан эканини англадим.

– Мен унинг эриман.

– Буни исботлай оласизми?

– Йўқ. Хужжатларим бошқа. Балки француз эмаслигимни айтсам, ишонарсиз.

Мархум Шварцнинг хужжатини чиқардим.

– Нацист паспорти. Ўзимам шундай ўйлов-
дим. Сизга нима керак?

Сабр косам тўлди.

– Хотиним билан кўришмоқчиман. У шу ерда. Унинг ўзи менга шундай деб ёзган.

– Хат ёнингиздами?

– Йўқ, қочишга аҳд қилганимда гумдон қилдим. Нега бу ерда ҳамма нарсани яширишади?

– Мен ҳам билишни истардим ва айнан сиздан.

Врач келди.

– Ишингизни тамомладингизми? – менга мурожаат қилди врач.

– Йўқ. Эртага эрталаб бирров кириб ўтаман.

Емакхонага кирдим. Малласоч икки аёлга ичкийим ўтказиш билан овора экан. Мен кутдим. Толеим мени тарк этганини ҳис этдим: ҳали ҳам лагердан чиқиб кетмоқчи бўлсам, дарҳол қуён бўлишим керак эди. Соқчилар алмашиши мумкин, барчасини бошқатдан тушунтиришга тўғри келади.

Елена кўринмади. Малласоч нигоҳимдан ўзини олиб қочарди. Вактни чўзиб, савдолашарди. Харидорлар кўпайди. Деразадан зобит ўтиб кетди. Емакхонадан чиқдим.

Соқчилар алмашмабди. Улар мени чиқариб юборишди. Дарвозани ортда қолдирдим. Левернеда бўлгани каби вужудимни худди хаш-паш дегунча орқадан менга ташланиб қолишадигандек ҳис қамради. Терга бўқдим.

Олдинда юк машина кўринди. Бекинишга жой йўқ. Кўзимни ерга қадаб, йўл ёқасидан ке-

тавердим. Юк машина ёнимдан ўтиб, тўхтади. Қочишдан ўзимни зўрға тийдим. Машина илкис бурилиб қолсами, энамни кўраман.

Орқадан илдам қадам товушлари эшитилди. Кимдир кичқирди:

– Ҳой, монёр!

Ўгирилдим. Ёши қайтиб қолган аскар яқинлашди.

– Машинага ақлингиз етадими?

– Йўқ, мен электрикман.

– Ўт олдиргич бузилганга ўхшайди. Моторга бир кўз ташланг.

– Ҳа, ҳа, кўриб қўйинг, илтимос, – деди иккинчи ҳайдовчи.

Нигоҳимни бурдим. Бу Элен эди. У аскарнинг ортида кўрсаткич бармоғини лабига теккизиб, менга боқиб турарди. Эғнида шим, свитер. Ориқлаб кетибди.

– Кўриб қўйинг, илтимос, – такрорлади у мени олдинга ўтказиб.

– Кўзингга қара, – тезгина шивирлади Елена. – Ўзингни устадек тут. Мотор жойида.

Аскар оптимизда айланиб юарди.

– Қаёқдан келяпсан? – пичирлади Елена яна.

Пачоқ капотни очдим.

Елена мен билан бирга моторга энгашди.

– Қишлоқдан. Мен у ерга емакхона учун ул-бул сотиб олгани бораман. Индинга. Чапдан биринчи қахвахона. Эрталаб соат тўққизда.

– Унгача нима қиламан?

— Хўш, нима гаплар? Узоқми ҳали? — сўради аскар.

Элен чўнтагидан бир кути сигарет чиқазиб, манзират қилди:

— Бир неча дақиқа, холос. Айтарли жиддий гап йўқ.

Аскар сигарета тутатиб, йўл ёқасига ўтирди.

— Қаерда? Ўрмондами? Тўсиқ олдидами? Кеча ўша ерда бўлдим. Бугун кечкурун, хўпми? Елена ўйлаб кўрди.

— Хўп. Бугун кечкурун. Ундан вақтли эмас.

— Нега?

— Ҳамма кетгач. Демак, ўнда. Индинга ҳам. Ҳазир бўл.

— Бу ерда жандармлар қалай? Хавфлими? Аскар ёнимизга келди.

— Тузук, — деди Элен французчалаб. — Ҳозир таппа-тайёр бўлади.

— Шалоқ арава, — дедим.

Аскар тиржайди.

— Янгилари хумкалла вазирларда. Хўш, қалай?

— Тайёр, — деди Елена.

— Яхшиямки сизни учратиб қолдик. Мен фақат машинага бензин қуйиш кераклигини билман.

Аскар машинага ўтирди. Элен унга эргашди, стартерни босди. Мотор ўт олди. Элен жўрттага ўчириб қўйган, чоғи. Тамом-вассалом.

— Раҳмат, — деди Элен. Унинг лаблари менгина уқий оладиган сўзларни талаффуз қилаётгандек кимирлади. — Сиз биринчи тои-

фали мутахассис экансиз, – илова қилди ва газни босди. Машина кўринмай қолди.

Кўкиш бензин тутунида бир неча дақиқа кимир этмай қолдим. Жазирама ва аёз бирданига алмашганида бўлгани каби мен қарийб ҳеч нарсани сезмасдим. Беихтиёр бир-бир қадам босиб, йўлимда давом этдим. Шундагина оз-оздан миям ишлай бошлади, шу билан бирга, ичимга ташвиш кирди, эшитганларимни ҳазм қилдим, шубҳа-гумонлар қалбимни тирнади.

Мен ўрмон ичида ётиб, маҳтал бўлиб кутардим. Элен айтганидек, фифон девори кечки ғира-ширага боқиб, аста-секин нуради. Ниҳоят, ҳамма тарқалди. Кеч тушди. Мен ҳамон тўсиқ устунларидан кўз узмасдим. Устунлар қорамтир шарпага айланганди. Кейин улар орасидан янги шарпа пайдо бўлди.

– Қаердасан? – шивирлади Элен.

– Шу ердаяман!

Мен пайпасланиб унга яқинлашдим.

– Бу ёққа чиқа оласанми? – сўрадим.

– Кечроқ. Ҳамма кетсин. Кут.

Битта-яримта чўнтак фонарини ўрмон томонга йўналтириб, мени кўриб қолмаслиги учун бутазорга эмакладим. Ерга ётдим, тўкилган барглари хидладим. Енгил шабода кўтарилди, барглари шитирлади, гўё улар минглаб кўринмас айғокчилардай ўрмаларди. Кўзларим тобора қоронғуга ўрганди ва мен Еленанинг қорасини кўрдим, тепароқда эса унинг юзини тушуниксиз, оқ доғи. У гўё оқ гулли ўсимлик сингари симтўсиқда осилиб турарди. Разм солиб унинг

юзини таниёлмасдим — у бу рўшносиз дунёдаги барча бахтиқароларнинг юзига айланганди. Сал нарироқда иккинчи аёлни кўрдим, учинчи, тўртинчи. Булар қайғу-хасрат ва умид осмонини кўтариб турувчи кариатидалар¹ эди.

Бунга тоқат қилиб бўлмай қолди ва мен юзимни ўгирдим. Симтўсикқа қайта қараганимда уч аёл сездирмай ғойиб бўлганди. Тўсик симлар орасидан эгилиб туйнук ахтараётган Еленага кўзим тушди.

— Орасини кер, — деди у.

Пастки симтиканни босиб, тепадагисини кўтардим.

— Шошма, — деди Элен.

— Қолганлар қани?

— Кетишди. Биттаси нацист. Шунга аввалроқ суқилиб киролмадим. У мени сотиб кўярди. Ҳалиги йиғи-сиғи қилгани.

Элен кофта ва юбкасини ечиб, симлар орасидан менга узатди.

— Йиртилиб кетмасин, бошқаси менда йўқ.

Бу худди кашшок оилаларда болалар пайпоқларини йиртгандан кўра тиззаларини майиб қилишлари афзал кўрилишининг ўзгинаси эди. Яра битади, янги пайпоққа эса пул сарф қилиш керак.

Мен Эленнинг кийимларини ушлаб турдим. Элен эгилиб, аста симтикан орасидан эмаклади. Елкасини тирнаб олди. Шилинган жойдан қон окди. Элен қаддини ростлади.

¹ Кариатидалар — бинонинг аёллар гавдаси шаклида ишланган таянч устунлари.

- Қочишимиз керак, – дедим.
- Қаёққа?
- Чиндан ҳам — қаёққа?
- Испанияга. Португалияга. Ёки Африкага.
- Кетдик. Юр. Бу ҳақда гаплашмаймиз.

Ҳеч ким бу ердан ҳужжатсиз қочиб кетолмайди. Шунинг учун ҳам кетимиздан у қадар пойлашмайди.

У олдимга тушиб, ўрмонга қараб юрди. У ярим яланғоч, сирли ва сулув эди. Унда илгариги Еленанинг қуруқ суяги қолганди, ўтган дамларнинг нафаси дастидан унинг безгак ва интиқликдан ёйилиб кетган терисидан ғам-алам билан таниб олар даражадаги Елена қолганди. Эндиликда йигирма йил муътадил турмушдан кўра тўққиз ой бегона муҳитда яшаш не эканлигини бисёр билувчи кариатидалар сафидан деярли номаълум бўлиб тушиб келганди у.

XIV

Бундан аввал биз шакаргуфторлик қилган қаҳвахона соҳиби ҳузуримизга келди.

– Анави билқиллама зўр нарсa-дa, – деди у оғзининг сўлагига оқиб. – Француз фоҳишаси. Нақ шайтоннинг ўзи. Сизларга ҳам тавсия қиламан, таксирлар! Бизнинг аёллар ҳам порох-у, аммо тез ёниб ўчишади. – У тишини тақиллатди. – Энди кетишга изн берсангизлар. Француз модаси билан иш битиришга нима етсин? Соғлиқ учун фойдали. Улар ҳаётнинг кадрига етишади. Бизнинг аёллар каби уларни кўп лақиллатиш шарт эмас. Ватанингизга эсон-

омон етиб олишингизга тилакдошман. Лолита ёки Хуанани олманглар. Унисиям, бунисиям роҳат бахш этолмайди. Бунинг устига, Лолита кўзингизни шамғалат қилиб чўнтагингизни ўмаради.

У кетди. Кўчада аллақачон тонг отганди. Эшик очилганда бошланажак куннинг шовқини ичкарига ёпирилиб кирди.

– Чоғимда, биз ҳам кетишимиз керак.

– Ҳикоямни ҳадемай тугатаман. Озроқ виномиз ҳам бор.

Шварц бизни холи қолдиришлари учун уч аёлга вино ва қаҳва буюртирди.

– Ўша тунда биз кам гаплашдик, – давом этди у. – Мен курткамни ерга ташладим. Салқин тушганда эса Еленанинг кофта-юбкаси ва свитери билан ёпиндик. Элен бир ухлаб, бир уйғонарди; бир сафар уйку аралаш йиғлаётгандек туюлди. Лагерда эшитганларим ҳақида ҳеч нима сўрамадим ҳам, айтмадим ҳам. Унинг меҳри жўш уриб мени силаб-сийпади. Мен уни жонимдан ҳам ортиқроқ севардим, лекин у аллатовур совуқ ва тушуниксиз бегона эди. Меҳр-муҳаббатда андух бор, ўз навбатида андух меҳрни оширади. Биз ҳалокатга олиб боровчи ҳудуддан йирокда эдик, осмону фалакда парвоз этардик, танимиз ва қалбимиз чамбарчас эди, ниҳоят биз умидсизлик тузоғида эдик. Ҳа, бу ноумидлик эди, сўнгги, гунг ноумидлик, қайсики, кўзларимиз қуруқ эса-да, бахт булоғига оққан кўз ёшлар. Бу фақат фонийликкина маълум бўлган

пинхоний, йиғлаб-йиғлаб адо бўлмас дард-аламнинг кўз ёшлари эди.

– Нахот бу жаҳаннамдан қочиб кетолмаймиз, – деб сўрадим Элендан симтикан «ошён»ига кириб кетаётганида.

Елена лом-мим демади. Тўсик ортига ўтгачгина:

– Қўл-оёғим борланган. Мен туфайли бошқаларнинг бошига сўнгсиз фалокат ёғилади. Эртага кечкурун яна кел. Келасан-а? – деди.

– Агар тутиб олишмаса.

У менга маъюс бокди.

– Ҳаётимизга нима бўлди ўзи? Не гуноҳ қилдикки, бошимиз кулфатдан чиқмай қолди.

Унга кофта-юбкасини узатдим.

– Бор-йўқ кийимнинг шуми?

Элен бош ирғади.

– Шу антика либосларни кийиб келиб дилимни қувнатганинг учун раҳмат. Эртага кечаси яна шу ерда ҳозир бўлишимга ишончим комил. Ўрмонга яшириниб оламан.

– Қорнингни тўйғазиб олишинг керак. Егани ул-булинг борми?

– Шунақа десаям бўлади. Ўрмонда реза мева, қўзиқорин ёки ёнғоқ топилиб қолар.

– Эртагача чидай оласанми? Кечкурун сенга бирор егулик олиб келаман.

– Албатта, чидайман. Тонг ҳам отиб қолди ўзи.

– Қўзиқорин еб юрмагин. Истеъмолбопини билмайсан. Ўзим сенга егулик олиб келаман.

Элен юбкасини кийди. Юбкаси кенг, оч кўк эди.

– Мен сени севаман, – деди Элен тўлиб-тошиб. – Шундай қаттиқ севаманки, тасаввурингга сиғдиrolмайсан. Буни унутма. Ҳеч қачон!

Ҳар гал хайрлашаётганимизда у шундай дерди. Чунки биз француз жандармлари учун, падарлаънати гестапо учун ўлжага айлангандик. Ким сенга чанг солишини ҳам билмасдинг. Ҳар бир субҳидамдаги хайрлашувимиз видолашув эди.

Элен менга нон, мева-чева, баъзан бир бўлак колбаса ёки пишлоқ олиб келарди. Ўзимга ортиқча ташвиш орттирмаслик учун шаҳарга тушиб бошпана қидирмадим. Мен ўрмон ичидаги ярим вайрона монастирга жойлашдим. Кундузлари ухлардим ёки Элен келтирган китобларни мутолаа қилардим. Гоҳида буталар орасига беркиниб, йўлни кузатардим. Элен немисларнинг тобора яқинлашиб келаётганларидан мени воқиф қилиб, турли овоза ва шумхабарлар келтирди.

Ҳаёт бора-бора саросимали қиёфага кирди. Даҳшат пўртана билан бошланди, зардоб каби офат кўтарилди. Лекин, барибир, кун ортидан кун ўтиб бораверди.

Кунлар ажойиб эди, тунлари кўкда юлдузлар жило қиларди. Элен парусина¹ топиб келди ва биз хароба монастир йўлакларига матони

¹ *Парусина* — каноудан тўкилган қалин, пухта мато.

ёзиб, хазонрезги тун шивир-шивирига кулок солганча соатлаб ётардик.

– Нима каромат кўрсатдингки, лагердан ташқарига чиқишга сенга рухсат этилган? – сўрадим бир сафар Элендан.

– Вазифам шуни тақозо этади. Менга ишониади. Ундан гашқари, таниш-билишчилик, – деди у оний сукутдан сўнг. – Ўзинг кўрдингку, қишлоққа ҳам тушиб тураман.

– Шу боис менга ҳам егулик топишга муваффақ бўлаётган экансан-да?

– Егуликни емакхонадан оламан. Пулинг бўлса, чангалда шўрва, ақчанг бўлса, буфетдан у-бу нарса сотиб олиш мумкин.

– Биронтаси сени бу ерда кўриб қолишидан ёки чакиб кўйишидан кўркмайсанми?

– Фақат сен учун кўрқаман, – Елена жилмайди. – Ўзим учун эмас. Менга нимаям қила олишарди? Шундоғам зиндондаман.

Эртаси куни кечаси у келмади. Фигон девори тарқалди, мен писиб яқин бордим – нимёруғликда бараклар қора нукта бўлиб кўринди – мушток бўлиб кутдим, лекин у келмади. Тун қўйнига кўзимни тикиб ётдим. Ёнгинамдан аёллар хожатхонага бориб келишарди. Хўрсиниқ, оҳ-воҳларни эшитдим. Баногоҳ йўлда машина фараларини кўриб қолдим.

Кунни ўрмонда ўтказдим. Хавотир юрагимни тилка-пора қилаёзди. Нимадир бўлганга ўхшайди. Лагерда эшитганларимни тафаккур чиғириғидан ўтказдим. Қанчалик ғалати бўлмасин, бу менга таскин берарди. Нимаи-

ки юз бермасин, уни олиб кетишмаса бўлгани, факат у оғриб-нетиб ёки ўлиб қолмаса бас. Боши берк кўчага кириб қолгандик: номнишонсиз кетмаслик ва қай йўсин бўлмасин, тўфондан бандаргоҳга етиб олиш лозим. Ана шунда барчаси унут бўлади.

Бирок унутмок осонмас. На севги, на ҳамдардлик, на яхшилик, на меҳр бунда ёрдам бера олади. Мен буни билардим ва менга барибир эди. Мен сўнгги титроқ ила шохлардан узилиб ерга тўкилаётган япроқларнинг ола-була доғ-дуғига тикилганча ичимда нола қилардим: унга ҳаёт ато эт! Унга ҳаёт бағишла, ё Тангрим, сендан ҳеч қачон ҳеч нима сўрамайман бошқа. Унинг яшашига изн бер, Раббим. Борди-ю, менсиз яшаши даркор экан, иродангга қарши боролмайман, факат у яшасин!

Элен индин тунни ҳам келмади. Аммо кечкурун яна иккита автомашинага кўзим тушди. Улар лагерга қараб кетишди. Мен ўғринча уларни кузатиб, мундирларни кўрдим. Бу СС формасимиди ёки вермахтниками¹, разм сололмадим, лекин шубҳасиз, булар немислар эди. Тунни минг азобда ўтказдим. Машиналар кечки соат тўққизга яқин келишиб, тунги иккида кетишди. Тун пардаси остида келишлари бу, албатта, гестапо эканлигидан дарак берарди. Ортга қайтаётганларида лагердан бирон кимсани олиб чиқиб кетишаётганмиди-йўқми, аниқлай олмадим. Сахармардонгача йўлда ва

¹ *Вермахт* — фашистлар Германиясининг қуроли кучлари.

лагер атрофида дайдиб юрдим. Кейин тағин монтер никоби остида симдевор ичига кирмоқчи бўлдим, аммо кириш эшигида икки баравар кучайтирилган соқчиларни кўрдим. Соқчи ёнида оддий кийимда кўлида қоғоз билан қандайдир нусха ўтирарди.

Кун ниҳоясиздек туюлди. Юзинчи марта тўсик ёнидан писиб ўтаётганимда девордан йигирма кадамча берида газета ўрамига кўзим тушиб қолди. Ўрамда икки дона олма, бир тўғрам нон ва дастхатсиз ёзув бор эди: «Бугун кечқурун».

Мен йўқлигимда Елена ирғитиб ташлаган кўринади. Тиззалаганча нонни ошалаб едим. Кўноғимга бориб, зумда ухлаб қолибман. Кечга яқин уйғондим. Кун чароғон, олтинранг. Ҳар бир тундан кейин қизғиш япроқлар кўпайиб борарди. Чошгоҳдан сўнгги қуёшнинг илиқ нурлари мен ётган ўрмон майсазорига тушар ва қорақайин, жўкалар сарғиш-қизғиш бўлиб ёнар, гўё мен уйқудалигимда кўринмас мусаввир уларни маёққа айлантирган ва дарахтлар сукунатда ҳаракатсиз аланга ичида ёнарди. Биронта ҳам япроқ қилт этмади.

– Табиат тасвирини келтираётганимга бетоқат бўлманг, – туйқус ўз сўзини бўлди Шварц. – Ўшанда табиат биз учун жониворлар ошёнидек аҳамият касб этганди. У бизнинг кўкрагимиздан итармасди, аксинча, жон деб ўз фарзандидек бағрига оларди. У на паспорт ва на наслнасабинг арийлардан эканлигини тасдиқловчи гувоҳнома талаб қиларди. У малҳам каби жонингга оро кирарди.

Ўша шом маҳали ўтлоқда узок ётдим. Ўзимни сим-сим тўла косадай ҳис этдим. Кейин бу офир сукунатда сирли фармойиш олгандай юзлаб барглар тўкила бошлади. Барглар хавода исён кўтармай сирғалар ва бир қанчаси устимга қўнди. Шу лаҳзада мен ўлим эркинлиги ва унинг тасаллисини ўзимда сездим. Хеч бир қарор қабул қилмай, борди-ю, Элен вафот этадиган бўлса, ўз ҳаётимга нуқта қўймоқликни марҳамат каби ҳис қилдим. Бу илтифот инсоннинг чексиз муҳаббати эвазига фалакнинг инояти эди. Бундай хулосага ўйламай-нетмай келдим ва ўз танамга ўйлаб кўргач, нима бўлган тақдирда ҳам у дунёга равона бўлишга ҳаливери эрта эканлигини англадим.

Елена фиғон деворида кўринмади. Ҳамма кетгандан сўнггина келди. У кўйлақда ва калта иштонда эди. Симтўсиқ оша менга ўрам ва бир шиша вино узатди. Бунақанги либосда у яна ҳам ёшариб кетганди.

– Тиқин очик, – деди у. – Мана қадах.

Элен симтикандан енгилгина ўтди.

– Очдан ўлгандирсан. Буфетда Париждан бери кўрмаган зўр нарсамни қўлга киритдим.

– Одеколон.

Атир тун хавосида баҳри-дилни очиб анқирди.

Елена бош силкиди. Сочларини калта турмаклабди.

– Нима бало бўлди? – деб сўрадим бирдан аразлаб. – Сени олиб кетишди ёки жон таслим қиянсан, деб ўйладим. Сен эса гўзаллик

салонидан келяпсан, гўё. Маникюр ҳам қил-
диргандирсан, афтидан?

– Ўзим қилдим. Қара, – у бармоқларини
кўрсатиб хандон отиб кулди. – Кел, винодан
сипқорайлик.

– Нима бўлди? Гестапо келдими?

– Йўқ. Вермахт комиссияси. Ораларида гес-
тапо гумашталари ҳам бор эди.

– У-бу кишини опкетишдими?

– Йўқ, қани қуй.

Елена асабий эди. Қўллари ёнар, териси
шу қадар қуп-қурук эдики, бармоқ теккизсанг
бас, қарсиллаб кетарди.

– Улар нацистларнинг рўйхатини тузгани
келишибди.

– Хўш, кўп эканми нацистлар ораларингда?

– Кам эмас. Шунчалик кўп деб ўйламагандик
уларни. Аксари бунгача тан олишмаганди. Бит-
таси — мен уни яхши билардим — шартта
олдинга чикиб, национал-социалистик партияга
тегишлилигини, бу ерда қимматли мат-тумот-
лар тўплаганини ва юртига қайтмоқчилигини,
бу ерда унинг бошига итнинг кунини солиш-
ганини ҳамда дарҳол уни олиб кетишларини
айтди-қўйди. Мен уни яхши билардим. Жудаям
яхши. У билардики...

Элен бир кўтаришда қадахни куришиб,
идишни менга берди.

– Нимани биларди?

– Нимани билишини аниқ айтолмайман.
Қанчадан-қанча тунлари тўхтовсиз гаплашиб

чикқанмиз... У менинг кимлигимни билади... – Элен бошини кўтарди. – Мен ҳеч қачон у ёққа бормайман. Модомики, мени опкетишмоқчи бўлишса, ўзимни ўлдираман.

– Сен ўзингни ўлдирмайсан, сени опкетишолмайди ҳам. Нима учун опкетишаркан? Худо билади, ҳозир Георг қаердайкин? Ўша аёл сени сотгани билан нимага эришади?

– Мени олиб кетишларига йўл қўймасликка сўз бер.

– Сўз бераман.

Қўлимдан ҳеч нарса келмаса-да, унга ҳамма нарсани, энг асосийси, муҳофаза қилишни ваъда бердим. Бошқа нимаям дердим? У шунчалик ҳаяжонда эдики, бошқача жавоб беролмасдим.

– Мен сени севаман, – деди у жўшиб. – Нима бўлган тақдирда ҳам шуни ёдингда тут!

– Буни биламан, – дедим унга ишониб-ишонмай.

Елена ҳоли-жони қолмай ўзини орқага ташлади.

– Кел, қочиб кетайлик, – дедим. – Бугун тунда.

– Қаёққа? Паспортинг ўзингдами?

– Ҳа. Уни менга озодликдан маҳрум қилинганлар ҳужжати сақланадиган идорада ишловчи бир киши берди. Сеники қаерда?

Элендан садо чикмади. Бирмунча фурсат олдинга қараб ўйланиб қолди.

– Лагерда бир яҳудий оила бор, – деди у кейин. – Эр, хотин ва бола. Бир неча кун

аввал опкелишди. Бола касал. Сафда улар ҳам Германияга кайтмоқчиликларини айтишди. Капитан улар яхудийми-йўқми, деб сўраганда оила бошлиғи немис эканликларини маълум қилди. Капитан уларга нимадир демоқчи эди-ю, бурнинг тагида гестапочилар турганди.

– Сизлар ростдан ҳам кайтмоқчимисизлар? – деб сўради зобит яна бир бор.

– Уларни ёзиб қўйинг, капитан, – деди гестапочи тишининг оқини кўрсатиб. – Агар шунчалик ватанларини соғинишган экан, уларни пешвоз чиқиб кутиб олиш керак.

Уларни рўйхатга киритишди. Улар ҳеч кимга кулоқ солмаяптилар. Ортиқ бардош беролмаймиз, дейишяпти. Бола оғир бетоб. Бошқа яхудийларни барибир тез орада бу ердан олиб кетишади. Шу боис аввалроқ жўнаш лозим. Биз ҳаммамиз тузоққа тушганмиз. Яхшиси, ихтиёрий равишда кетган маъкул. Уларнинг сўзи шу. Улар эшитишни ҳам исташмаяпти, худди кулоқлари том битган. Улар билан гаплашиб кўр.

– Менми? Нимаям дея олардим уларга?

– Сен Германиядаги лагерда бўлгансан. Бир эмас, икки марта қочишга муваффақ бўлгансан.

– Қаерда ҳам гаплаша олардим?

– Шу ерда. Мен оила бошлиғини бошлаб келаман. Ҳозир. Унга айтганман. Уларни ҳали жаҳаннам йўлидан қайтариш мумкин.

Ўн беш дақиқалардан кейин Елена қоқ суяк кишини бошлаб келди. Яхудий симтикандан ўрмалаб ўтишдан бош тортди. У ичкарида, мен ташқарида туриб гаплашдик. Кейин хотини келди. Бояқишнинг арвохдан фарқи қолмабди.

Ўн кун илгари тутишибди. Уларни бошқа-бошқа лагерга ташлашибди. Кейин эса қочишга муваффақ бўлишибди. Фалакнинг каромати билан яхудий рафикаси ва боласини топибди. Улар ҳамма жойда — йўл ёқасидаги тошларда, уй деворларига исмларини ёзиб қолдиришган экан.

Шварц менга нигоҳини бурди.

— Хоч йўли ёдингиздами?

— Бўлмасам-чи! У Франциядан бошланиб, Белгиядан то Пиренейгача чўзилганди.

Хоч йўли уруш билан бир вақтда бошланганди. Немис қўшини Белгияга бостириб киргач ва Мажино чегаралари қулагач, буюк кўчиш бошланганди — аввалига лаш-лушлар ортилган автомашиналарда, кейин велосипедларда, араваларда, замбилғалтакларда ва ниҳоят пиёда француз жазирамасида шўнғиб учувчи бомбардимончи самолётлар олови остидаги карвон турнақатор бўлиб жанубгача чўзилиб кетганди.

Ўшандаёқ муҳожирлар жануб сари қочишга тушишганди. Ўшанда йўл бўйидаги исмлар пайдо бўлганди. Дуч келган жойда ёзиб қолдираверишарди. Йиллар давомида полициядан яшириниб юрганлар бирлашиб, Ниццадан Неаполгача, Париждан Цюрихгача узалган ёрдамчи пунктлар занжирини ташкил этишганди. Ўша яширин ташкилотда қочоқларни маълумот ва маслаҳатлар бериб турувчи мадад кучлари бор эди. Ўшаларнинг кўмаги ила Шварц айтаётган яхудий ўз оиласини топганди.

– Агар колсак, бизни яна айиришади, – деди менга ўша одам. – Бу аёллар лагери. Мени эркаклар лагерига жўнатишларини билдиришди. Биз бунга ортиқ дош беролмаймиз.

Яхудий ҳаммасини тарозига солиб кўрганди. Бир марта қочиб, очликдан ўлиб кетишларига бир баҳя қолибди. Бола касал, хотини озиб, чўп бўлиб қолган, ўзида ҳам мадор йўқ. Энг маъқули, ихтиёрий равишда кетиш керак.

– Нега вақт борида бизни қўйиб юборишмади? – деди охири озғин, чўзинчоқ юз ва кичкина қора мўйловли яхудий.

Бу саволга ҳеч ким жавоб беролмасди. Гарчи биз ҳеч кимга керак бўлмасак-да, бизни қўйиб юборишмасди. Мамлакат харобазорга айланаётган бир замонда бу аҳамиятсиз ғайримантик эди.

Эртаси куни кечга яқин лагерга иккита юк машинаси келди. Ўша ондаёқ симтикан жонланди. Ўн-ўн икки аёл тўсиқ ёнида ғимирлаб тикансимдан ўтишди. Кейин улар ўрмонга отилишди. Еленага кўзим тушмагунча пистирмада ётавердим.

– Бизни префектурадан огоҳлантиришди. Немислар шу ерда, – деди Элен. – Улар кўнгиллиларни опкетгани келишибди. Бирок охири нима билан тугашини биров билмайди. Шунинг учун немислар кетгунча ўрмонда беркинишимиз учун ижозат беришди.

Эленни биринчи марта йўлда кўрганимдан бери у анча-мунча қорайибди-ю, аммо кайфни учирадиган даражада ориқлаб кетибди.

Кўзлари катталашиб, ёнок суяклари туртиб чиқибди.

– Ўз ризқингни ҳам менга улашяпсанми, дейман.

– Худога шукур, қорним тўйяпти. Мана, қара, – Элен кўлини чўнтагига солди. – Шоколад. Кеча ҳатто ошхонамизда жигар паштети сотилди. Лекин нон етишмади.

– Кечаги киши кетяптими?

– Ҳа.

Унинг юзи бирдан бўжмайди.

– Мен ўша жаҳаннамга ҳеч қачон қайтмайман. Ҳеч қачон! Менга сўз бергансан! Мени тутиб олишларини хохламайман.

– Улар сени қўлга туширишолмайди.

Бир соатдан сўнг машиналар изига қайтишди. Лагерда аёллар баралла куйлашарди: «Германия, Германия, азиз ва олийсан, Германия».

Ўша тунда Эленга захарнинг ярмини бердим. Кундузи Элен Георгга синглизининг қаердалиги маълум эканини билиб қолди.

– Бун сенга ким айтди? – деб сўрадим.

– Бундан хабари бор одам.

– Ким?

– Лагер шифокори.

– У қаердан биларкан?

– Комендатурадан. Суриштиришибди.

– Шифокор нима қилишинг кераклигини айтдими?

– У мени бир неча кунга касаллар барагига яшириб қўя олади.

— Демак, лагердан қочиш керак. Кеча сизларни ўрмонга яшириш ҳақида огоҳлантириш кимдан келди?

— Префектдан¹.

— Яхши. Паспортинг билан лагердан чиқишга оид гувоҳнома олишга ҳаракат қил. Балки, врач ёрдам кўрсатар? Йўкса, қочишдан ўзга йўл йўқ. Зарур буюмларингни ол. Бировга чурқ этма. Префект билан гаплашиб кўришга ҳаракат қиламан. Ҳар қалай, тушунган одамга ўхшайди.

— Кераги йўқ. Ўзингга эҳтиёт бўл.

Имкон борича монтерлик коржомамни тозалаб, эрталаб ўрмондан чиқдим.

Префект ҳузурига боришни уддаладим. Жандарм ва котибга ўзимни ҳарбий мақсадларда электрузатиш линиялари ҳақида маълумот олгани келган немис техникиман, деб таништирдим. Агар кутилмаган ишга қўл урсанг, кўзлаган маслагингга етишасан — мен бунга ҳаётий тажрибам давомида амин бўлганман. Агар жандарм қаршисида қочоқлардан бири турганини англаб етганида ўша заҳоти қўлимга кишан урарди.

Префектга бор ҳақиқатни айтдим. Даставвал у мени хонасидан ҳайдаб чиқармоқчи бўлди. Кейин дангаллигим қитик-патиға тегди. Менга сигарета манзират қилиб, даф бўлишимни айтди. Мени кўришни ҳам, эшитишни ҳам хоҳламади. Ўн дақиқа ўтиб менга ёрдам берадиган ахволда эмаслигини, чунки немислар-

¹ Префект — Францияда: департамент бошлиғи.

нинг кўлида рўйхат борлигини ва агар биронта маҳбус ғойиб бўладиган бўлса, уни жавобгарликка тортишларини маълум қилди. У немис концлагерида чириб кетишни истамас экан.

— Ҳурматли префект, — дедим. — Биламан, сиз асирларни кўриқляяпсиз ва ўз фармойишингизга кўра иш тутяпсиз. Лекин сиз ҳам, мен ҳам биламизки, ҳозир Франция мағлубият ботқоғида ва бугунги фармойиш эртага иснод келтириши мумкин. Агар бошбошдоқчилик зулмга ўтса, кейин унга баҳона топиш қийин бўлади. Нима учун сиз ўз иродангизга қарши равишда бегуноҳ одамларни симтикан қафасда қийноқ ва крематорийга шай қилиб ушлаб туришингиз керак экан? То Франция қаршилиқ кўрсатмагунча чет элликларни босқинчиларга қаршими ёхуд улар томонми, сўраб ўтирмай озодликдан маҳрум этишда нимадир маъно бор эди. Энди эса уруш аллақачон тугаган; бир неча кун аввал ғолиб томон ўз тарафидагиларни олиб кетди. Қолганлар эса — ўзларини муқаррар ўлим кутаётганлигидан ваҳимага тушиб ҳар куни ўлиб-тирилаётган қурбонлардир. Мен бу қурбонларнинг барчаси учун оёғингиз остида поёндоз бўлишим ҳам мумкин эди. Аммо мен фақат биттаси учун сиздан ёлворяпман. Агар рўйхатдан ҳадиксираётган бўлсангиз, рафиқамни қочоқ сифатида, борингки, ана, марҳума ёки ўз жонига қасд қилган киши сифатида кўрсатинг — ана ўшанда ҳар қандай жавобгарликдан соқит бўласиз.

У менга узоқ тикилиб қолди.

– Эртага келинг, – деди у нихоят.

Мен кимир этмадим.

– Эртага кимларнинг қўлига тушишим номаълум. Ваъдангизни бугун бажаринг.

– Икки соатдан кейин келинг.

– Мен эшигингиз тагида кутиб тураман. Бу мен билган энг хавфсиз жой.

Префект кутилмаганда қах-қах отиб кулиб юборди.

– Бу қанаканги мухаббат қиссаси ўзи! Сизлар эр-хотинсизлар-у, худди бегонадай яшашларинг лозим. Одатда, аксинча бўлади.

Мен чуқур хўрсиндим. Бир соатдан кейин у мени чақирди.

– Лагер катталари билан гаплашдим. Чиндан ҳам рафиқангизни сўраб-суриштиришибди. Биз сиз айтгандек қилиб, унинг ўлишига йўл қўямиз. Бу сизни ортиқча ташвишдан халос этади. Бизни ҳам.

Мен бош ирғадим. Ғалати совуқ ваҳима менга ҳужум қилди. Азалий хурофот қолдиғи. Сирасини айтганда, мен ўзим ҳам аллақачонлар ўлиб кетган ва марҳумнинг ҳужжати билан яшамаяпманми?

– Эртага ҳаммаси тайёр бўлади, – деди префект.

– Бугун қила қолинг шу ишни, – деб илтимос қилдим. – Бир маҳаллар бир кунга пайсалга солганим учун икки йил лагерда ўтиришга мажбур бўлганман.

Бехос сулайиб қолдим. Префект буни пайқади. Кўз ўнгим жимираб, сал қолса, ху-

шимдан кетаёздим. Префект коньяк келтиришни буюрди.

— Яхшиси, қаҳва, — дедим-у стулга оғир чўқдим. Хона яшил тусга кириб туман ичида чайкаларди. Кулоқларим шанғилларди. Йўқ, зинхор-базинхор хушимни йўқотмаслигим керак. Элен энди эркин куш, бу ерлардан узок-узокларга қочиб кетишимиз даркор.

Шовқин ва туман орасидан одам юзи ҳамда овозини англашга чирандим. Кимдир менга бақирарди. Бошда нима гаплигига тушунмадим ва кейингина кулоқларим ишга тушди.

— Бу менга ҳазилдай гап, деб ўйлаяпсизми, лаънатлар бўлсин?! Шайтон олсин! Мени нима ишим бор? Мен сизга соқчи эмасман, мен тартибли одамман... Жин урсин ҳаммангизни. Ҳамма кўзимдан йўқолсин!.. Ҳамма!..

Овоз тағин ғойиб бўлди. У ростдан ҳам бақирдими ёки кулоқларим остида шунчаки жарангладими, билолмадим. Қаҳва келтиришди. Мен ўзимга келдим. Кейин кимдир келиб, яна бирпас кутишимни айтди. Шундоғам қимирлолмасдим.

Ахийри префект келди. У ҳаммаси жойидалигини айтди. Ҳушдан кетганим ҳам фойдамга ҳал бўлганди.

— Тузукмисиз? — сўради префект. — Мени бундоқ кўрқитманг. Мен бор-йўғи қишлоқдан чиққан француз префектиман.

— Бу илоҳдан улуғроқ мансаб, — дедим жилмайиб. — Худо мени заминга тушишимга рухсат берган, холос. Менга кераги эса —

бу округга қадам қўйишимга фақат сиз рухсат бера оласиз, жаноб префект.

У ҳам кулиб:

– Агар сизни излашга тушишса, бу ер сиз учун ўта хавфли бўлиб қолади, – деди.

– Агар пайимга тушишса, бу ердан кўра Марсел хавфли худудга айланади мен учун. Ўша ердан қидиришларига баҳоли қудрат ишонман. Бизга бир ҳафталик рухсатнома ёзиб беринг. Бу фурсат ичида Қизил денгиздан сузиб ўтиш учун тараддуд кўришга улгурамыз.

– Қизил денгиздан?

– Муҳожирлар тилида шунақа дейилади. Биз Мисрдан қочган яҳудийлар каби яшаймиз. Орқада немис армияси ва гестапо, икки ёнда француз ва испан полицияси денгизи, олдинда эса Лиссабон бандаргоҳига эга орзулардаги Португалия, ундан нарисиди бўлса, жаннатмонанд, сеҳрли диёр — Америка.

– Америка визаси борми сизда?

– Визани оламыз ҳам.

– Сиз, назаримда, мўъжизага ишонувчан одам экансиз.

Биз бир ҳафта туриш учун рухсатнома олдик. Мен Эленни кутиб, лагер дарвозаси ёнида турардим. Кун тугаётир эди. Майда-майда ёмғир томчиларди. Элен шифокор назорати остида келди. У кайнаб-тошиб шифокор билан баҳслашарди.

– Рафиқангиз оғир касал, – деди шифокор.

– Бу тўғри, – деди Элен кулиб. – Мени шифохонага ётқизишади ва мен ўша ерда ўламан. Бу ерда доим шундай йўл тутадилар.

– Беъмани ҳазил, – деди доктор адоват билан. – Рафиқангиз чинакамига шифохонага ётиши шарт.

– Нега шу пайтгача шифохонада эмас, – деб сўрадим.

– Бу нима деганинг? Мен соппа-соғман ва шифохонага ётишга сира хоҳишим йўқ.

– Хотинимни шифохонага жойлаштира оласизми? Хавфсиз ерда бўларди хотиним.

– Йўқ, – деди доктор.

Элен тагин кулиб, шундай деди:

– Албатта, йўқ. Қандай аҳмоқона гап! Адью¹, Жан.

Элен олдинга ўтиб йўлга тушди. Мен врачдан унинг ташхисини сўрамоқчи бўлдим-у, журъатим етмади. Доктор менга бир қарадида, шартта бурилиб лагерга кириб кетди. Мен Эленга эргашдим.

– Паспортинг ўзингдами?

Элен бош ирғади.

– Сумкангни бер.

– Оғир эмас.

– Барибир беравер.

Биз йўл бўйлаб қуйига тушиб кетдик.

– Касалмисан?

– Агар ростдан ҳам хаста бўлганимда, юролмасдим. Иситмам кўтарилганди. Лекин мен умуман касал эмасман. У ёлғонлади. У қолишимни истади. Менга разм солиб айт-чи, касалга ўхшайманми?

¹ Адью – французчада «алвидо» деган маънони англатади.

Элен таққа тўхтади.

– Ҳа, – дедим.

– Қайғурма.

– Қайғураётганим йўқ.

Унинг касал эканлигини англадим. Элен буни ҳеч қачон тан олмаслигига ҳам иқрор бўлдим.

– Касалхонага ётсанг, нафи тегармидими?

– Йўқ. Зиғирча ҳам. Ишон менга. Башарти бетоб бўлиб, касалхонадагилар менга ёрдам беришолганда, вақтни қўлдан чиқазмай ўша ерга жойлашардим. Ишон, мен ҳақиқатни айтяпман.

– Сенга ишонаман.

Бошқа нимаям қила олардим. Ўзимни туйқус иродасиз деб тан олдим.

– Эҳтимол, лагерда қолганинг яхшимиди?

– Борди-ю, сен келмаганингда ўзимни ўлдирардим.

Биз олға кетдик. Ёмғир кучайди.

– Мана кўрасан, биз кўз очиб-юмгунча Марселда бўламиз, – дедим. – У ердан Лиссабонга, кейин Америкага равона бўламиз.

У ерда яхши докторлар бор, деб ўйладим. Балки, ишга ҳам жойлашарман.

– Оврупани ёмон тушдай унутамиз.

Элендан садо чиқмади.

XV

Рухсатнома қўлимизга теккач, маълум бўлдики, Испания визаси йўққа чиқибди. Иккинчи рухсатнома учун эса Португалияга ки-

риш визасини олишга тўғри келди. Яна барчаси бошидан бошланди — элчихонада соатлаб кутишлар, аросатда изғишлар.

Кечқурун Елена ҳолдан тойди. Бир меҳмонхонадан хона олдим.

Кейин меҳмонхонанинг чокқина боғида ўтирдик. Совук тушиб қолганди, бироқ уйқумиз келмасди. Эр-хотин вино ичиб, лагерга олиб боровчи йўлга тикилардик. Чуқур миннатдорчилик ҳисси қалбимни қувонтирди. Кўз ёш қилиб олгандан кейин Елена ёмғирдан кейинги табиат каби бетакрор эди.

Эртаси окшом лагер томон ўрмалаб кетаётган машинани кўрдик. Кун бўйи хонадан чиқмадим. Сўнгги кунларда иккаламизнинг ҳам силламиз қуриганди. Аммо кутилмаганда Элен кетишга қисталанг қилиб қолди. Лагерга олиб боровчи йўл унга азоб берарди. Гестапо изига тушишидан чўчирди.

Дастлаб Бордога йўл олишни режа қилдик. Бироқ йўл-йўлакай Бордога боришдан маъни йўқлигини билиб олдик. Икки ўриндиқли ситроен¹ хайдовчиси бизни ҳамроҳ қилиб олди. У бизга шаҳар четида бўм-бўш қалъа борлигини, у ерда тунашимиз мумкинлигини айтди.

Бошқа иложимиз йўқ эди. Кечга томон у бизни тушириб қолдирди. Ғира-ширада кичикрок қалъа, тўғрироғи, хувиллаган, дарпардасиз шаҳар четидаги уй олдимизда қад кўтарди.

Кенг зинапоялардан кўтарилиб, эшикни итардим. Бузиб киришмоқчи бўлганлар, аф-

¹ Ситроен — француз автомобиль маркаси.

тидан. Нимқоронғу холлда қадам товушлари жаранглади. Ҳайқирдим — жавобан узук-юлук акс-садо янгради. Хувиллаган ва шип-шийдам уй. Ўн саккизинчи аср бадий безаги тас-вирланмиш ички кўриниш қолибди, холос: ёғоч панелли деворлар, ойналарнинг салобатли мутаносиблиги, шифт, чиройли зиначалар. Шошмасдан у хонадан бу хонага ўтдик. Чақириғимизга ҳеч зот овоз бермади. Девордан чироқ тугмасини изладим. Қаср электр ёриткичларидан мосуво экан. Қандай қурилган бўлса, шундайлигича қолаверган. Мўъжаз емакхона оқ ва тилларанг, ётоқхона эса оч яшил тилларанг эди. Мебелдан асар йўқ. Хонадон соҳиблари қочкинликда олиб чиқиб кетишган, чамаси.

Болохонадан сандиқ топдик. Ичидан ниқоблар, арзон ранг-баранг костюмлар, бир қанча шамлар чиқди. Энг зўр топилмамиз кўрпа-тўшакли каравот бўлди. Тимирскиланишда давом этиб ошхонадан озроқ нон, майда балиқ, бир боғлам саримсоқ, асал юқили стакан, ертўладан эса бир неча қадок картошка, икки шиша вино, бир тахлам ўтин топдик. Дарҳақиқат, бу ер парилар макони экан!

Тўрт кун танҳоликда яшадик. Кейин мен майда-чуйда харид қилгани энг яқин қишлоққа тушдим. У ерда Бордодан иккита кема сузиб кетишини эшитдим.

Мен барибир Бордодаги кемаларни ўйлардим. Шундай оғир замонда уларнинг денгизга чиқиши менга оламшумул бўлиб туюларди.

Франция вақтинча сулҳ тузганди. Оккупация қилинган ва эркин ҳудудлар ҳам бор эди-ку, аммо бу битимни ҳимоя қилишга қодир ҳукумат йўқ эди. Лекин немис армияси ҳамда гестапо бор эди ва улар ҳар доим ҳам қўлни қўлга бериб ишлашмасди.

— Ҳаммасини ойдинлаштириш лозим, — дедим Эленга. — Сен шу ерда коласан, мен Бордога киришга уриниб кўраман.

Элен бош чайқади.

— Мен якка ўзим қолмайман. Сен билан бораман.

Йўлни пиёда, юк машинасида, бир гал ҳатто хушфеъл батрак сотишга олиб кетаётган отларда босиб ўтдик.

Бордо ҳали забт этилмаган бўлса-да, немис қўшинлари етиб келганди. Бу оғир зарба эди. Ҳар дақиқа қамоққа тушиш ҳеч гап эмасди. Эленнинг либоси кўзга ташланмасди. Унда иккита свитер ва бир жуфт шим, менда эса ишчи комбинезион бор эди. Захира костюмим рюкзакда ётарди.

Эътибор жалб қилмаслик учун буюмларимизни ковокхонада қолдирдик.

— Саёҳатлар бюросига кириб, пароход масаласини ҳал қиламиз, — дедим Еленага.

Шаҳарда танишларимиз бўлмаса-да, саёҳатлар бюросини тезда топдик. Ойналарга реклама пешлавҳалари осиб ташланибди. «Олтин кузни Лиссабонда ўтказинг», «Жазоир — Африка жавоҳири», «Флоридага таътилга ошиқинг», «Серқуёш Гранада».

Дарчага яқинлашгунча узок кутмадик. Ўн тўрт ёшли йигитча барчасидан тўлиқ хабардор қилди. Ҳеч қанақанги пароход йўқ. Аслида немислар ташрифича бу ерда польякларни ва Польша легионига кўнгилли ёзилган мухожирларни Англияга олиб кетиш учун инглиз кемаси бўлган экан. Энди эса денгизга биронта ҳам кема тушмайди.

Охир-оқибат қалъамизга қайтишга қарор қилдик. Икки марта жандармлар ушлаб олишди. Икки сафарда ҳам синалган усулимни қўлладим: жандармга бақириб, паспортларимизни бурнининг тагига сукканча, ўзимни ҳарбий маъмуриятдаги австриялик немис қилиб таништирдим. Элен хандон отиб куларди.

Биринчи марта бу фикр қовокхонадаги буюмларимизни талаб қилганимизда миямга келди. Хўжайин биздан ҳеч қанақанги буюм олмаганини билдирди.

— Хохласанглар, полиция чақиринглар, — деди у ишшайганча. — Бироқ сизлар хохламайсизлар, албатта!

— Бунга ҳожат йўқ, — дедим. — Нарсаларни қайтаринг.

Қовокхона хизматчисига имо қилдим.

— Анри, жанобга эшикни кўрсатиб қўй!

Анри қўлларини қовуштириб тиржайди.

— Тўхтаг, Анри, кузатмай қўя қолинг, — дедим. — Нахотки немис концентрацион лагери ичкаридан қандай кўриниши билан танишмоқ истагида ёнаётган бўлсангиз?

— Сен, башара! — Анри менга мушт кўтарди.

– Отинг, сержант, – дедим тезкорлик билан.

Анри тузокка илинди. У ўгирилган захоти мен киндигидан бир қарич пастга келиштириб мушт туширдим. У наъра тортиб йиқилди. Хўжайин шиша кўтариб, пештахтадан чиқди.

Мен токчадаги «Дюбонне»ни олиб, бўғзини ушлаб стол қиррасига уриб синдирдим. Хўжайин тўхтади. Ортимдан яна битта шишанинг чил-чил сингани жаранглади. Мен ўгирилдим, қовоқхоначидан кўз узмай шайланиб туравердим.

– Бу мен, – деди Элен ва кичқирди: – Хайвон! Нарсаларимизни бер, йўкса, афтингни бежаб қўяман!

Элен синиқ шиша билан айланиб ўтиб, қовоқхоначига қараб юрди.

Мен уни бўш қўлим билан ушлаб қолдим. Афтидан, Элен «Перно» шишасини синдирган, негаки бирдан хонани анис иси тутиб кетди. Қовоқхона соҳибига матросча ҳақоратлар ёзғирдим. Елена қўлимдан чиқишга ҳаракат қилиб силтанарди. Хўжайин пештахта ортига чекинди.

– Бу ерда нималар бўляпти, – деди кимдир орқадан немисчалаб.

Қовоқхона хўжайини ичқоралик билан қулиб қўйди. Анрини алдаш учун тўқиб чиқарган немис унтер-офицери ростдан ҳам пайдо бўлди.

– У ярадорми? – сўради немис.

– Манови чўчками? – деб Элен қўлини чотига тикиб полда типирчилаётган Анрини

кўрсатди. – Йўк, ярадор эмас. Бу қон эмас, вино!

– Немисмисизлар? – сўради унтер-офицер.

– Ҳа, – дедим. – Бизни тунашди.

– Ҳужжатларингиз борми?

Қовокхоначи илжайди. Чамаси, немисчани тушунади.

– Албатта, – деди Элен. – Бизнинг ҳуқуқимизни ҳимоя қилишингизни илтимос қилиб сўрайман! – Элен паспортини чиқазди. – Мен оберштурмбаннфюрер Юргенснинг синглисиман, – у паспортдаги қайдни кўрсатди, – биз қалъада яшаймиз, – Элен мен умуман билмаган жойни айтди, – бир кунга Бордога келгандик. Буюмларимизни манави ўғрида қолдиргандик. Энди эса у бундан тоняпти. Бизга ёрдам беринг, илтимос!

– Шу тўғрими? – сўради унтер-офицер.

– Албатта, тўғри! Немис аёли алдамайди! – Элен аҳмоқона нацист иборасидан иқтибос келтирди.

– Сиз кимсиз? – сўради мендан немис.

– Ҳайдовчи, – дея коржомамга ишора қилдим.

– Қани, бўл, тезроқ! – амирона оҳангда кичқирди унтер-офицер қовокхоначига.

Пештахта олдидаги нусха қийшанглашни бас қилди.

– Дўконингизни беркитишимизга тўғри келади, – деди унтер-офицер.

Элен бунга французчалаб «хайвон» ва «чет эл ахлати»ни кўшиб-чатиб бажонидил таржима

килди. Охиргиси менга ёқди. Французни ўз мамлакатида чет эл ахлати дейиш қандай мароқли!

— Анри! — буюрди хожа. — Буюмларни каерга қўйгандинг? Мен ҳеч нарсани билмайман. Мана шу йигит айбдор.

— Ёлғонлаяпти, — таржима қилди Элен. — У ҳаммасини анов маймунга тўнкаяпти. Буюмларимизни қайтаринг, — деди у хўжайинга. — Дархол! Йўқса, гестапо чақирамиз!

Хўжайин Анрини тепди. У йикилди.

— Афв этгайсиз, — деди ковоқхоначи унтер-офицерга. — Англашилмовчилик юз берди. Бир стакан шароб билан сийлашга ижозат этинг.

— Коньяк, — деди Элен. — Энг яхшисидан.

Хожа стаканни тўлдирди. Элен унга ўкрайиб қаради. У дархол яна иккита стакан тўлдирди.

— Сиз довюрак аёл экансиз, — деди унтер-офицер.

— Немис аёли ҳеч нарсадан қўркмайди.

— Машинангиз қанақа?

Мен унинг қўйқўзларига қатъий тикилдим.

— Албатта, фюрернинг севимлиси бўлмиш мерседес-да.

Немис маъқуллаб деди:

— Бу ерлар зап жойлар экан, тўғрими? Албатта, ўз уйинг — ўлан тўшагинг. Лекин, барибир, ёмон эмас. Нима дейсиз?

— Ҳа, ҳа, ёмон эмас!

Биз шаробхўрлик қилдик. Коньяк қойилмақом экан. Анри нарсаларимизни олиб келиб, столга қўйди. Мен рюкзагимни текширдим. Жойида.

– Ҳаммаси жойида, – дедим унтер-офицерга.

– Айбдор фақат анови, – деди хўжайин. –
Ишдан бўшадинг, Анри! Йўкол!

– Раҳмат, унтер-офицер, – деди Елена. –
Сиз ҳақиқий немис ва кавалер экансиз.

Немис честь берди. У йигирма бешдан ош-
маган.

– Энди фақат синдирилган «Дюбонне» ва
«Перно»га ҳақ тўласангиз бас, – деди хожа
тетикланиб.

Элен унинг сўзини немисчага ўгириб илова
қилди:

– Кечириб қўядилар. Бу ўз-ўзини ҳимоя
қилиш эди.

Унтер-офицер пештахтадан қўли етган ши-
шани олди.

– Рухсат этинг, – деди у назокат билан. –
Пировардида беҳуда ғалаба қозонмадик-ку.

– Хоним «Куантаро» ичмайдилар, – дедим. –
Яхшиси, коньяк ҳадя этинг, унтер-офицер.

Немис очилган коньякни Эленга тортиқ
қилди. Шишани рюкзакка солдим. Эшик ёнида
у билан хайрлашдик. Зобит бизни машинамиз-
гача кузатиб қўядими, деб кўрқдим, аммо Элен
унинг ҳам эвини қилди.

– Бизда бундай тартибсизликларга йўл
қўйиб бўлмайди, – деди ботир немис. – Бизда
тартиб-интизом ҳукмрон.

Мен унинг ортидан қараб қолдим. «Тар-
тиб, – дедим ичимда. – Қийноқлар, қаншардан
дарча очишлар ва оммавий қирғин биланми?!»

– Тузукмисан? – сўради Элен.

– Бир нави. Бунақанги сўкишларни билмайсан, деб ўйлагандим.

– Буни лагерда ўрганганман. Ўзингни кушдай енгил ҳис қиласан. Елкамдан тоғ ағдарилгандай бўлди! Лекин сен синдирилган шиша билан уришишни ва бир зарб билан одамни ҳарам оғасига¹ айлантиришни қаёқдан ўргана қолдинг?

– Инсон ҳуқуқлари учун курашда.

Кошонамизга қайтиб келганимизда икки зобит ва аскар ёғоч эшикларни ичкарига ташиб олиб кираётганининг устидан чиқдик.

Уларни жўка дарахти ортидан кузатиб турдик. Ёқимли кеча эди.

Айвонда зобитнинг бақириб ақиллаганини эшитдик.

– Йигирманчи аср овози, – деди Элен. – Кетдик бу ердан. Бу оқшом қаерда тунаймиз?

– Бирон ерда, пичан орасида.

– Эҳтимол, каравотдадир. Ҳар қалай биргамиз-ку!

XVI

Истараси иссиқроқ аёл ёнимизга келиб хомуза тортди:

– Одамнинг кулгусини қистатманглар! Хотинлардан баттар лақиллар экансизлар. Эътиборларинг учун биз ухлашимиз керак. Гапларинг тўпланган бўлса, бошқа қаҳвахонага боринглар. Аллақачон очилган.

¹ Ҳарам оғаси – бичилган кул.

Исловатхона маликаси эшикни очди. Тонг шовкин-суронли кунни каршилаётир. Куёш чарақлаяпти. Соатимга қарадим.

– Пароход бугун пешинга эмас, эртага шом пайти йўлга чиқади, – деди туйкус Шварц.

Қулоқларимга ишонмадим. Шварц буни сезди.

– Юринг, – деди у.

Қовоқхонадаги жимжитликдан кейин кўча шовқинига аввалига тоқат қилиб бўлмади. Шварц тўхтади.

– Одамларнинг югуриб-елиб, бақир-чақир қилишларини қаранг. Гўё ҳеч ким вафот этмагандек олға интилишади.

Бандаргоҳга бордик. Дарёда ўркач-ўркач тўлқинлар от чоптиришмоқда. Кучли совуқ шамол еларди. Куёш нурида илиқлик йўқ. Елканлар ҳилпирайди. Бу ерда ҳамма эрталабдан бўғзигача ишга кўмилган.

– Кема эртага сузиб кетади, деганимга ишонмаяпсиз-а? – сўради Шварц. Очик кунда у ҳорғин ва сўппайиб кўринди.

– Ишонгим келмаяпти. Бугун жўнайди, дегандингиз. Келинг, сўраб кўрамиз. Мен учун жуда муҳим бу.

– Мен учун ҳам жуда муҳим эди. Кейин эса дафъатан маъно-мазмунини йўқотди.

Индамадим. Бирдан мени кучли тоқатсизлик қамради. Бетиним ҳаёт ўзига чорлади. Тун ортда қолди.

Қандайдир идора олдида тўхтадик. Эшик ва деворларга рекламалар осиб ташлашиб-

ди. Пешойнада пароход сафари бир кунга қолдирилгани ҳақидаги эълон кўзга ташланиб турарди.

– Ҳадемай хикоямга якун ясайман, – деди Шварц.

Яна бир кунни ютиб олдим. Эълонга карамасдан эшикка кўл узатдим. Ёпик. Ўнлаб одамлар мени кузатиб туришган экан. Муҳожирлар. Эшик ёпиклигини кўришгач, пешойнага кўз қадашди.

– Кўриб турганингиздек, вақтингиз бемалол, – деди Шварц ва бандаргоҳдаги қах-вахонага таклиф этди.

У ютоқиб-ютоқиб қайноқ қахвадан хўплади.

– Соат неча бўлди? – сўради у.

– Етти ярим.

– Бир соатдан кейин... Бир соатдан кейин озод қуш бўласиз. Ҳикоям Иеремиада¹ бўлиб ифодаланишини истамасдим.

– Йўк, ундай эмас.

– Унда нима бу?

Мен ўйлаб кўрдим.

– Бир муҳаббат тарихи.

Шварцнинг юзи ёришди.

– Ташаккур, – деди у фикрларини жамлаб. – Биаррицада энг дахшатлиси бошланди. Сен-Жан де Лю шаҳарчасидан кичикроқ кема жўнаши кераклиги тўғрисида эшитдим. Бу уйдирма бўлиб чикди. Пансионга қайтиб, пол-

¹ *Иеремиада* – Қуддус шахрининг халокатига йиғлаб нола қилган Инжилга оид авлиё Иеремиянинг фигураси.

дa oғрикдaн буришиб кетгaнчa ётгaн Эленни кўрдим.

– Томирим тортишиб қолди, – деди инграб Элен. – Ҳозир ўтиб кетади. Мени холи қўй.

– Ҳозир дўхтир чақираман.

– Асло. Керакмас. Ҳозир ўтиб кетади. Кет! Беш дақиқадан кейин кел! Мени ёлғиз қолдир! Айтганимни қил! Ҳеч қанақа дўхтир керакмас! Кетсанг-чи! Нима деяётганимни билиб турибман! Ўн дақиқадан кейин қайтиб кел! Шунда сен...

У ёлғиз қолдир, дегандай қўл силтади. У ортиқ гапиролмасди, аммо кўзлари шундай илтижоли боқардики, шу заҳоти ташқарига чиқдим.

Кўчага қараб йўлакда туриб қолдим. Сўнг дўхтирни суриштирдим. Менга айтишдики, доктор Дюбуа икки кўча нарида яшаркан. Оёқни қўлга олдим. Дўхтир кийиниб, мен билан келди.

Хонага кирганимизда Элен каравотда ётарди. Юзлари бўғриқиб кетган, лекин хотиржам.

– Барибир дўхтир етаклаб келибсан-да, – деди гўё мен унинг ғанимидек.

Дўхтир Дюбуа рақс тушаётгандек юриб Эленнинг бошига келди.

– Мен бетоб эмасман.

– Хоним, – деди Дюбуа кулиб, – буни шифокорга қўйиб беролмайсизми?

– Чиқиб тур, – деди Элен.

Кўнглим гаш бўлиб хонадан чиқдим. Лагердаги шифокорнинг гаплари ёдимга тушди.

Кўчада у ёкдан-бу ёкка бориб-келавердим. Рўпарада гараж. Реклама пешлавҳасидан резина шлангга ўхшатиб чизилган семиз одамча менга қараяпти. Бу Мишлен резина фирмасининг белгиси ногоҳ менга ичида оппоқ гижжаларғиж-биж қайнаётган ичак-чавоқ тажассуми бўлиб кўринди. Гараждан болға жаранги эшитилди, худди кимдир ту누ка тобут ясаётгандай. Шунда беҳосдан ҳис этдимки, хавф-хатар бизни анчадан буён пойлаб юрибди.

Нихоят Дюбуа чикди. Чўққисоқол. У йўталга ва бош оғриғига қарши безарар дорилар ёзиб бериб курорт шифокори сифатида фаолият юритарди, чамамда. Унинг ракс тушаётгандай ҳаракатлар билан келаётганини кўриб, ўзимни ҳақир сездим.

– Рафиқангиз...

Унга бакрайдим.

– Нима? Жин урсин, тўғриси айтинг.

Билинар-билинемас кулгу унинг юзидан югургилаб ўтди.

– Мана, – ён дафтарчасини чиқариб ноаниқ алланималарни ёзди. – Манг, дорихонага буюртма беринг. Рецептни қайтариб беришларини сўранг, чунки дори яна керак бўлади. Мен бу ҳақда белги қўйдим.

– Нима бу?

– Сиз ўзгартиролмайдиган нарсасиз. Шунини унутманг. Бунини ўзгартириб бўлмайди.

– Нима бу, деб сўраяпман. Ҳақиқатни билмоқчиман, яширманг.

– Яна зарур бўлиб қолса, дорихонага мурожаат қилинг. Сизга беришади.

– Нима бу?

– Кучли тинчлантирувчи дори. Фақат шифокор рецепти бўйича берилади.

– Сизга қанча беришим керак?

– Ҳеч қанча.

Муюлишга етиб боргач, ўгирилиб гапирди:

– Дорини хотинингиз учун тайинли жойга қўйинг. Бу ҳақда у билан гаплашманг. У ҳаммасини билади. Унга сажда қилсангиз арзийди.

Ҳафсалам пир бўлиб хонага кирдим.

– Элен! Бунга қандай тушуниш керак? Сен хастасан. Нима учун бу ҳақда мен билан гаплашишни хоҳламайсан?

– Мени қийнама. Қандай хоҳласам, шундай яшашимга изн бер.

– Мен билан бу ҳақда гаплашишни хоҳламайсанми?

– Бунда гаплашадиган гапнинг ўзи йўқ.

– Сенга ёрдам беролмайманми?

– Йўқ, суюклигим. Бу сафар ёрдам беришга қурбинг етмайди. Қўлингдан келганида айтардим.

– Менда яна Деганинг сўнгги суврати бор. Шу ерда пуллай оламан. Биаррицада бойлар кўп. Сени шифохонага ётқизиш учун етарлича пулимиз бўлади.

– Мени хибсга олишлари учунми? Қолаверса, энди кеч. Ишон менга.

– Аҳволинг шунчалик абгорми?

Елена шундай тушкунлик билан боқдики, ортиқ ҳеч нима сўрамадим. Кейинроқ Дюбуа-

нинг ҳузурига бориб бор гапни аниқлаштиришга аҳд қилдим.

Шварц жимиб қолди.

– У саратонмиди? – деб сўрадим.

Шварц бош ирғади.

– Бунга илгарироқ фаҳмим етиши керак эди. Швейцарияда яна бир маротаба операция қилишларини айтишган, лекин кори бўлмас экан. Бундан олдин операция қилиб улгуришганди — бу ўша, мен кўрган чандиқ эди. Ўшандаёқ шифокор унга ростини айтганди. У танлаши лозим эди: ё тағин бир нечта операциялар, ё эркинликдаги бир сиқим хаёт. Дўхтир унга шифохонага ётиш билан умри узайиб қолишига қатъий умид боғламасликни тушунтирганди. Элен иккинчи йўлни танлаганди.

– Бу ҳақда сизга гапиришни истамаганмиди?

– Йўқ. У касалликни ёмон кўрарди. Элен касалликни назар-писанд қилмасди. Касалликни гўё ичида ямирлаётган гижжадек сезарди. Унинг наздида, касаллик уни ичидан кемириб катталашаётган махлуқ эди. Бундан хабар топсам, мендан нафратлана бошлайди, деб ўйлаган.

– Бу хусусида ҳеч гаплашмадингизми?

– Деярли ҳеч қачон. Кейинроқ Дюбуадан барчасини билиб олдим. Ундан дори олиб турардим. У оғриқ кучайишини айтди. Бирок ҳаммаси тез ва дард-қийноқсиз ўтиши мумкин эканини ҳам айтди. Еленага лом-мим демадим. Буни ўзи хоҳлади. Агар уни тинч қўймасам, ўзини ўлдириш билан пўписа қилди. Бу бор-

йўғи томир тортиши эканига ишониб, ўзимни гўлликка солдим.

Биз Биаррицадан кетишимиз лозим эди. Биз бир-биримизни алдардик. У мени кузатар, мен ундан кўз-кулоқ бўлардим. Муғомбирлик ғайриоддий кучга эга. У аввало вақт ҳиссини яксон қилди. Ҳафталар ва ойлар парчаланиб кетди, фурсат қисқалигидан ваҳимага тушиш ўз-ўзидан ғойиб бўлди. Елена уйқуга кетганда менда тушкунлик хуруж қиларди. У уйқуда сокин нафас оларди. Мен унинг юзига ва ўзимнинг соғлом қўлларимга қараб ўртадаги тубсиз жарликни кўрардим. Мен бу кадрдон хаста вужудни қутқариб қололмасдим. Ўлимни англаб бўлмагани каби буни ҳам тушуниб бўлмайди.

Бир он асрга татиғулик бўлди.

Совук тушди. Деганинг сувратини тишимнинг қавагида сақладим. У Америкага кетишнинг кафолати эди. Мен бажонидил сотиб юборган бўлардим-у, лекин сотиб олгани биронта ҳам мард топилмасди. Ўша кунлари тўғри келган ишларни қилиб тирикчилик қилдим: ер чопиб, ёғоч кесдим. Мен ёлғиз эмасдим. Мен билан елкама-елка профессорлар, опера қўшиқчилари ҳам ёғоч арралашарди. Дехқонлар эса арзон ишчи кучидан унумли фойдаланиб қолишарди. Баъзилари оз-моз чақа тўлашар, бир хиллари егулик беришиб, тунашга қўналга беришарди. Бошқалари тиланчиларни қувиб-солишарди. Шу тарзда жойдан-жойга кўчиб, Марселга етиб олдик.

Шахар префекти мухожирларни халос этиш учун Марселдаги ташки ишлар бошқармасида барча тадбирларни қўллади. Ўша онда мен Америка визасини қўлга киритиш васвасасига тушгандим. Гоҳида бу нарса саратонни ҳам чекинишга мажбур этадигандек туюлди менга. Агар одамда сўнг даражадаги хавф-хатар таҳдид солаётгани исботланмаса ёхуд Америкада сизни номдор мусаввирлар, олимлар ёки маданиятнинг бошқа жабҳалари рўйхатига киритиб бўлмаса, виза берилмаслигини, албатта, биласиз. Худди одам — одам эмасди!

Америкада ҳеч кимни танимасдим. Кимдир менга Нью-Йоркдаги бир манзилни берди. Мен ўша манзилга нома жўнатдим. Кейин аҳволимизни баён қилиб бошқа манзилдан ёздим. Бир танишим нотўғри йўл тутганимни айтиб қолди: касалларни Қўшма Штатларга қўйишмас экан. Айникса, бедаво касалларни. Эленни соғлом деб кўрсатишим керак эди. Бу суҳбатни Элен ҳам эшитганди.

Ўша кеча Каннебьере яқинидаги ресторанда ўтирдик. Кўчада шамол увилларди. Йўқ, мен саросимада эмасдим. Эленнинг соғломлигига маълумотнома ёзиб беришга қодир юраги ботир шифокор топишга умид килардим. Биз ҳамон ўша ўйинни ўйнардик: бир-биримизга ишонамиз ва мен ҳеч нимани билмайман.

Биз торроқ хона топдик. Мен бир ҳафталик истиқомат гувоҳномасини олдим ва кечалари ресторанда ишлай бошладим. Мен идиш-товок ювардим. Бизда жичча-пича пул бор эди. Бир

дорихоначи Дюбуа рецепти бўйича менга ўн ампула афюн берди. Шундай қилиб, ўша тобда бизда зарур нарсалар мухайё эди.

Бир окшом толе бизга кулиб бокди. Бир америкалик биз билан дилкашлик қилди. У бироз ширакайф эди. Инглизчада гурунглашгани суҳбатдош излаб юрган экан. У бизга турфа ичимликлардан ичириб, бурнимиздан чикарди. Ёши йигирма бешлар атрофида эди. Америкага қайтиб кетадиган пароходни кутаётган экан.

– Бирга-бирга кетсак бўлмайдами? – деб сўради.

Бир зум каловланиб қолдим. Бу жўн саволдан, сал қолса, столдаги дастурхон уятдан қизариб кетаёзди. Рўпарамизда ўзга сайёралик ўтирарди. Унга ўз-ўзидан маълумдек тушунилаётган нарса биз учун Катта Айиқ юлдузлар туркуми каби қўл етмас эди.

– Бизда виза йўқ, – дедим ахийри.

– Эртага сўранг визани. Марселда консулхонамиз бор. У ерда илтифотли кишилар ишлайди.

Мен бу «илтифотлилар»ни билардим. Улар яримхудо эдилар. Биргина котибларини кўриш учун кўчада соатлаб кутиш зарур. Кейинчалик ертўлада кутишга ижозат берилди, негаки кўчада муҳожирларни гестапо жосуслари тутиб олиб кетарди.

– Эртага сизлар билан бирга консулхонага кираман, – деди америкалик.

– Бўпти, – дедим ишонқирамай.

– Келинглар, шунинг шарофатига ичайлик.

Мен бу осойиш юзга назар солиб аранг туриш бердим. Америкалик Бродвейдаги сон-саноксиз чироқлар ҳақида оғиз очган ўша кечада Элен очилиб-сочилиб ўтирди. Зулмат қуршаган шаҳарда ишониб бўлмас зарбулмасал. Америкалик актёрлар исмини, пьесалар, ресторанлар, қаҳвахоналар номини тилга олганда Эленнинг нигоҳига кўз ташладим. Ғам-ташвишлардан йироқ, уруш нималигини билмайдиган шаҳар ҳақида қувноқ қисса.

Папирос тутунига тўлган қовоқхонада Эленнинг чехраси жонланарди, у мириқиб куларди. Ҳатто йигитга Бродвейнинг у ёқтирган қисмида бирга сайр қилишга ваъда берди. Биз бурнимиздан булоқ бўлиб чиққунча ичдик ва билардикки, эртага барчаси унут бўлади.

Лекин биз адашгандик. Соат ўнда америкалик бизникига келди. Менинг бошим зирқираб оғрир, Элен бўлса юришдан мутлако бош тортди. Ёмғир шивалаб қуярди. Бир-бирларига зич ёпишган муҳожирлар тўдасига яқинлашдик. Ҳаммаси тушдагидек кечарди: фиръавндан қочиб келаётган исроилликлар қаршисида иккига ажралган Қизил денгиз каби халойиқ ҳам икки томонга сурилиб бизга йўл берди. Америкаликнинг яшил паспорти ҳар қандай эшикни очувчи эртакнамо олтин калит эди.

Рўё амалга ошди. Консулхонадаги ёш ходим нима гаплигини эшитгач, совуққонлик ила бизга кафил бўлишини айтди. Назаримда, бу ғай-

ритабий эшитиларди. Бунақа иш учун камида мендан каттароқ бўлиш керак.

Консулхонада бир соатга яқин бўлдик. Эшикдан чиқаётиб америкалик кўлимни сикди.

– Сизлар билан учрашганим зап иш бўлди-да, – деди у. – Мана, – у ташриф карточкасини берди. – Етиб боргач, менга кўнғирок қилинглар.

– Агар бир кор-хол бўлса-чи? Агар менга керак бўлиб қолсангиз-чи?

– Нима ҳам юз бериши мумкин? Ҳаммаси жойида. Менинг отам донгдор шахс. Эртага Оранга пароход жўнайди деб эшитдим. Америкага боришдан аввал ўша ёққа бир бориб келсам, дегандим. Ким билсин, бу ёқларда келиш қачон насиб қиларкин? Имкон борида дунё кўриб қолайлик.

У кетди. Беш-олти муҳожир унинг исми-шарифини суриштириб, мени ўраб олишди. Улар ҳамма гапнинг тагига етишганди. Унинг қаерда яшашини билмаслигимни айтганимда устимдан бир тоғора мағзава ағдаришди. Ҳақиқатдан ҳам билмасдим. Уларга ташриф қоғозини кўрсатдим. Ёзиб олишди. Уларга бу бефойда эканини, негаки у Оранга сафар уюштиришни кўзлаганини айтдим.

Шунда улар америкаликни пароходда кутишларини билдиришди. Алағда кайфиятда уйга қайтдим. Ташриф қоғозини кўрсатиб ишнинг белига тепдиммикин? Ахволимиз шусиз ҳам ночор эди.

Буни Эленга сўйлаб бердим. У кулиб қўйди. Ўша кеча Элен латиф эди.

Субхидамда уйғондик. Дарбон хотиннинг оғзидан боди кириб шоди чиқарди. Қочишга шай бўлиб эшикни очдим. Хайрият, полиция йўқ.

– Кон! – кичкирди хотин. – Бошқача йўл топилмадимикин? Чўчқахона! Ана энди, шубҳасиз, полиция келади! Буларга одамгарчилик қилсанг, бошингга чиқиб олишади! Эшакдай ишлатишади ҳам. Квартирага эса беш хафтадан буён тўламаётганди.

Тор йўлакда бошқа хонадагилар ҳам эшикка мўралаб тўпланишди. Олтимышлар атрофидаги кекса аёл ўз жонига қасд қилибди. Чап қўлининг артериясини кесиб ташлабди. Каравотдан кон томчиларди.

– Дўхтир чакиринглар, – деди Франкфуртдан келиб Марселда гулчамбар ва бут сотувчи Лахман.

– Дўхтир?! – дод-вой солди хотин. – Бир неча соат олдин ўлиб бўлган, нима, кўрмисиз? Сизларга яхшилик қилишнинг оқибати шу ўзи! Энди эса полициячилар келади! Ҳаммангизни қамоққа олишади! Каравотни ким тозалайди?

– Биз ювиб қўямиз, – деди Лахман. – Фақат полицияни аралаштирманг, илтимос.

– Квартира ҳақи-чи? Осмондан оламанми?

– Биз йиғиб берамиз, – деди қизил халатли кампир. – Қаёққа ҳам борардик? Раҳмингиз келсин...

– Раҳмим келмай ўлибманми! Шу жойингдан ушлашади-я, тавба қилдим! Қанақа буюмпуюми бориydi? Ҳеч вако!

Дарбон хотин излашга тушди. Хонада биттагина чирок хира, сарғиш нур таратарди. Каравот остида арзон фибра¹ чамадон ётарди. Хотин қон окмаётган томондан аста тиззалаб чамадонни тортди. Семиз, йўл-йўл уй кўйлагиди у орқадан ўлжасини паққос туширишга тараддудланаётган улкан, жирканчли хашаротни эслатди.

– Ҳеч вако! Бир жуфт латта-путтаю товони тешиқ чориқ.

– Манави ерда нимадир борга ўхшайди, – деди Люси Леве исмли кампир. У қора бозорда пайпоқ сотар ва чинни буюмларни елилаш билан кун кўрарди. Дарбон хотин кичкина қутини очди. Пушти астарда нозик занжирча билан кичкина кўзли узук ётарди.

– Олтинми? – сўради семиз хотин. – Зарҳал бўлса керак.

– Олтин, – деди Лахман.

– Агар олтин бўлганда эди, – деди «хашарот», – ўзини ўлдиришдан бурун сотвориши тайин эди.

– Бу олтин, кичкина кўзи эса ёқут. Баҳоси камида етти юз-саккиз юз франк.

– Астаффирулло!

– Истасангиз, сиз учун сотиб беришим мумкин.

¹ *Фибра* – қаттиқ эгилувчан қороз.

– Тагимга сув қўйиш учунми? Йўқ, жонгинам, чучварани хом санабсиз!

Дарбон хотин полицияни чақирди. Бу фурсат ичида уйдаги меҳмонлар жуфтакни ростлашга улгуришди. Аксари консулхонага, майдачуйда сотгани, иш излаб кетишди. Қолганлар черковга яширинишди.

Черковда айни тонгги ибодат эди. Шам ёрқинлари тек қотганди. Орган нола чекарди.

– Вокзалга борсак бўлмайдими? – дедим Еленага. – У ерда кутиш зали черковдан кўра илиқроқ.

– Бирпас кутиб тур.

Элен пилястра¹ остидаги ўриндикқа келдида, тиз чўкди. Билмадим, сиғиндимми-йўқми, лекин бирданига мен уни Оснобрюкдаги черковда кутган кун ёдимга тушди. Ўшанда кундан-кунга мендан узоқлашаётган ва кадрлироқ бўлиб бо-раётган инсон дийдорига мушарраф бўлгандим. Жуда ғалати. Ҳозир ҳам у номаълум зулмат қонунлари томон мендан ўзини олиб қочди.

– Нимани сўраб дуо қилдинг? – дедим-у, тилимни тишладим.

Элен менга ғалати қаради:

– Америка визасини, – деди у. Англадимки, ёлғонлади.

Бунинг аксини сўраб илтижо қилди, деган фикр миямда ярқ этди.

– Америка? – деганди Элен бир куни кечаси. – Нима бор у ерда сенга? Не мақсадда

¹ *Пилястра* – бир томони девордан чиқиб турувчи устун.

бунчалик узоққа қочиш керак? Америкага борсанг, яна тагин Америка пайдо бўлади, унисида яна бошқа бегона юрт. Наҳот шуни кўрмаяпсан?

У ҳаётимизга бошқа янгилик киритишни истамасди. Ҳеч нарсага ишонмай қўйганди. Уни кемираётган ажал тирик организмни ёриб кўрган жарроҳ сингари қонхўрлик қиларди.

Айғокчимиз келиб, полиция кетганини маълум қилди.

– Яхшиси, мозийгоҳга бориш даркор, – деди Лахман. – Сув бостириб ювишяпти.

– Бу ерда мозийгоҳ борми? – сўради ориқлаб кетган ёш жувон. Унинг эрини жан-дармлар олиб кетишган ва мана олти ҳафтадирки кўзлари нигорон бўлиб эрини кутади.

– Албатта.

Марҳум Шварц хотиримга келди.

– Мозийгоҳга борамизми? – сўрадим Элендан.

– Ҳозир эмас. Уйга қайтайлик.

Элен маййитни яна бир бор кўришни хоҳламаганди. Қайтиб келганимизда дарбон аёл хотиржам тортганди. Афтидан, узук ва занжирча баҳосидан қоникқан.

– Бечора аёл, – деди у. – Энди унинг ҳатто исми ҳам йўқ.

– Хужжатлари йўқмиди?

– Истиқомат гувоҳномаси бор эди. Лекин бошқалар полиция келишидан илгари гугурт чўпларида қуръа ташлашиб, ўзаро тақсимлаб олишди. Хужжатни ҳалиги малласоч олди.

– Э, ха, албатта, малласочда умуман хуж-
жат йўқ эди. Нима ҳам дердик, мархума бун
маъқуллаган бўларди.

– Жасадни кўришни хоҳлайсизларми?

– Йўқ, – дедим.

– Ха, – деди Элен.

Биз кирганимизда икки муҳожир аёл май-
йитни ювишаётган экан. Сочлари полга осилиб
тушган.

– Чикинглар! – вишиллади биттаси.

Мен чикдим, Элен қолди. Бир неча фурсат
ўтиб қайтиб кирдим. Элен маййитнинг оёқ та-
рафида ўликнинг бир кўзи очиқ қолган бўздек
оппоқ юзига тикилиб турарди.

– Юр, – дедим.

– Одам ўлгандан кейин шунақа бўларкан-
да, – пичирлади Элен. – Қаерга дафн этишади?

– Билмадим. Қашшоқлар мазорига бўлса
керак. Бундан бирон нима унса, дарбон аёл
бунинг ташвишини қилади. У аллақачон пул
йиғиб олди.

Элен чурқ этмади. Очиқ ойнадан гувиллаб
совук кирди.

– Қачон ерга қўйишади?

– Эртага ё индинга. Эхтимол, ёриб кўришга
опкетишар.

– Нимага? Ўз жонига қасд қилганига шубҳа
қилишяптими?

– Бунга ишонч ҳосил қилишмоқчи.

Дарбон аёл кирди.

– Эртага уни мурдалар ёриб кўриладиган
махсус бўлимга олиб кетишади. Ёш дўхтирлар

операция қилишни ўрганишади. Ўликка энди, барибир. Қаҳва ичасизларми?

– Йўқ, – деди Элен.

– Мен эса ичаман, – тан олди дарбонимиз. – Шуни деб қаттиқ ҳаяжонланганимиз жуда ғалати. Сирасини айтганда, ҳаммамиз ҳам бир кун ўламиз.

– Ҳа, – деди Элен. – Аммо бунга ҳеч ким ишонмайди.

Ярим кечаси уйғониб кетдим. Элен каравотда ўтирганча нимагадир кулоқ соларди.

– Ҳидни сезяпсанми? – сўради Элен.

– Нима?

– Ўликдан. Ўзидан ҳид чиқаяпти. Ойнани ёпиб қўй.

– Ҳеч қанақа ҳид йўқ, Элен. Ўликлар бунчалик тез сасимайди.

– Ҳид чиқаяпти.

– Балки, кўкат айниётгандир.

Муҳожирлар дафна шохини олиб келиб, марҳуманинг ёнига шамлар билан қўйишганди.

– Дафнани нега опкелдинглар ўзи? Эртага бояқишни нимталашиб пакирга ташлашади ва итларга гўшт сифатида сотишади:

– Сотишмайди, Элен. Ёрилган ўликларни ёқишади ёки кўмишади, – деб уни кучокладим. Элен қўлларимдан сирғалиб чикди.

– Мени ёришларини истамайман.

– Сени нега кесишар экан?

– Сўз бер, – деди менга кулоқ солмай.

– Сенга осонликча ваъда беришим мумкин.

– Ойнани ёп. Тагин ҳидни сезяпман.

Туриб, ойнани ёпдим. Ойдин кеча.

– Агар ундан бўлмаса, ҳид мендан келяпти. Ёлғонлашни бас қил! – деди Елена тўсатдан шартта кесиб.

– Ё Худойим, Элен. Ҳеч кимдан ҳеч қанақа ҳид чиқаётгани йўқ. Чиқаётган бўлса, пастда, ресторанда саримсоқ анқияпти. Марҳамат! – кичик флакондаги одеколонни олиб, атрофга кўпиртириб сепдим. – Кўрдинг! Ҳаво топ-тоза.

– Ана, ўзинг ҳам тан олдинг. Йўкса, одеколон сепмасдинг.

– Тан оладиган нарсанинг ўзи йўқ бунда. Буни сени тинчлантириш учун қилдим.

– Шундай деб ўйлаётганингни биламан. Ҳидни мендан келяпти, деб ўйлаяпсан. Алдашни кераги йўқ! Мен буни кўзларингдан укиб оляпман. Анчадан бери кўриб юрибман! Ўйлайсанки, синчликлаб зимдан қараётганингни пайқамаяпман. Биламан, сенинг нафратингни кўзғайман. Буни ҳар куни кўраман, ҳар куни сезаман. Нима ҳақида ўйлаётганингни биламан! Дўхтирларнинг гапига ишонмайсан! Бошқа нарсани ўйлайсан, мендаги ҳидни сезаётганингни биласан ва мендан жирканасан! Нега менга рўй-ростини айтиб қўя қолмайсан?

Оний фурсатга тахта бўлиб қолдим. Ичидагини тўкиб сола қолсин. Бироқ Элен жимиб қолди. Дир-дир қалтираётганини пайқадим. У докадек оқариб, қўлига суянганча катта-катта чакноқ кўзлари ва қалин бўялган лаблари билан — Элен энди ухлашга ётаётганда ҳам лабларини

бўярди — худди ташланишга шай яраланган арслон сингари мендан нигоҳини узмасди.

Анчагача Эленни юпантириб бўлмади. Ахийри Баумникига — биринчи қаватга тушиб, ундан ўртача шишада коньяк сотиб олдим. Каравотда ўтириб, коньякни майдалаганча тонгни кутдик.

Субҳидамда жасадни олиб кетгани келишди. Пиллапоядан кўтарилаётиб улар ботинкаларини қаттиқ-қаттиқ дўқиллатишди, замбил билан деворга тақиллатиб уришди. Ҳазил-ҳузул ва кулгу эшитилди. Бир соатдан сўнг янги ижарачилар пайдо бўлди.

XVII

Ўша кунлар гоҳ-гоҳида ошхона анжомлари: тунука қирғич, пичоқ, картошқа тозалагич ҳамда бошқа майда-чуйда сотиб ризк терардим. Икки марта хонамизга одатдагидан барвактроқ келиб Эленни тополмадим. Ҳар сафар кўнглим ваш тортарди. Дарбон аёлнинг айтишича, унинг ҳузурига ҳеч зор келмас ва Эленнинг ўзи бир неча соатга аллақерга ғойиб бўларкан. Бу тез-тез содир бўлиб турди.

Элен кеч окшом қайтди. Юзлари дамдуз, менга қарамасликка тиришяпти. Нима қилишни билмасдим. Жим тураверайми? Лекин бу вазиятни янада таранглаштиради.

- Қаерда эдинг, Элен?
- Сайр қилдим.
- Шундай совукда-я?

– Ҳа, шундай совуқда. Устимдан ёш боладай назорат қилма, илтимос.

– Назорат қилаётганим йўқ, шунчаки полициянинг қўлига тушмагин, деб қўрқяпман.

Ундан захарханда кулгу отилиб чикди.

– Полиция мени ортиқ ҳибсга олмайди, кўнглинг тўқ бўлсин.

– Бунга жудаям ишонгим келяпти.

У менга синчков назар ташлади.

– Терговингни давом эттирадиган бўлсанг, мен ҳозироқ чиқиб кетаман. Ҳар доим изимдан итдек кузатиб юришингни хоҳламаётганимни наҳотки тушунмаяпсан? Кўчада менга заррача қизиқишмайди. Ўткинчилар менга мутлақо бефарқ. Улар мендан ҳеч нарсани сўрашмайди, кузатишмайди.

Нимани назарда тутаётганини жуда яхши билардим. Кўчадагилар унинг касали ҳақида билишмасди. Кўчада у бемор эмас, аёл эди. У аёл бўлиб қолишни хоҳларди. У яшашни истарди. Бемор бўлиш эса аста-секинлик билан ўлишни англатарди унга.

Кечалари Элен уйқусида йиғлаб чиқар, кундузи эса ҳеч нима бўлмагандек юраверарди. Гўёки юраги моворлаб кетганди унинг. Унга тобора кўпроқ офриксизлантирадиган дори керак бўлаётганини кўриб туриб кўнглимга харсангтош ботарди. Бурун шифокор, ҳозир эса мунажжимлик қилиб юрган Левизон билан гаплашиб кўрдим. У ҳам худди Дюбуа каби энди жуда кечлигини, ҳеч қандай нажот йўқлигини айтди.

Бундан буён Элен уйга тез-тез кеч келадиган одат чиқарди. Уни саволга тутишимдан ҳадик-сирарди. Аммо мен бундай қилмасдим. Бир кун уйда бир ўзим ўтирганимда Эленга атаб бир даста атиргул олиб келишди. Ташқарига чиқиб қайтиб келганимда гулдаста йўқ эди.

Кейин ичкиликка ружу қўйди. Эленни барларда кўришганини менга хабар қилувчи хайрихоҳлар топилиб турарди. У майхонада бир ўзи бўлмасди.

Мен хануз Америка консулхонасига катнардим. Бу чўқаётган одам хасга ёпишгани сингари эди. Охир-оқибат, менга вестибюлда кутишга рухсат беришди. Шугина, холос. Хеч қандай рўшноликсиз кунлар бир-бирини қувалаб ўтаверди.

Алқисса, барибир мени қўлга туширишди. Бир куни қўққисдан полиция консулхонадан йигирма метрча берида кўчани тўсиб қўйди. Мен консулхонагача югуриб етиб олишга чирандим, бироқ бу билан ўзимга эътиборни жалб қилдим. Кимки консулхона остонасига етиб олса, қутулиб қоларди. Лахманнинг эшик ортида беркинганини кўрдим-у, изидан отилдим, лекин жандарм оёғимдан чалиб йиқитди.

— Қандай қилиб бўлмасин, ушланглар уни, — деди фуқаро кийимидаги киши илжайиб.

Хужжатлар текшир-текшири бошланди. Олти кишини ушлашди. Полициячилар бизни халос қилишиб, кетишди. Бирданига бизни оддий кийимдаги жосуслар ўраб олишди. Бизни усти ёпиқ юк машинасига тикиб, шаҳар чеккасида жойлашган боғ ичкарисидаги уйга олиб

боришди. Буларнинг бари аҳмоқона олди-қочди кинофильмга ўхшарди.

– Бу гестапо эдими?

Шварц «ха» дегандай бош ирғади.

– Мени аввалроқ тутиб олишмагани ҳозир бир мўъжизадек туюляпти. Георг мени қидиришдан тонмаслигини билардим. Хужжатларимни тортиб олаётиб куйдирган калладек тиржайган ёш йигит буни менга маълум қилди. Бахтга қарши консулхонага кетаётиб Эленнинг паспортини ҳам олгандим.

– Мана балиқчамиздан биттаси тўримизга илинди, – деди йигит. – Ҳаш-паш дегунча иккинчиси ҳам сузиб келади.

У тишининг оқини кўрсатди-да, узук таккан қўли билан юзимга мушт туширди.

– Нима деб ўйлайсиз, Шварц?

Лабимдан сизиб чиққан қонни артдим. Хонада яна икки фуқаро кийимидагилар бор эди.

– Ёки бизга манзилни ўзингиз айтасизми? – сўради хушрўй йигит ҳамон тиржайганча.

– Мен билмайман, – дедим. – Ўзим ҳам хотинимни ахтариб юрибман. Бир ҳафта бурун жанжаллашиб қолгандик. У кетиб қолди.

– Жанжаллашиб қолдик? Чакки бўпти-да! – хушрўй йигит тағин бетимга туширди. – Мана, сизга жазо!

– Тарбиялаб қўяйликми, шеф? – сўради орқада турган кўппаклардан бири.

Хушрўйнинг қизларга хос юзи табассумдан ёйилиб кетди.

– Авваламбор унга тарбия нима эканлигини тушунтириб қўйинг, Меллер.

Меллер Худо берган якка-ягона қозигимни сим билан қисиб боғлаб, кейин силтаб баландга кўтаришларини тушунтирди.

– Танишми сизга бу? Ахир бир марта лагерда бўлиш сизга насиб этган, тўғрими? – сўради хушрўй.

Бу қийноқ усули билан ҳали танишиб улгурмагандим.

– Менинг кашфиётим, – деди у. – Нафсиламбрини айтганда, бошланишига сиз учун енгиллик киритишимиз мумкин. Жавохирингизни шундай қисиб боғлаймизки, ундан бир томчи ҳам қон сизиб ўтолмайди. Бир соатдан сўнг қандай дод-фарёд солишингизни тасаввур қиляпсизми? Сизни тинчлантириш учун эса оғзингизга арратўпон тикамиз. Жудаям ёқимли, шундай эмасми?

Унинг кўзлари шишасимон, оч кўк эди.

– Кашфиётларимиз бир-биридан ранг-баранг, – давом этди у. – Чунончи, оловдан фойдаланиб нималарга эришиш мумкин, биласизми?

Иккала кўппак ҳам бошларини орқага ташлаб хохолашди.

– Ингичка, қизиб турган симни қулофингизга ёки бурнингизга аста-секин тикиб кўп нарсага эришишим мумкин, қоравой Шварц¹! Бу-

¹ Асли «Шварц» исми немисчада «қора» деган маънони англатади.

нинг каромати шундан иборатки, энди сиз ҳар қандай тадқиқот ўтказиб кўришимиз учун бутунлай бизнинг ихтиёримиздасиз.

Хушрўй бор кучи билан оёғимни эзғилади. Ундан атир хиди тараларди. Мен қимир этмадим. Қаршилиқ кўрсатиш бефойдалигини билардим. Бундан ҳам ёмони ўзимни қахрамон қилиб кўрсатиш эди. Ситамгарларимга мени синашаётгани кўпроқ роҳат бахш этиши турган гап эди. Шунинг учун кейинги оғир таёқ билан берилган зарбада инқиллаб букчайдим. Бу қаҳқаҳа билан кутиб олинди.

– Қани, уни бир жонлантир-чи, Меллер, – деди хушрўй мулойим овозда.

Меллер оғзидан сигаретасини олиб, устимга энгашиди-да, қовоғимга босди. Оғриқ шунақанги дўзахий эдики, гўё кўзимга олов тикишгандек бўлди. Учаласининг ҳам оғзининг таноби кочди.

– Тура қол, ўғил бола, – деди хушрўй.

Гандирақлаб ўрнимдан турганимни биламан, устимга янги зарба келиб тушди.

– Булар ҳали қизиш учун чигалёзди машқлар. Ихтиёримизда бутун бошли ҳаётингиз турибди. Бутун ҳаётингиз, Шварц. Яна муғомбирлик қилсангиз, сизга аталган кутилмаган совғамиз бор. Бирваракайига тўрт томонга кулингиз кўкка созурилади.

– Муғамбирлик қилмаяпман. Юрагим оғир хаста. Кейинги сафар ўрнимдан қайтиб турмаслигим ҳеч гап эмас.

Хушрўй кўппакларга юзланди:

– Болажонимизнинг юраги оғирмиш. Ким ўйлабди дейсиз?

У тагин оч бикинимга туширди, лекин сўзларим таъсир қилганини сездим. У мени Георгга ўлик ҳолатда топширолмасди.

– Хўш, қалай, манзил ёдингизга тушдими? Яхшиликча айтинг, йўқса, ўттиз иккита тишингизни қоқиб оламиз.

– Мен манзилни билмайман. Ўзим ҳам билишни истардим.

– Йигитчанинг қаҳрамон бўлгиси бор, шеклли. Эсиз, буни биздан бошқа ҳеч ким кўролмайдиди.

Хушрўй мени ҳолдан тойгунча тепди. Мен юзимни ва чотимни тўсиб полда ётавердим.

– Хўш, – деди у ниҳоят. – Энди йигитчамизни ертўламингизга қамаб қўямиз. Сўнг кечлик қилгани борамиз. Ана ундан кейин қаҳрамонимиз билан чинакамига шуғулланамиз. Ажойиб тунги мажлис ўтказамиз.

Бунинг нима эканлигини билардим. Ўзларини Шиллер ҳамда Гёте деб аташ билан бир қаторда бу муштумзўрлик мухлислари санъатининг бир қисми эди. Мен буни Германиядаги лагерда бошдан ўтказгандим. Бироқ бу сафар менда заҳарли ампула бор эди. Мени палапартиш тинтув қилишиб, заҳарни топишолмади. Ундан ташқари шимимнинг почасига тикинга маҳкамланган писка тикиб қўйгандим. Уни ҳам топишолмади.

Мени ушлашганини Лахман кўрганди. У булар гестапо эканлигини, тўғриси, билмасди.

Негаки ташқаридан караганда бу ерда француз полицияси ўз ишини қилгандек кўринади. Наридан борса, агар бир кундан кейин қайтмасам, Элен мени полиция орқали излашга тушади ва эҳтимолки, кимларнинг кўлида эканлигимни билиб олади. Ана шунда Элен бу ёққа келади. Бутун масала шундаки, хушрўй ўшангача сабр қилармикин? Менимча, у зудлик билан Георгни хабардор қилиши лозим. Башарти, Георг Марселда бўлса, у ҳолда кечкурун мени тергов қилишга улгуради.

Георг чиндан ҳам Марселда экан. Хаялламай у ҳам етиб келди ва мени тергов қилди. Буни ҳижжалаб гапириб ўтиргим йўқ. Ҳушимдан кетганимда устимдан сув қуйишди. Кейин мени яна ертўлага олиб тушишди. Фақатгина қўйнимдаги захар оёққа туришимга куч берарди. Бахтимга, хушрўй менга лафз қилган бакудратиҳол кийноқлар билан овора бўлишга Георгда сабр-тоқат етишмасди. Аммо у ҳам маълум нуқтаи назардан чакки эмасди.

Кечаси у яна келди. У рўпарамдаги курсига оёқларини кериб ўтирди — ўн тўққизинчи асрдаёқ барҳам берилган, шунга қарамай йигирманчи юз йилликнинг рамзи бўлиб қолмиш мутлақ зўравонликнинг тимсоли. Гапнинг пўсткалласини айтганда, балки бу гумроҳлигимиз шарофати ила юз бергандир. Ўша кунди мен ёвузликнинг икки кўринишига шохид бўлдим: хушрўй ва Георг, мутлақ-ёвузлик ва шафқатсизларча-ёвузлик. Агар бу ерда қиёс лозим бўлса, икковидан энг золими, шубҳасиз, хушрўй эди.

У хузувланиб қийнар, иккинчиси эса шунчаки ўзининг муддаоси учун азоб берарди.

Шу аснода мен режа туздим. Қай йўсинда бўлмасин, бу бинодан чиқишим зарур эди. Шу боис Георг рўпарамда ўтирганда ўзимни иродам букилгандек қилиб кўрсатдим. Агар менга раҳм қилса, бор гапни айтишга тайёрлигимни айтдим. Унинг башарасида аслида бундай вазиятга ҳеч ҳам тушмаган манфурнинг ғолибона киёфаси қотиб қолди. Лекин бу янглиш фикр. Бунақанги нусхалар охиригача дош беролмайдилар.

– Чоғимда, сен тагин қанақадир шарт қўймоқчимисан? – сўради Георг.

– Ҳеч қандай шарт-парт қўймайман, – дедим. – Ваҳоланки, Эленни Германияга олиб кетсангиз, у тагин қочиб кетади ёки ўз жонига қасд қилади.

– Сафсата! – тўнғиллади Георг.

– Элен ёш жонини унчалик ҳам кадрлайвермайди. Ўзининг саратон эканлигини ва бедаволигини билади.

– Ёлғон гапиряпсан, ўлакса! Унда қанақадир аёллар касали бор, сира саратон эмас!

– У саратон. Бу Цюрихда уни илк бор операция қилишганида маълум бўлган. Ўшанда ҳам кеч бўлганди. Буни ўзига ҳам айтишган.

– Ким?

– Операция қилган одам. Элен бор ҳақиқатни билишни истаган.

– Тўнғиз! – бўқирди Георг. – Қўлимга тушади-ку ҳали у палид! Бир йилдан кейин

Швейцарияни Германияга айлантирамиз. Шошмай тур, аблах!

– Мен Эленнинг Германияга қайтишини истардим. Бирок у инкор этди. Фикримча, биз ажралишимиз даркорлигини унга айтсам, розилик билдирган бўларди қайтишга.

– Кулгимни қистатма.

– Мен бун шундай қилишим мумкинки, Элен мендан бутун умр нафратланади.

Бу гоё Георгга қандай каттиқ таъсир этганини кўриб турардим. Қўлимга таяниб, уни зимдан кузатдим. Бу фикримни унга зўр истак билан сингдиришга тиришганимдан ҳатто пешонам зирқирай бошлади.

– Қай тарзда? – сўради ниҳоят.

– Элен ўзининг касали ҳақида билиб қолишларидан кўрқади ва бу унинг нафратини кўзгайди. Бир оғиз касалини тилга олсам бас, у учун ўлган ҳисобланаман.

Георг мулоҳаза юритди. Бу таклиф у учун қанчалик манфаатли эканлигини жуда яхши тушуниб турарди. Гарчи Эленнинг манзилни мендан ўсмоқчилаб сўраб билиб олганда ҳам синглиси уни баттар ёмон кўриб қолган бўларди. Ҳолбуки, мен ўзимни Эленга нисбатан пасткашларча тутганимда унинг нафрати менга қаратиларди, Георг эса «Мен сенга айтмабмидим?» сўзлари ила халоскор сифатида сувдан курук чиқарди.

– У қаерда туради? – сўради Георг.

Мен нотўғри манзилни айтдим.

– Бинода қўшни кўчага олиб чикувчи ертўла орқали олтита чиқиш йўли бор. Агар полиция пайдо бўлса, у осонгина қўлдан чиқиб кетади. Лекин мен бир ўзим борсам, у қочиб кетмайди.

– Ёки мен, – даъво қилди Георг.

– У сиз мени ўлдирмоқчисиз, деб ўйлайди. Унда захар бор.

– Бекорчи гап!

Мен оғзимни юмдим.

– Бунинг эвазига нима хоҳлайсан?

– Мени қўйиб юборишингизни.

Георгнинг лабларида масхаромуз кулгу ўйноқлади. Худди иблис тишининг оқини кўрсатгандай бўлди. Ўша заҳоти англадимки, у мени минбаъд қўйиб юбормайди.

– Бўпти. Мен билан бирга борасан. Ҳеч қанақа хунар кўрсатмайсан. Унга ҳаммасини менинг олдимда айтасан.

Мен бош ирғадим.

– Қани, тур! – буйруқ берди Георг. – Ювиниб, одамбашара бўлвол.

– Уни ўзим билан олиб кетаман, – деди Георг хонадан у ёқдан-бу ёққа милтиқ ушлаб бориб-келаётган кўппаклардан бирига.

Кўппак честь бериб, эшикни ланг очди.

– Бу ёққа, ёнимга ўтир, – машинанинг олд ўриндиғини кўрсатди Георг. – Йўлни биласанми?

– Бу ердан эмас. Каннебъерадан.

Биз совуқ шамол турган тунни ёриб елардик. Мен машина секинлашганда ёки тўхтаганда ўзимни йўлга ташлашга умид боғлагандим. Аммо Георг мен томондан эшикни кулфлади. Дод со-

лиш беҳуда: немис автомашинасидан қичқираётган одамга ким ҳам ёрдам бера оларди? Устига-устак, ойналари ёпик лимузин ичидан иккинчи марта овоз чиқаришим биланоқ Георг мени бир-икки зарб билан ҳушимдан кетказарди.

– Умид қиламанки, йигитча, ростини айтдинг, – деб ириллади Георг. – Йўкса, ҳўнг-ҳўнг йиғлаб, қонли ёш тўқасан.

Мен бошимни ҳам қилиб ўтиравердим. Чироклари ёритилган чорраҳада машина қўққис тўхтаганда, қарийб олдинга қуладим.

– Ўзингни беҳушликка солма, қуёнюрак, – ўшқирди Георг.

– Ўзимни ёмон ҳис қиляпман, – деб аста қаддимни ростладим.

– Латта!

Мен шимимнинг қайтармасидаги ипларни уздим. Иккинчи маротаба тормоз берилганда пискани пайпасладим. Ниҳоят, учинчи мартада шамол тўсадиган ойнага бошимни уриб, тифни қўлимга олдим. Машина ичидаги қоронғуликда булар киши билмас содир бўларди.

Муюлишлардан бирида мен бор кучим билан хайқирдим: «Диккат! Чапдан!»

Кутилмаган қичқирик Георгга бирон нимани идрок қилиб улгурмасидан илгарироқ таъсир қилди. Унинг калласи беихтиёр чапга бурилиб, тормозни босди ва руль чамбарагига маҳкам ёпишди. Мен унга ташландим. Тиқиндаги писка кичкина эди, лекин мен бир лаҳзада Георгнинг бўйни аралаш томоғига бир неча бор тиф тортиб, тилиб-тилиб юбордим. У рулни қўйвориб,

томоғига қўл югуртирди, бирдан шалпайиб, чапга ағанади. У эшик тутқичини пайпаслади ва эшик очилди. Машина бир томонга оғиб, буталар орасига кириб кетиб, тўхтади. Георг машинадан ағанаб тушди. Томоғидан қон шариллаб оқар, «хир-хир» қиларди.

Мен унинг устидан хатлаб, қулоғимни динг қилдим. Мени мотор шовқини гумбурлаб аксадо берувчи шанғи сукунат оғушига олди. Моторни ўчирдим. Сукунат шамол увиллаши билан алмашди. Ниҳоят, қулоғимда қон шанғиллаётганини тушундим.

Георгни кўздан кечирдим, сўнгра пискани излашга тушдим. Писка машина зинасига заиф ялтиллади. Тирни олиб, кутдим. Балки, у хали тирикдир, менга ташланиб қолиши турган гап. Лекин у бир-икки типирчилади-да, тинчиб қолди. Пискасини иргитиб ташладим-у, ўша захоти яна қўлимга олиб, ерга кўмдим.

Фарани ўчириб, жон қулоғим билан тева-рак-атрофга қулоқ солдим. Жимжитлик. Олдиндан муайян бир тўхтамга келмагандим, энди яшин тезлигида ҳаракат қилишим керак. Мени қанча кеч топишса, шунча яхши.

Георгнинг кийимини ечиб, бўхча қилиб тугдим. Жасадни буталар орасига судраб олиб бордим. Уни топишгунча талай фурсат ўтади, иннай-кейин унинг кимлигини аниқлаш учун ҳам хийла вақт керак бўлади. Балки, бахтимга уни шунчаки номаълум шахслар қаторига ёзиб қўйишар? Машинанинг моторини юргизиб кўрдим. Ўт олди. Орқага тисланиб, йўлга чикдим.

Машинадан чўнтак фонарини топдим. Ўриндик ва эшик қон юқи бўлиб кетибди, бироқ чарм қоплама осон тозаланди. Ариқ ёкасида тўхтаб, Георгнинг кўйлаги билан ўриндик, эшик ва зинани ювиб тозаладим. Ёғ тушса ялагудек тоза бўлмагунча фонар ёкиб ишқалайвердим. Сўнг ўзим ҳам ювиниб, машинага ўтирдим. Георг ўтирган рулга ўтириш оғир: нафрат жон-жонимдан ўтиб кетарди. У ана-мана дегунча қоронғуликдан чикиб, орқамдан ҳамла қиладигандек туюлаверди. Машинани олдинга қараб учирдим.

* * *

Машинани яқинроқдаги тор кўчага қўйдим. Ёмғир шивалайди. Тўшама йўлдан ўтиб, чукур-чукур нафас олдим. Аста-секин бутун аъзойи баданимга оғриқ кирди. Балиқ тахланган магазин пешойнаси олдида тўхтаб, ён томондан ойнага қарадим. Ойнанинг тўқ кумушранг юзасида бирор нарсани кўриш амри маҳол эди-ю, аммо афти ангорим мўматалоқ ва яра-чақа бўлиб кетганини илғадим.

Нам ҳаводан каппа-каппа ютдим. Ярим тунда уйда эканлигим ақлимга сиғмасди.

Дарбон аёл ёнидан мушукка ўхшаб ўтдим. У уйқуни урар ва алланималар деб ғўнғилларди. Кеч келганимнинг унга ҳеч қизиги йўқ. Тез пиллапоядан юқорига кўтарилдим.

Элен хонада йўқ экан. Каравот ва шкафни кўздан кечирдим. Чироқ нуридан уйғониб кетган канарейка сайрашга тушди. Дераза ортида

беозор рух каби кўзлари ёниқ мушук пайдо бўлди.

Бирмунча фурсат кутдим, кейин йўлакдан Лахманникига сирғалдим-да, секин тақиллатдим.

Лахман ўша захоти уйғонди. Қочоқлар кушуйку бўлишади.

– Сизмисиз?! – деди у менга қараб ва индамай қолди.

– Хотинимга бирор нима дедингизми?

Лахман бош чайқади.

– Елена уйда эмас. Бир соатдан олдин келмайди.

– Ўзингга шукур, Парвардигорим! Демак, уни тутиб олишмаган. У шунчаки сайр қилиб юрибди. Одатдагидай.

– Ха, шунчаки сайр қилиб юрибди. Сизга нима бўлди?

– Сўроқ қилишди. Мен қочдим.

– Полициями?

– Гестапо. Барчаси ортда қолди. Ухланг.

– Гестапо қаердалигингизни биладими?

– Агар улар қаердалигимни билганида мен ҳозир бу ерда бўлмасдим. Эрталаб бу ерда қадам изим ҳам қолмайди.

– Бир дақиқа! – Лахман гулчамбар ва иконача олиб чиқди. – Мана, олинг. Мўъжиза. Баъзан мадад берарди. Гиршга¹ булар чегарадан ўтишда ёрдам берган. Пиреней халқи

¹ Раби Шамшон бар Рафаэль Гирш (1808–1888) – атоқли Инжил ва Таврот шархловчиси, Оврўпа яхудиёларининг маънавий раҳнамоларидан бири.

художўй, бу нарсалар эса папа томонидан муқаддаслаштирилган.

– Ростданми?

Лахманнинг лабларига мўъжизавор кулгу инди.

– Агар шулар бизни халос этса, демак, буларга Тангри таолонинг марҳамати тушган. Кўришгунча, Шварц!

Хонага келиб буюмларни йиғиштиришга тушдим. Мен ўзимни лоқайд сезардим-у, асабларим сўнг даражада таранглашганди. Эленнинг столидан бир даста хат топдим. Номалар йўқлаб олингунга қадар Марселга йўлланганди. Ўйлаб ўтирмасдан уларни ҳам чамадонга солдим. Париждан Элен учун харид қилинган кўйлакни ҳам топиб, чамадонга жойладим. Кейин сув тўла тоғора ёнига ўтириб қўлимни сувга тикдим. Куйдирилган тирноқларим ловуллаиди. Хар бир нафасимда оғриқ. Деразадан ҳўл бўлган томларга назар солганча, ҳеч нарсани ўйламасликка тиришдим.

Ниҳоят, Эленнинг қадам товушларини эшитдим. У соҳибкаромат маъюс арвоҳ сингари эшикдан кириб келди.

– Бу ерда нима қияпсан? Сенга нима бўлди?

– Кетишимиз керак, Элен. Зудлик билан.

– Георгми?

Мен бош ирғадим. Бўлиб ўтган ходиса ҳақида Эленга камроқ гапиришга аҳд қилдим.

– Сенга нима бўлди? – кути ўчиб сўради Элен ва яқинроқ келди.

– Улар мени хибсга олишди. Мен қочишга муваффақ бўлдим. Улар мени излашади.

– Кетишимиз керакми?

– Дарҳол.

– Қаёққа?

– Испанияга.

– Қандай қилиб?

– Ҳозирча машинада. Иложи борича узоққа кетамиз. Йўлга ҳозирлик кўра оласанми?

– Ҳа.

Эленнинг тебранаётганини кўриб турардим.

– Оғриқ яна хуруж қияптими?

Элен бош силкиди.

«Эшик ёнида турган бу аёл ким? – деган фикр миямдан йилт этиб ўтди. – Мен унга бегонаман. Нима учун?»

– Ампулангдан қолганми?

– Оз-моз.

– Ернинг тагидан бўлса ҳам топамиз.

– Бир дақиқага чиқиб тур.

Йўлакка чикдим. Эшиклар қия очилиб, тирқишлардан шарпақўзлар кўринди. Митти биркўз Полифемлар¹. Зинапоялардан кулранг узун иштонда чигиртка мисол Лахман чопиб чикди. У бир шиша коньякни менга тортиқ қилди.

– Корингизга ярайди, – деб шипшиди Лахман. – Яшасин бирдамлик!

Бир кўтаришда шишани яримлатдим.

¹ Полифем – Ҳомернинг «Одиссея» эпосидаги денгизлар худоси Посейдоннинг фарзанди, бир кўзли циклоп (дев).

— Менда пича пул бор, — дедим. — Манг! Яна битта шиша беринг.

Георгнинг ҳамёнини чўнтакка ургандим. Ичи тўла пул. Паспортини ҳам топдим. У Георгнинг чўнтагида менинг ва Эленнинг паспорти билан бирга ётганди.

Георгнинг кийимларини тугун қилиб тугиб, ичига тош солдим ва бандаргоҳда денгизга улоқтирдим. Паспортни чўнтак фонари ёрдамида синчиклаб ўргандим. Грегориусникига бориб, уни уйғотдим ва Георгнинг фотосуратини меникига алмаштиришини илтимос қилдим. Дастлаб у кўрқиб, кескин рад этди. Муҳожирларга қалбаки паспорт яшаш унинг касбига айланганди, шунда у ўзини маъбуддек хис этди, дарвоқе, бу тўнғизликка ўзини масъул ҳисоблади. Бироқ Грегориус олий гестапо амалдорининг паспортини кўрмаган экан. Мен унга ўз ишига рангтасвирчилар сингари дастхат қўйиши шарт эмаслигини, бу ёғига ўзим жавоб беришимни айтиб, кўнглини хотиржам қилдим.

— Сизни қийноққа солишса-чи?

Унга юзимни ва қўлларимни кўрсатдим.

— Бир соатдан кейин йўлга чиқаман, — дедим. — Бунақа афти башара билан ўн километр ҳам йўл босиб ўтолмайман. Чегарадан ўтишим лозим. Бу ягона имкониятим. Мана паспортим. Фотосуратимни қайта суратга олиб гестапо паспортига ёпиштиринг. Хизмат ҳақи қанча бўлади? Пулим етарли.

Грегориус рози бўлди.

Лахман иккинчи шишани олиб келди. Ҳақини бериб, хонага келдим. Элен стол ёнида

турарди. Хатлар ётган кути суриб кўйилибди. Кутини жойига суриб, Элен менга яқинлашди.

– Буни Георг қилдими?

– Бир тўда югурдаклари ҳам бор эди.

– Лаънатлар бўлсин унга! – деб ўз жигарини дуоибад қилди. – Абадулабад жаҳаннам ўтида ёнсин!

Эленнинг маҳкам мушт тугилган кўлларида ушлаб, ойна ёнидан бир четга тортдим.

– Бу ердан кетишимиз керак.

Зинапоядан пастга тушдик. Ҳар бир эшикдан бизни нигоҳлар кузатиб кўйди. Кимнингдир кўли мени имлади.

– Шварц! Рюкзак олманг! Жандармларнинг кўзига дарров тушасиз. Менда сунъий чарм чамадон бор, бип-бинойидек...

– Раҳмат. Энди менга чамадон керак эмас. Менга омад керак...

– Бошмалдоғимизни юқорига кўтарамиз, сизларга омад ёр бўлмоғи учун...

Элен олдинда кетарди. Эшикдан чиқаришда суяк-суягигача ивиган аллақандай кўча фоҳишаси унга уйда қолишни маслаҳат берди: ёмғир мижозларни тарқатиб юборибди. «Жуда соз, – деб ўйладим ўзимча. – Бўм-бўш кўчалар – айни муддао».

Элен машинани кўриб орқага тисарилди.

– Ўғирладим, – дедим. – Бу машинада узокқа бора оламиз. Ўтир.

Зим-зиё тун. Ойнага ёмғир челақлаб қуйил-япти. Машина зинасида қон юки оз-моз қолган бўлса ҳам ёмғир аллақачон ювиб юборди. Гре-

гориус истикомат қиладиган уйдан нарироқда тўхтадим.

– Хов анови ерда кутиб тур, – деб Эленга балиқ ови учун зарур ашёлар териб қўйилган дўкон пешойнасини кўрсатдим.

– Машинада колсам бўлмайдими?

– Йўқ. Агар битта-яримта пайдо бўлса, ўзингни мижоз овлаётгандек тут. Мен ҳозир келаман.

Грегориусда ҳаммаси шай экан. Унинг ваҳимаси энди рассом ифтихори билан алмашганди.

– Энг қийини мундир кийдириш бўлди, – деди у. – Ахир сиз оддий кийимда суратга тушгансизку! Мен унинг калласини қирқиб олдим.

Грегориус Георгнинг суратини кўчириб олиб, калла ва бўйин қисмини қирқиб ташлаган, мундирни менинг суратимга қўйган ва шу ҳолатда суратга олибди.

– Обер-штурмбаннфюрер Шварц, – деди у фахрланиб.

Суратни куришиб, жойига елимлаб қўйибди.

– Мухрни сохталаштиришга тўғри келди. Мухр ҳақиқий бўлган тақдирда ҳам, агар паспортни текшириб қолишса, сиз, барибир, тамом бўлдингиз. Эски паспортингиз бус-бутун. Мана.

Грегориус менга иккала паспортни ҳамда Георг суратининг қолган қисмини берди. Пиллапоядан тушаётиб, суратни парча-парча қилиб йиртдим-да, кўчага чиқиб, тўшама йўлдан оқаётган ёмғир сувига ташлаб юбордим.

Элен кутиб турарди. Машинадаги ёқилғини текшириб кўрдим: бак тўла экан. Агар ҳаммаси

силлик кўчса, бензин чегарадан ўтиб олишга етади. Рухсатномадан икки марта фойдаланишибди. Машина маълум бўлган чегара постидан ўтмасликка қарор қилдим. Яна Мишлен бензин фирмаси томонидан нашр этилган харита, бир жуфт қўлқоп ва Оврўпа давлатлари автомобиль йўллари атласини ҳам топдим.

Машина ёмғирда елмоқда. Субхидамгача вақтимиз бор, шу сабаб Перпиньянга йўл олдик. Тонг отмагунча бош магистралдан бормоқни маъқул топдим.

– Кел, рулга мен ўтира қолай, – деди Элен бирмунча фурсат ўтиб. – Қўлларингни кара, абжағи чиқиб кетибди!

– Эплайсанми? Ахир, ухлаганинг йўқ!

– Сен ҳам мижжа қоққанинг йўқ!

Мен Эленга нигоҳ солдим. У мутлақо хотиржам, рухсорида хорфинликнинг сояси ҳам йўқ. Нима дейишга ҳайрон эдим.

– Бир култум коньякка нима дейсан?

– Йўқ. Қахва кидириб топмагунимизча машинани ҳайдайвераман.

– Лахман тагин битта шиша берди.

Шишани пальтом ичидан чиқаздим. Элен бош чайқаб, кулиб қўйди.

– Кейин, – Эленнинг овози сокин ва мулоим эди. – Мизғиб олишга ҳаракат қил. Машинани галма-гал ҳайдаймиз.

Элен рулни мендан кўра аълороқ бошқарарди. Орадан бир чой қайнагулик дам ўтиб аста қандайдир жўн мақомни хиргойи қила бошлади. Мени ҳали-хануз оғир зўриқиш тарк этай

демасди. Моторнинг бир хилда ғинғиллаши ва Эленнинг хиргойиси мени аллалади. Бироз кўз юмиб мадорга киришим лозимлигини англаб турсам-да, чўчиб уйғониб кетавердим. Ёнимиздан кўнғир шарпалар ғизиллаб ўтиб кетяпти.

– Уни ўлдирдингми? – сўради дабдурустан Элен.

– Ҳа.

– Мажбур бўлдингми?

– Ҳа.

Машина тўхтовсиз олға елмоқда. Йўлга назар ташладим, миямга фикрлар қуйилиб келаверди. Қандай кўзим илинганини билмай қолибман. Кўзимни очсам, ёмғир тўхтабди. Тонг бўзариб келяпти, мотор бир текис гувилламоқда. Элен йўлдан кўзини узмайди. Ногаҳон буларнинг барчаси туш бўлиб туюлди.

– Сенга ёлғон гапирдим, – дедим.

– Биламан.

– Бу бошқаси эди.

– Биламан.

Элен менга бир қараб ҳам қўймади.

XVIII

Чегарага киришдан олдин сўнгги шаҳарчада Эленга Испания визасини олмоқчи бўлдим. Консулхона олдида ғиж-ғиж оломон. Таваккал қилишга тўғри келди. Машинани, ҳойнаҳой қидиришаётгандир-ов. Лекин ўзга иложим йўқ. Георгнинг паспортида-ку виза бор. Машинани оломонга бостириб, аста боравердим. Халойик немис рақамини кўриб четланди. Бир-икки

киши куённинг расмини чизиб қолди. Ғазабнок нигоҳлар остида машина кириш эшигига яқинлашди. Жандарм честь берди. Анчадан буён бундай ҳолатга тушмагандим. Бепарвогина жавоб қайтариб, консулхонага кирдим. Жандарм менга эшикни очиб мулозамат қилди. Менга алам қилди. «Сенга қуллуқ қилишлари учун, – ўйладим ичимда, – қотил бўлиш керак экан».

Паспортни кўрсатганимни биламан, зум ўтмай визани таппа-таппа уриб беришди. Вице-консул юзимга бокди. Яхшики, қўлларимга қўлқоп кийиб олгандим.

– Уруш ва қўл жанги асоратлари, – дедим. У буткул тушунгандек бош силкиди.

– Сизнинг ҳам чекингизга оловли уруш йиллари тушибди-да, – деди вице-консул. – Хайль Гитлер! Бизнинг каудильо¹ каби буюк сиймо.

Ташқарига чиққанимда машина теварагида ҳеч ким йўқ эди. Орқа ўриндикда бурчакка қисилиб кути ўчган ўн икки ёшлардаги бола ўтирарди. Кўзлари чақчайган, гўё қичкирикни ушлаб тургандай қўлларини лабига босган.

– Уни ўзимиз билан олиб кетишимиз даркор, – деди Элен.

– Нега?

– Ҳужжатларининг муҳлати икки кундан сўнг тугайди. Агар ушлаб олишса, Германияга жўнатишлари тайин.

¹ *Каудильо* (исп. «раҳнамо») – Испания диктатори Франсиско Франконинг расмий унвони.

Жикқа терга пишганимни энди сездим. Элен менга бокди. Тамомила осойишта.

– Бир инсоннинг умрига зомин бўлдик, энди бошқа бир жонни сақлаб қолишимиз лозим, – деди Элен.

– Хужжатларинг борми, болакай?

Бола истиқомат гувоҳномасини узатди. Қайта консулхонага кирдим. Бу осон кечмади. Котибга хизмат юзасидан чегаранинг на-риги томонига бир кишининг шахсини аниқлаш учун менга яна битта виза кераклигини сал қолса хаёлимдан кўтарилаёзганини тушунтирдим. Гувоҳномани кўриб тонг қотди ва лабларидан енгил табассум сирғалиб ўтди. Бир кўзини қисиб, виза босди.

Машинага ўтирдим. Теграмдагилар баттар ёвқараш қилишди. Афтидан, халойиқ биз болани лагерга олиб кетишмоқчи, деган хулосага келган.

Шаҳарни тарк этдик. Бу ёғига ҳам омад ҳамроҳ бўлишига умид қилдим. Кўлимдаги руль соат сайин қизиб бораётир. Кўп ўтмай машина билан хайрлашишимиздан кўрқардим. Кейин нима қилишга бошим қотган. Бундайин кескин об-ҳаво шароитида чегарани тоғ сўқмоқлари орқали босиб ўтишни Эленнинг соғлиги кўтармайди. Машинани йўқотиш бизни ганимларимиздан илоҳий ҳимоя этгувчи қобикдан маҳрум қиларди. Франциядан чиқадиган визамиз йўқ. Пиёда йўл юриш шинам машинадан кейин мисли кўрилмаган азоб-уқубат эди.

Болакай орқа ўриндикқа қисилиб деярли қимирламасдан ўтирарди. Ҳаёти давомида

ишончсизликдан бошқасига ўрганмаган. Ёрқин хотиралар унга ёт. Учинчи империя маданиятининг янги пайдо бўлган маданиятфурушлари бобосининг бошини ёришганда уч ёшда, отасини дорга осишганда етти ёшда, онаизорини газли камерада ўлдиришганида тўққиз ёшда эди. Йигирманчи аср фарзандининг куйиб қўйган намунаси. Болакай амал-тақал концентрацион лагердан қочиб, чегара йўлини босиб ўтган. Мабодо уни тутиб олишса, қочоқ сифатида лагерга жўнатилган ва дорга осилган бўларди. Энди у Лиссабонга бир амаллаб етиб олмоқчи. У ерда соатсоз тоғаси бўлиши керак. Ўлими арафасида волидаси шундай деган. Ўшанда у дилбандига ок фотиҳа бериб, сўнгги насиҳатни етказган.

* * *

Хаммаси хамирдан қил суғургандек осон кечди. Француз чегарасида ҳеч ким биздан чиқиш рухсатномасини сўрамади. Паспортни наридан-бери кўрсатиб, машинанинг маълумотларини баён қилдим. Жандармлар честь беришди, шлагбаум кўтарилди ва биз Францияни бутунлай тарк этдик. Бир неча дақиқадан кейин испан божхоначилари соатига неча километр йўл босишини сўрашиб машинани ҳавас билан томоша қилишарди. Менинг жавобим уларни қониқтирди ва улар «испано-суиза»нинг¹ сўнгги маркасини ғийбат қилиб, таҳсин ўқишди. Бун-

¹ Испано-суиза — испан автомобили.

га жавобан менда қачонлардир «испано-суиза» бўлганини эътироф этиб, радиатордаги парвоз қилаётган турна шаклидаги тамғани батафсил таърифлаб бердим. Улар қойил қолишди. Мен машинага қаерда ёқилғи қуйиб олиш мумкинлигини сўрадим. Улар испан биродарлари учун махсус бензин фонди мавжудлигини айтишди. Менда испан песетаси¹ йўқ эди. Улар дарҳол франкларимни алмаштириб беришди. Самимий тилаклар ила хайр-хўшлашдик.

Ўзимни ўриндиқнинг суянчиғига ташладим. Қаршимизда нотаниш мамлакат. Оврўпага хос бўлмаган юрт. Биз ҳали узил-кесил қочиб қутулганимизча йўқ, бироқ бу давлат ва Франция ўртасида жарлик ётарди. Нигоҳларим йўлда, турфа либослардаги одамларда, хўтиқларда, дағал тош манзараларда сирғалиб, ўзимни Африкага тушиб қолгандек ҳис қилдим. Пиреней тоғлари орти чинакам мағриб эди, бу ҳар қадамда билинарди. Кейин Эленнинг ёш тўкаётганини сезиб қолдим.

– Мана, кўзлаган манзилингга ҳам келдинг, – деб шивирлади Элен.

Бу билан нима демокчилигини билмасдим. Ҳаммаси осонликча ҳал бўлганига ҳамон ишонолмасдим. Сўнгги йилларда илк бор менга қулиб хушмуомалалик-ла пешвоз чиқишганларини эслаб, менга одамдек муносабатда бўлишсин учун одам ўлдирганимни эсладим.

– Нега йиғлаяпсан? – сўрадим. – Ҳали-вери халос бўлганимизча йўқ. Испания гестапочи-

¹ *Песета* — Испания пул бирлиги.

ларга тўлиб-тошган. Тезроқ Испаниядан чиқиб кетишимиз керак.

Кичкина кишлокчада тунаб қолдик. Бир кўнглим машинани бирор хилватга ташлаб, йўлни поездда давом эттирмоқчи ҳам бўлдим. Аммо Испанияда ҳар қарич ерда хавф-хатар писиб ётибди ва мен ошиғич равишда бу мамлакатдан чиқиб кетишни истадим. Машина аллатовур тушуниксиз тарзда биз учун нохуш туморга эврилганди: унинг техник такомиллиги ичимдаги қўрқувни ситиб чиқарди. Машина менга зарур эди. Георгни эса миямдан чиқариб ташладим. Ҳаддан ташқари узоқ вақт ҳаётимга таҳдид солди у баттол. Энди у асфаласофилинга равона бўлган.

Хушрўй гестапочи хотиримга келди: у ҳали бу ёруғ дунёда нафас олмоқда ва телефон орқали буйруқ бериб, мени ҳибсга олишга уринади. Қотилликда қораланаётган шахсни ҳар қандай давлат тутиб беради. Мен жиноят жойида бу ўз-ўзини ҳимоя қилиш эканини исботлашимга тўғри келади.

Португалия чегарасига эртаси куни қоқ тунда етиб бордик. Йўл-йўлакай ҳеч бир қийинчиликсиз виза олдик. Чегарада Эленни машинада моторни ўчирмасдан қолдирдим. Агар бирор шубҳали хатти-ҳаракат бошланса, Элен шу ондаёқ машинани юргизиб, менга қараб ҳайдаши лозим эди. Мен машина юриб турган пайтда сакраб чиқиб олардим ва биз Португалия божхонасидан милтикнинг ўқидек учиб чиқиб кетамиз. Бизни ушлаб қолишлари даргумон: чегара пости роят-

да қисқа. Коронғуда то ўт очишгунча лип этиб ўтиб кетамиз. Лекин калаванинг иккинчи учи ҳам бор -- кейин Португалияда ҳолимизга маймунлар йиғлаши турган гап.

Бахтимизга ҳеч қандай кўнгилсизлик рўй бермади. Қоп-қоронғу, шамол турган. Мундир кийган амалдорлар ёнбошимизда Гойя¹ сувратларидаги фигуралар каби бўй кўрсатишди. Улар честь беришди ва биз Португалия постини ҳам ортда қолдирдик. Машина энди силжиган эди ҳамки, чегарачилардан бири ногоҳ оптимиздан кувиб югуришга тушди. Вазиятни тўғри баҳолаб, тормоз бердим: агар тўхтамаганимда энг яқин аҳоли пунктида машинани тўхтатишлари ойдай равшан. Дамимиз ичимизга тушди.

Чегарачи машинага чошиб етиб келди.

– Чегарадан ўтиш рухсатномангизни олишни унутибсиз, – деди у. – Бусиз қайтолмайсиз-ку, ахир!

– Каттакон раҳмат!

Орқамда болакайнинг оғир тин олганини эшитдим. Мен ҳам бир лаҳзага ўзимни қушдай енгил сездим.

– Мана, кичкина дўстим, сен Португалиядасан, – дедим болага.

У оғзидан қўлини олиб, ўзини орқага ташлади. Йўл бўйи олдинга энкайиб келди.

Қишлоқлар лип-лип ўтаётир. Итлар акилламоқда. Бўзариб келаётган субҳи козибда те-

¹ Франсиско Гойя (1746–1828) – испан мусаввири, романтизм даври рангтасвир санъатининг машхур усталаридан бири.

мирчилар устахонасида аланга ловуллайди — тақачи оқ айғирни тақаламоқда. Ёмғир тинди. Озодлик ҳисси кўнглимга инишини кутяпман. Бироқ ундан мужда йўқ. Элен ёнимда. Шодумонлик қилиб қийқиргим келди, аммо юрагим хувиллаган.

Лиссабондан Марселдаги Америка консулхонасига сим қоқдим. Георг пайдо бўлгунга қадар бўлган бутун воқеани ипидан игнасиғача гапириб бердим. Телефон ортидаги кишининг фикри ожизича, энди мен тамомила хавфсизликда эканман. У агар виза келса, Лиссабондаги консулхонага хабар қилишни ваъда берди.

Бизни шунча пайт муҳофаза қилиб келган машинадан энди халос бўлиш лозим эди.

— Машинани сот, — деди Элен.
— Денгизга чўктириб юборсам-чи?
— Бу билан ҳеч нимани ўзгартиролмайсан. Ҳозир сенга пул керак. Сотганинг маъқулроқ.

Элен ҳақ эди. Харидор ҳам бурнимиз тагидан чиқди. Харидор солиқ тўлаб, машинани қора рангга бўяшини билдирди. У олибсотар экан. Машинани Георгнинг номидан сотдим. Бир ҳафта ўтиб машинани португал рақамида кўрдим. Уни чап зинасидаги аранг билиниб турган бўртиқ жойидан танидим. Георгнинг паспортини эса ёқиб юбордим.

Шварц соатга бир қараб олди.

— Бу ёғи бир чимдим қолди. Ҳафтада бир маротаба консулхонага бориб турдим. Жиндай фурсат меҳмонхонада яшадик. Машинадан тушган пуллари Эленнинг кўнглига қараб

сарфлаб юбордим. Эр-хотин ҳатто казинога ҳам ташриф буюрдик, бунинг учун бир муас-сасадан смокинг ижарага олдим. Элен эса Париждан сотиб олган кўйлагига эди. Унга бир жуфт бежирим туфли сотиб олиб бердим. Аввалгиларини Марселда унутиб қолдиргандим. Казинода бўлганмисиз?

– Афсуски, ҳа, – дедим. – Кеча кечкурун. Бу катта хато бўлди.

– Эленнинг ўйинда иштирок этиб кўнгил ёзишини хоҳлагандим. Элен таваккалига кўз юмиб фишка¹ ташласа-да, қўли баланд келаве-рарди.

Кичкина қасрда ўтказган бахтиёр дамлар қайтиб келгандек бўлди. Биз энди ўзимизни гўлликка солмасдик. Илк дафъа Элен бутун борлиғи билан меники эканлигини туйдим. Шу билан бирга, ҳар куни мендан узоқлашиб, қаҳри каттиқ азроилнинг қошига кетиб борар-ди. У курашишни бас қилганди, аммо таслим ҳам бўлмаганди.

Элен тонготаргача йиғлаб, азобда ўтказган тунларимиз ҳам бўлди, лек бу азоб-укубатлар ортидан иттифоқо жисмий қобик ила чеклан-маган ҳамда мислсиз кудрат-ла муҳаббатга чулганган самовий лаззатбахш онлар келар-ди ва мен бу лаҳзаларга сингиб ҳатто киприк қоқолмасдим.

– Севгим, севгилим, – деди Элен бир куни кечаси. – Раббимнинг назари тушмиш сен иштиёқманд бўлаётган сеҳрли диёрга биргалик-

¹ *Фишка* — турли ўйинларда ютуқни ҳисоблаш учун ишлатиладиган тош, сокка ва ш.к.

да кадам ранжида этиш бизга ҳеч қачон насиб қилмайди.

Кечга яқин уни табибга олиб бордим. Баногоҳ чакмоқ каби шиддатли норозилик мени эҳушимдан айирди. Мен жондан азиз инсонимни асраб қолишга ожиз эдим.

Нихоят оҳимиз Худога етиб руё амалга ошди: консулхонада биз учун иккита виза келганини айтишди. Сархуш кайфиятдаги тасодифий танишув биз қилолмайдиган ишни руёбга чиқарганди. Мен жазавага тушиб, кула бошладим. Гапнинг пўсткалласини айтганда, агар кула олсанг, бу оламда кўплаб кулгили нарсаларни топиш мумкин.

Энг қизиги, сўнгги кунларда мирикиб кулардик. Биз тўфон етиб бормаган бандаргоҳда эдик. Алам-доғ кетди кўнгилдан, кўзда ёш қолмади, ғам-андух эса шунақанги шиша янглиғ шаффоф эдики, руё уни ҳазиломуз-маъюс кайфиятдан фарқлаб бўлмасди. Кичикрок квартирага кўчиб ўтдик. Мутлақо тушуниксиз нодонлик билан бурунгидек битта нишонни мўлжалга олардим: Америка. Анчагача пароходлар бўлмади, кейин биттаси пайдо бўлди. Деганинг охирги сувратини пуллаб, иккита чипта харид қилдим. Мен бахтиёр эдим. Қутулдик, деб ўйлагандим. Ҳар қандай тўсиқларга қарамай, шифокорларнинг ташхисларига хилоф равишда ниятимизга етдик, деган ҳаёлга боргандим! Соҳибқаромат Яратгувчининг инояти ила яна бир бор мўъжиза юз бериши керак эди-ку!

Кеманинг жўнаб кетишини бир неча кунга орқага суришди. Тунов кунни тагин парох

ходчилик идорасига бордим. Кема бугун йўлга чиқишини маълум қилишди. Бу хушxabарни Эленга айтиб, ул-бул сотиб олгани уйдан чиқиб кетдим. Қайтиб келганимда эса Элен жонсиз эди.

Хонадаги барча кўзгулар синдирилган. Оқшом либоси дабдаласи чиқиб, полда бежо ётарди. Ўзи эса каравотда эмас, полда чўзилиб ётарди.

Дастлаб уни талончилик пайтида ўлдиришган, деган фикр миямга урилди. Кейин бу гестапо итваччаларининг иши деб ўйладим. Бироқ улар мени кидиришган, Эленни эмас. Кўйлак ва кўзгудан бошқа нарсага зиён-заҳмат етмагани кўргач, ҳаммасига тушундим. Ўз қўлларим билан унга тутқизган ампуладаги захар ёдимга тушди, Элен эса ампулани йўқотиб қўйганини айтганди. Мен Элендан кўз узмай, қокқан қозикдай туравердим, кейин зора бир парча хат-пат топарман, деган умидда уйни ағдартўнтар қилишга тушдим. Ҳеч вақо тополмадим. У бир оғиз сўз айтмай мени бу фоний дунёга ташлаб кетди. Тушуняпсизми?

– Ҳа. .

– Тушуняпсизми?

– Ҳа, лекин у сизга нимани ёзиб қолдириши лозим эди.

– Нимадир бўлса ҳам. Нега? Ёки...

Шварц жимиб қолди.

Афтидан, у сўнгги сўзлар, сўнгги ишқий аҳд-паймонлар ҳақида ўй сурди.

У барча хурофотлардан воз кеча олганди, лекин бунисидан эмас.

– Агар у қўлига қалам олиб, сизга аталган мактубни ёзишни бошлаганда у ҳеч қачон ўзини тўхтатолмасди, – дедим. – Сизга хат битмагани билан эса у сизга ҳар қандай сўздан кўпроғини айтган.

Шварц, назаримда, айтганларим устида фикр юритиб, чурқ этмади.

– Саёҳатлар идорасидаги эълонга кўзингиз тушдими? – деди у ахийри. – Кеманинг жўнаб кетиши бир кунга сурилган. Агар бундан хабари бўлганида яна бир кун яшармиди?

– Йўқ.

– У мен билан кетишни истамади, шу боис ҳам сўнгги чорани қўллади.

Мен бош чайқадим.

– У ортик оғрикқа дош беролмасди, жаноб Шварц.

– Бундай эмасдир? Нима сабабдан у жўнашдан айнан бир кун олдин бунга қўл урди? Ёки ўзини Америкага бемор сифатида киритишмайдими, деб ўйладимикин?

– Нима учун сиз жон таслим қилаётган бандага ҳаёт деб аталмиш неъмат жарлик ёқасига келиб қолганда ҳаёт-мамот масаласини ҳал этишни унинг ўзига ҳавола этишни истамаймиз? Энг камида биздан шу талаб қилинади.

Шварц менга боқиб, лом-мим демади.

– У сўнгги томчи кучи қолгунча бўш келмади, – сўзимда давом этдим. – Сизни деб. Нахотки шуни кўрмаяпсиз? Фақат сизни деб. Сизнинг нажот топганингизни кўргачгина у рихлатга кетди.

– Агар мен шунчалик кўр бўлмаганимда-чи? Агар мен Америкага интилмаганимда эди...

– Жаноб Шварц, булар касалликни тўхтатиб қололмасди.

Шварц алланечук ҳаракатлар билан бошини сарак-сарак қилди.

– У кетди, – деди Шварц пичирлаб, – ва туйқус гўё у ҳеч қачон бўлмагандек қалбим зимистонга айланди. Нима қилиб қўйдим? Умрига зомин бўлдимми ёхуд уни бахтли қилдимми? У мени севганмиди ёки зарурат туғилганда мен у учун таянч эдимми? Бу саволларга жавоб йўқ.

– Сизга жавоб албатта керакми?

– Йўқ-йўқ. Кечиринг. Менимча, шарт эмас.

– Жавоб йўқ. Ўзингизга ўзингиз берадиган жавобдан бошқаси бўлмайди.

– Буларни сизга сўзлаб беришимдан муддао шуки, асли бу нима эди? Маънисиз, пуч умр; ортиқча, бефойда одамнинг, гўсхўр эрнинг, қотилнинг ҳаёти...

– Буниси менга қоронғу. Лекин агар фикримни билмоқчи бўлсангиз, бу қалбида муҳаббат яшаган инсоннинг ҳаёти эди, агар бу сизга шунчалик муҳим бўлса, қайсидир маънода бу авлиё одамнинг ҳаёти. Шундай. Шунинг ўзи етарли эмасми?

– Бироқ ўша муҳаббат, ўша зоҳид ҳалигача мавжудмикин?

– Токи сиз тирик экансиз, у ҳам мавжуд.

– Фақатгина биз ўша хотираларни ушлаб турибмиз. Сиз ва мен. Бошқа ҳеч ким. Шунини унутманг! Илло, бу хотираларни кимдир

саклаб қолмоғи лозим. Булар йўқлик қаърига куламаслиги даркор. Биз атиги икки кишимиз. Менда булар сақланиб қолмайди. Булар нобуд бўлмаслиги керак. Ботинимизда қолиши керак.

Гарчанд шубҳакор бўлсам-да, бу сўзлар менда алланечук ҳис уйғотди.

Бу одам нима хоҳлаяпти? Паспортига қўшиб ўтмишини ҳам қўшқўллаб топширмоқчими? Эҳтимол, у аллақачон нариги дунёга кетишни аҳд қилгандир?

– Нечун булар сизда сўнмоғи керак? Сиз яшашингиз даркор, жаноб Шварц.

– Мен ўзимни ўлдирмоқчи эмасман, – бамайлихотир жавоб берди Шварц. – Асло. Хушрўйни кўрганимдан буён токи у тирик экан, боқий дунёга отланмасликка қарор қилдим. Аммо онги шуурим хотираларни муҳаққак равишда барбод қилишга уринади. Бир неча ҳафтадан сўнг бугун ҳикоя қилганларимни сизга сўйлаб беролмасдим. Шу боис ҳам мени тинглашингизни истадим. Сизда бу хотиралар бус-бутунлигича қолади, чунки улар сиз учун хавфли эмас. Улар қаердадир қолиши керак! – деди Шварц тушқунликка тушиб. – Кимдадир! Қандай бўлса, шундайлигича. Қисқа фурсатга бўлса-да.

Шварц чўнтагидан иккита паспорт чиқазиб, олдимга ташлади.

– Бу ерда Эленнинг паспорти ҳам бор. Чипталарни олдингиз. Энди сизда Америка визаси ҳам бор. Икки кишилик.

Шварц заиф жилмайиб, жимиб қолди.

Мен кўз узмай паспортларга тикилдим.

– Улар сизга чиндан ҳам керакмасми?

– Эвазига ўзингизникини бера қолинг. Менга бир-икки кунга керак. Чегарага етиб олиш учун.

Мен Шварцга нигоҳ бурдим.

– Ажнабий легионларда, – тушунтириш киритди Шварц, – маълумингизким, паспорт ҳақида сўрашмайди. У ерда мухожирларни қабул қилишади. Ўша хушрўй нацист кабилар ўз нафаслари билан ёруғ дунёни булғашаётган экан, бу босқинчиларга қарши курашга бағишлаш мумкин бўлган жонингга қасд қилмоқлик – жиноят ҳисобланади.

Киссамдан паспортимни олиб, Шварцга бердим.

– Раҳмат. Чин кўнгилдан раҳмат сизга, жаноб Шварц.

– Паспортнинг ичида оз-моз пул бор. Менга жичча-пичаси ҳам етади. – Шварц соатга назар ташлади. – Менга озроқ ёрдам беролмайсизми? Маййитни ярим соатдан кейин кўтаришади. Мен билан борасизми?

– Майли.

Шварц ҳисоб-китоб қилди.

Сершовқин субҳи содиққа чиқдик.

Тахо юзасида кема чайқалмоқда, оппоқ ва ташвишли.

* * *

Мен эр-хотиннинг хонасида, Шварцнинг ёнида турардим. Деворларда ҳамон синиқ кўзгулар

осиғлиқ. Синиқ парчалари йўғ-у, биргина куп-
куруқ ромлар қолган.

– Балки, сўнги тунда Элен билан бирга
қолишим керакмиди?

– Сиз у билан бирга эдингиз.

Тобутдаги ўлик ҳайкал эди.

– Унда тагин, – деди Шварц, – анов ерда...

Шварц стол тортмасидан бир қанча хатлар-
ни олди.

– Уларни ўқимадим. Олинг.

Хатларни олиб, уларни тобутга қўймоқчи
бўлдим. Кейин фикримдан қайтдим. Марҳума,
ахир, биргина Шварцга тегишли эди. Биров-
нинг хати эса марҳумага ҳеч қандай дахли йўқ
эди.

– Уларни ўзимда олиб қоламан, – деб хат-
ларни чўнтагимда солдим. – Уларнинг ҳеч
қандай аҳамияти йўқ. Сарик чақалик ҳам.

Не учун сиз уни ниҳоят абадий ором оли-
шига йўл қўймаётирсиз? У сизни севарди ва
охиригача сизга содиқ қолди.

Шварц бош ирғади. У менга дафъатан тамо-
ман қадди дол бўлиб кўринди.

– Айнан шуни билмоқчи эдим, – деди
Шварц.

Хона исиб кетди. Пашшалар гўнғиллайди.
Ўчирилган шамлар буруксияпти. Ташқарида
қуёш, ичкарида эса мурда. Шварц нигоҳимни
илинтирди.

– Менга бир аёл ёрдам берди. Бегона юрт-
да булар жуда қийин. Дўхтир. Полиция. Элен-
ни олиб кетишди, кеча кечкурун қайтариб олиб

келишди. Уни текширишди. Ўлимнинг сабаби юзасидан. — Шварц чор-ночор менга бокди. — Уни... Уни бутунлай қайтариб олиб келишмади... Мен айтишдики, уни очиб кўрмаслигим керак экан...

Тобуткашлар келишди. Мих қокиб тобутни ёпишди. Шварц аранг оёқда турарди.

— Сиз билан бораман, — дедим.

Қабристон узок эмаскан. Қуёш чараклаб, шабода эсмоқда, кўкда отар ортидан чўпон итлар куваётгандай булутлар тез-тез ўтиб турибди.

Шварц — ожиз ва ёлғиз — юксак фалак остидаги қабристонда турибди.

— Квартирангизга қайтишни истаймизми? — деб сўрадим.

— Йўқ.

Чамадони ўзи билан эди.

— Бу ерда паспортга тузатиш кирита оладиган битта-яримтани биласизми? — сўрадим ундан.

— Грегориус. У бир ҳафтадан бери Лиссабонда.

Грегориусникида равона бўлдик. Уста паспортни дарров эпакага келтирди. Бунда унчалик пухталиқ шарт эмасди. Шварцнинг қўлида ажнабий легионнинг одам ёллайдиган пунктига тегишли гувоҳномаси бор эди. У чегарани босиб ўтса кифоя, кейин паспортимни казармада ташлаб юбораверади. Ажнабий легион ўтмиш билан қизикмайди.

— Ўзингиз билан бирга олиб келган болакай қаёққа қойиб бўлди? — деб сўрадим.

– Тоғаси уни ёмон кўради, лекин болапақир қандайдир бегона эмас, лоақал оиласидан кимдир уни ёмон кўришидан боши осмонда.

– Омон бўлинг, – дедим уни Шварц деб аташдан қочиб.

– Биз бошқа ҳеч қачон кўришмаймиз. Бу яхшиликка.

Бунга ишончим мўрт эди. Унинг фикрича, Шварцнинг тақдир шакли-шамойили лойқаланмай сақланиб қолган ягона одам мен эдим.

Камина унга кўлида чамадон ушлаганча кўчада қандай кўздан узоқлашаётганига қараб қолдим — мунгли инсон, фидокорона севгучи қалбнинг мангу тимсоли.

Рафиқамнинг паспорт учун фотосурати ёнимда эди — у вақтларда доимо турли ҳужжатлар учун фотосуратлар талаб қилинарди. Грегориус пайсалга солмай ишга уннади. Ундан бир қарич ҳам узоқлашмадим. Иккала паспортдан кўз узмадим. Пешинда ҳаммаси таппа-тайёр бўлди. Ўзим яшайдиган харобазорга отилдим.

Рут дераза ёнида ўтириб, ҳовлида ўйнаётган балиқчиларнинг бола-бақрасини кузатарди.

– Ҳаммаси кўлдан кетдими? — деб сўради Рут эшикдан кириб келганимда.

Паспортни бердим.

– Эртага жўнаймиз! Энди бизнинг янги исмларимиз бўлади. Америкада яна бир бор турмуш қуришимизга тўғри келади.

Ўша тобда, эҳтимолки, қотилликда айбланиш моддаси билан қидирилаётган шахснинг паспорти менда экани ҳақида деярли ўйламасдим.

Эртаси куни кечки пайт жўнаб кетдик ва ҳеч бир саргузаштларсиз Америкага етиб бордик. Тан олиб айтишим керак, бир-бирини жони дилидан севган инсонларнинг паспортлари бизга бахт келтирмади: ярим йил ўтиб Рут мен билан ажрашди. Бунинг расмийлаштириш учун даставвал никоҳ аҳдини расмийлаштиришимиз лозим бўлди.

Кейинчалик Рут бир замонлар Шварцга кафил бўлган ёш америкалик бойваччага турмушга чиқди. Бойваччага булар ўлгудай кулгули туюлди, у иккинчи марта никоҳдан ўтганимизда гувоҳлик берганди. Бир ҳафтадан сўнг Мексикада ажрашдик.

Уруш пайти Америкада жон сақладим. Ажабланарлиси, гўёки етти ёт бегона мархум катта Шварцдан мерос бўлиб ўтгандек илгарилари ўзим зиғирча ҳам эътибор бермаган ранг-тасвир санъати билан қизиқа бошладим. Ҳозир тирик бўлган бошқа Шварц ҳақида ҳам кўп ўйладим. Пировард натижада, санъат буюмлари билан савдо қилувчи компанияга ишга кирдим ва ҳужрамда кўнглим сусти кетган Дега сувратларининг нусхалари пайдо бўлди.

Яна-тагин мен фақат мурдасини кўрган Элен ҳақида тез-тез ўй сурдим. Ёлғиз яшаган кунларим ҳатто у армонли орзуйимга айланди. Шварц берган мактубларни биринчи тундаёқ кема арқони ечилиб соҳилдан узоқлашиши билан ўқиб-нетмай денгизга ташладим.

Урушдан сўнг Оврўпага қайтдим. Ўз шахсимни жорий қилмок учун бирмунча мушкулотларни енгиб ўтишга тўғри келди, негаки ўша дамлари Германияда юзлаб олий ирқ вакиллари барбод бўлган салтанатни қайта тиклаш пайига тушишганди. Шварцдан олган иккала паспортни ҳам кўчирилган шахслар¹ сафидаги илк учраган тасодифий танишимга қўшқўллаб топширдим.

Ўшанда бутун Оврўпа бўйлаб юзларча, мингларча ватандан айро одамлар изтиробда елиб-югуришарди.

Ўша тобда Шварцнинг каерда эканини ёлғиз Парвардигори олам биларди. У ҳақда бошқа ҳеч нима эшитмадим. Кунлардан бир куни Оснабрюкка бориб, гарчи унинг асл исми шарифини унутган эсам-да, сўраб-суриштирдим. Аммо-лекин шаҳар харобазорга айланибди; бу одам ҳақида ҳеч ким билмас ва қизикмасди. Қайтаётиб вокзалда уни кўргандек бўлдим. Уни кувиб етдим, бироқ бу почта бошқармасида ишлайдиган оилали котиб бўлиб чиқди, айтишича, исми Янсен, уч нафар шириндан-шакар фарзанднинг отаси экан.

¹ Немис фашистлари томонидан Германияга зўрлаб юборилган, кейинчалик бошқа давлатларга кўчиб кетган шахслар.

Ремарк, Эрих Мария.
Р 40 Лиссабондаги тун [Матн]: роман/Э.М. Ремарк. Иккинчи нашри. Рус тилидан С. Саидмуродов таржимаси. — Тошкент: «O'zbekiston» НМИУ, 2020. — 312 б.

ISBN 978-9943-28-793-8

УЎК 821.112.2-3
КБК 84 (4 Гем)

Адабий-бадиий нашр

«Жахон адабиёти» кутубхонаси

Эрих Мария Ремарк

ЛИССАБОНДАГИ ТУН

Роман

Иккинчи нашри

Таржимон **С. Саидмуродов**

Мухаррир **А. Файзуллаев**

Рассом-дизайнер **Р. Маликов**

Техник муҳаррир **Л. Хижова**

Мусаххих **Д. Маҳмудова**

Кичик муҳаррир **М. Салимова**

Компьютерда тайёрловчи **Л. Абкеримова**

Нашриёт лицензияси АІ № 158, 14.08.2009.

Босишга 2020 йил 23 январда рухсат этилди.

Офсет қоғози. Бичими 80×100¹/₃₂. «Peterburg»
гарнитурасида офсет усулида босилди.

Шартли босма табоғи 14,43. Нашр табоғи 10,38.

Адади 3000 нусха. Буюртма № 20-53.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси
хузуридаги Ахборот ва оммавий коммуникациялар
агентлигининг «O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.
100011. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz
www.iptd-uzbekistan.uz

РАС ЁЛКА

ЭРИХ МАРИЯ РЕМАРК

Лиссабондаги тун

12+

«O'ZBEKISTON»

ISBN 978-9943-28-793-8

9 789943 287938